

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Hans Chr. Johansen
Statsregnskaber og
finanspolitik

Leo Tandrup
D. G. Monrads syn på
konstitutionalisme
og parlamentarisme

Aksel Lassen
Endnu et valg

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VIII, 1 · 1968

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.—.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
VIII. bind, hæfte 1: 27,00 kr.*

STATSREGNSKABER OG FINANSPOLITIK I BEGYNDELSEN AF DET 18. ÅRHUNDREDE

Af Hans Chr. Johansen

Lektor, cand. oecon. Hans Chr. Johansen fremsætter en række kommentarer til J. Boisen Schmidt: Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730 (Gyldendal 1967). Ud fra en bogholderimæssig analyse konkluderes, at de i bogen beregnede over- eller underskud på statsregnskabet ikke kan tillægges nogen betydning. Afsluttende fremsættes en kritik af det anlagte syn på regeringens finanspolitik.

Statsfinansernes historie under enevælden har i det sidste halve århundrede kun været gjort til genstand for meget få dyberegående undersøgelser, og kun for de første år efter 1660 har der hidtil foreligget en mere omfattende beskrivelse af den offentlige sektors økonomiske transaktioner.

Årsagerne til, at så få historikere har beskæftiget sig med denne side af Danmarks økonomiske historie, er formentlig især to, en rent praktisk betonet og en mere økonomisk-teoretisk betonet. I praksis støder studiet af enevældens finansarkiver på betydelige vanskeligheder som følge af et tungt arbejdende og – i perioder – stærkt decentraliseret bogføringssystem, som uden en betydelig bearbejdelse umuliggør et samlet overblik over statsfinanserne. En mere teoretisk begrundet årsag er formodentlig, at det store flertal af historikere, der har beskæftiget sig med enevældens generelle økonomiske forhold, har fået deres teoretiske skoling på et tidspunkt, hvor den økonomiske opfattelse var domineret af den klassisk-liberale skole, der indskrænkede statens rolle i det økonomiske liv til et minimum. Dette har ikke alene bevirket, at de pågældende historikere kun har lagt ringe vægt på statens rolle i den nationale økonomi, men også, at forståelsen for motiveringen for den førte politik har været mangelfuld, fordi de pågældende forfattere – trods ønsket om en objektiv analyse – er så stærkt påvirket af deres egen samtids dogmer, at de ikke har kunnet frigøre sig tilstrækkeligt fra disse til at give en neutral bedømmelse af den førte politik og den teoretiske underbygning herfor.

På denne baggrund er det med interesse, at man modtager en undersøgelse af statsfinanserne og finansforvaltningen i Frederik IV's regeringstid, så meget mere som disse tre første årtier af det 18. århundrede omfatter eksempler på de konjunkturfaser, der på afgørende måde blev be-

stemmende for fattigdom eller rigdom i det danske monarki i hele enevældens tid, nemlig dels en periode, hvor monarkiet holdt sig neutralt, mens det øvrige Europa var indviklet i en langvarig og krævende krigsførelse, dels en periode, hvor monarkiet var aktiv krigsdeltager, og endelig en periode med en omfattende efterkrigsdepression.

I første halvdel af undersøgelsen er der foretaget en grundig gennemgang af finansforvaltningens organisation, der i den behandlede periode blev underkastet adskillige ændringer. Heri skildres Frederik IV's opbygning af administrationen og kongens stadige indgriben i de finansielle forhold med henblik på at effektivisere både den ekspeditions-mæssige og især den revisionsmæssige del af rentekammerets arbejdsområde, en indgriben, der især i årene 1715–20 gav sig udslag i vigtige reformer af forvaltningen. Der gives desuden en oversigt over de i forvaltningen ansatte og deres lønnsforhold.

Af særlig stor betydning for muligheden for en undersøgelse af finanspolitikken under Frederik IV er det imidlertid, at der gjordes en række forsøg på at opstille samlede statsregnskaber, der – bortset fra partikulærkammerets indtægter og udgifter – skulle omfatte alle statens transaktioner, idet dog udbetalingsiden førtes i tre særskilte regnskabsbøger for henholdsvis civiletaten, landetaten og søetaten, men således at der efter årets udgang kunne foretages en samlet indregning af disse kassers »udbetalinger« i den »Summariske Extract over Reiningernes Indtægter og Udgivter med Behold og Restancer«, der giver den samlede oversigt over årets statsregnskab – med undtagelse af partikulærkammerets forhold. Det grundlag, der herved skabtes for statens bogføringssystem, kom i hovedtræk til at bestå lige så længe som enevælden.

I anden del af den foreliggende bog er der dernæst – hovedsagelig på grundlag af disse regnskabstal og partikulærkammerets regnskaber – foretaget en gennemgang af skattelovgivningen, en opregning af de modtagne subsidier og givet en oversigt over nogle træk af erhvervsudviklingen. Som afslutning foretages en vurdering af Frederik IV's personlige indsats i skattelovgivning og finansforvaltning m. m. Han karakteriseres som en flittig administrator fuld af interesse og pligtfølelse for sit arbejde, men ofte med manglende sans for de store linier i de politiske foranstaltninger.

Statsregnskabernes »Summariske Extracter«.

Desværre har Boisen Schmidt i meget ringe omfang skildret opbygningen af statens regnskaber. Der gøres blot opmærksom på (s. 192), at der er

tale om en blanding af kasseregnskab og driftsregnskab, men da der i den videre behandling ikke er taget hensyn hertil, har forfatteren gjort sig skyldig i en lang række fejlfortolkninger af det anvendte regnskabsmateriale, og det vil derfor være nødvendigt her at gøre nærmere rede for systemet, der lå bag ved den årlige regnskabsafslutning, så meget mere som der i bogen kun bringes et tilfældigt udsnit af regnskabernes talmateriale. Det ville have været velgørende, om der – f. eks. i et bilag til bogen – var medfulgt en oversigt for hvert regnskabsår udarbejdet på grundlag af de »Summariske Extracter«.

I tabel 1 er her – som et tilfældigt valgt eksempel – vist opbygningen af de »Summariske Extracter« for regnskabsårene 1714–19. Det ses af denne tabel, at princippet i regnskabet er, at der åbnes ved årets begyndelse med en beholdning af rede penge og de såkaldte »uopprobereede udgifter« (jfr. nedenfor) samt af tilgodehavender i form af restancer fra tidligere år og statsudlån – kaldet »aparte debitorer«. Til disse poster lægges i årets løb skatter m. m. vedrørende det pågældende år, hvorved den samlede balance fremkommer. Heroverfor står så de i årets løb »godkendte udgifter« – de, der er assigneret – og lægges til disse beholdningsstørrelserne ved årets udgang, fås atter den samlede balance. Dette, der er en nødvendighed som følge af den bogholderiteknik, der anvendes, kan også udtrykkes ved, at dersom man til de ved årets begyndelse konstaterede beholdninger lægger posten »Skatter m. m. i alt« og fratrækker posten »I alt assigneret«, må man nødvendigvis få den samlede beholdning ved årets udgang – dog med en korrektion for de i årets løb eftergivne restancer.

Boisen Schmidt antager nu, at man får et udtryk for, hvad statens samlede indtægter (excl. restancer o. l.) har været, hvis man til posten »skatter m. m. i alt« lægger partikulærkammerets indtægter, men dette kan ikke være tilfældet, som det vil fremgå af det følgende.

I eksempel A i tabel 2 tænkes en situation, hvor kassebeholdningen i årets løb er steget fra 0 til 10 (f. eks. rigsdaler). Da der ikke er sket ændringer i restancebeløbet, og da der heller ikke har været assigneret udbetalinger, må beløbet på 10 således være blevet indbetalt i årets løb. Posten »Skatter m. m. i alt« dækker altså i dette tilfælde over de indbetalte skatter.

I eksempel B er kassebeholdningen i årets løb steget med 8, og samtidig er restancemængden steget med 2. Da der ingen assignerede udgifter er, kan regnskabet kun stemme, såfremt der under »Skatter m. m. i alt« indføres tallet 10, hvoraf altså 8 er indbetalt i kassen, mens 2 er forblevet som restancer. Heraf følger, at når der sker ændringer i restancemæng-

TABEL 1

*Statsregnskabernes summariske extracter 1714–19.
1000 rdl.*

	1714	1715
Beholdning og uapproberede udgifter i alt ved årets begyndelse	1346	1565
Restancer ved årets begyndelse	1708	2420
Aparte debitorer ved årets begyndelse	434	426
Eftergivelse af restancer m. v. i årets løb	151 ¹⁾	÷46
Beholdning og restancer m. m. i alt	3639	4365
Skatter m. m. af Danmark	2060	2005
Skatter m. m. af Norge, Island og Færøerne ..	967	863
Skatter m. m. af hertugdømmerne	1343	1453
Skatter m. m. i øvrigt	869	933
Udenlandske subsidier	–	–
Forstrækninger	125	167
Skatter m. m. i alt	5364	5421
Samlet balance	9003	9786
Assigneret på civiletaten	1145	1365
Assigneret på landetaten	2316	3034
Assigneret på søetaten	1131	1172
I alt assigneret	4592	5571
Tab ved Kongsberg sølvværk	–	21
Beholdning og uapproberede udgifter i alt ved årets slutning	1565	1637
Restancer ved årets slutning	2420	2200
Aparte debitorer ved årets slutning	426	357
Beholdning og restancer m. m. i alt	4411	4194
Samlet balance	9003	9786

Kilde: Rigsarkivet, Rentekammeret 223, 19–24, generalindtægtsbøger 1714–19.

¹⁾ Når beløbet er positivt, skyldes det, at en række restancer fra tidligere år ved de norske jernværker og kassen i Rendsborg, beløbende sig til ca. 176.000 rdl. på grund af mangelfuld bogføring ikke tidligere har været medregnet i restancerne.

den, må posten »skatter m. m. i alt« nødvendigvis dække over det *pålignede* beløb, og ikke som hævdet af Boisen Schmidt over det beløb, som skatten *indbringer*. Skatter m. m. er altså *inclusive* restancer og ikke som antaget af Boisen Schmidt *exclusive* restancer.

At dette er tilfældet f. eks. for hartkornsskatternes vedkommende fremgår også tydeligt af regnskabernes »generalindtægtsbog«, der omhyggeligt for hvert lokalt indkrævningsområde beregner det skattepligtige hartkorn og derfra finder frem til, hvad skatten ville indbringe, såfremt der ikke opstod restancer. Når Boisen Schmidt (s. 264) forklarer hartkornsskatternes ensartede niveau fra år til år i Danmark og Norge ved, at

1716	1717	1718	1719
1637	1708	1867	1796
2200	1985	2458	2719
358	319	311	256
÷175	÷31	÷45	÷9
<u>4020</u>	<u>3981</u>	<u>4591</u>	<u>4762</u>
2706	2576	2499	2400
761	888	946	833
1440	1655	1497	1570
325 ²⁾	316	422	354
143	—	220	—
275	151	202	102
<u>5650</u>	<u>5586</u>	<u>5786</u>	<u>5259</u>
<u>9670</u>	<u>9567</u>	<u>10377</u>	<u>10021</u>
961	929	1752	1327
2934	2782	2230	2245
1763	1220	1624	1513
<u>5658</u>	<u>4931</u>	<u>5606</u>	<u>5085</u>
—	—	—	—
1708	1867	1796	1763
1985	2458	2719	2916
319	311	256	257
<u>4012</u>	<u>4636</u>	<u>4771</u>	<u>4936</u>
<u>9670</u>	<u>9567</u>	<u>10377</u>	<u>10021</u>

²⁾ Den betydelige nedgang i beløbet for 1716 skyldes overdragelsen af Bremen-Verden til kurfyrstendømmet Hannover.

rigerne kun berørtes lidt af egentlige krigshandlinger, er dette altså ikke den rette årsag. De beløb, der opføres i tabellen på side 263, er i stedet de pålignede skatter. Årsagen til, at disse – med de faste udskrivnings-satser – overhovedet kunne variere fra år til år, var, at der årligt bevilgedes specielle fritagelser for enkeltgrupper, f. eks. for bønder, hvis gårde var nedbrændt o. l.

I eksempel C i tabel 2 er vist regnskabsføringen, når restancerne i et senere år indbetales. Er der ved årets begyndelse en kassebeholdning på 8 og restancer på 2, og inddrives disse restancer i årets løb, må kassebeholdningen, under forudsætning af at der hverken er pålignet skatter

TABEL 2

Eksempler på sammenhæng mellem beholdningsstørrelserne, kassebeholdning og restancer på den ene side og strømningsstørrelsen »skatter m. m. i alt« på den anden side.

	Eksempel A	Eksempel B	Eksempel C
Kassebeholdning ved årets begyndelse	0	0	8
Restancer ved årets begyndelse	0	0	2
Skatter m. m. i alt	10	10	0
Samlet balance	10	10	10
Assignerede beløb i alt	0	0	0
Kassebeholdning ved årets slutning	10	8	10
Restancer ved årets slutning	0	2	0
Samlet balance	10	10	10

eller assigneret udgifter i årets løb, være steget med 2 til 10 ved årets slutning. Inddrevne restancer vil således ikke vise sig på posten »Skatter m. m. i alt« i det år, hvor de inddrives.

Hermed er imidlertid ikke givet den fulde forklaring på »Skatter m. m. i alt«, idet en nærmere gennemgang af »generalindtægtsbogen« viser, at der for visse skatters vedkommende, krigsstyr og kopskat af København m. fl., alligevel indgår indbetalinger af restancer fra tidligere år under »Skatter m. m. i alt«. Dette skulle efter eksempel C ikke kunne lade sig gøre, og kan kun betyde, at man under denne post for de skatter, hvis provenu ikke på forhånd kunne beregnes, indførte de indbetalte beløb og ikke de pålignede, og det må tillige betyde, at restancer, der er opstået i forbindelse med disse sidstnævnte skatter, ikke indgår i de »Summariske Extracters« opgørelse over de samlede restancer.

Ud fra den ovenstående regnskabs gennemgang kan altså konkluderes med hensyn til »indtægter« og restancer: 1) Posten »Skatter m. m. i alt« omfatter for de skatter, hvis provenu kunne beregnes på forhånd, det *pålignede* beløb, for andre skatter og afgifter det faktisk *indbetalte* beløb. 2) Posten »Restancer« omfatter *kun* restancer i forbindelse med skatter, hvis provenu kunne beregnes på forhånd.

Det kan endvidere heraf sluttes, at de tal, som Boisen Schmidt angiver, at skatterne indbragte – i hvert fald for de skatter, hvis provenu kunne beregnes på forhånd – er forkerte. Det samme gælder tallene for restanceforøgelserne i de enkelte år, og det må endelig også gælde for de beregnede samlede statsindtægter.

Såfremt restancerne for skatter, hvis provenu kunne beregnes på forhånd, i de betragtede år kun havde været af beskedent omfang, ville

den fejltagelse, der er begået ved at anvende posten »Skatter m. m. i alt« som udtryk for de beløb, der er indgået til staten, være ret betydningsløs, men da restancerne netop under krigen løber op i store beløb, bliver den benyttede fremgangsmåde meget uheldig. For året 1714, der havde særligt store restancer, ses det således af tabel 1, at restancerne for de skatter, hvis provenu kunne beregnes på forhånd, stiger med godt 700.000 rdl., hvorfra dog må fradrages de tilførte restancer fra tidligere år (jfr. tabel 1, note 1), således at Boisen Schmidts tal altså er så meget for store, eller en overvurdering af tallet for det virkelig indkomne beløb med ca. 11 pct. og af det indkomne skatteprovenu med næsten 20 pct.

I denne forbindelse skal det også nævnes, at benævnelsen »samlede indtægter« – på trods af, at den bruges i samtiden – er uheldig til beskrivelse af »Skatter m. m. i alt«, da begrebet dækker over noget ganske andet i dag. At medregne låneoptagelse og pengeseddelunderskrivelse som en indtægt virker meningsforstyrrende.

Inden denne side af statsregnskaberne forlades, skal der også peges på, at der flere steder i bogen er manglende konsistens mellem tallene på »indtægtssiden«. Som eksempler herpå kan nævnes, at de ekstraordinære skatters provenu i 1711 opgøres til 1.088.019 rdl. på side 287, men til 945.280 rdl. i tabellen på side 340. De »samlede statsindtægter« for 1714 opgøres på side 262 til 5.573.955 rdl., men på side 298 til 5.724.554 rdl. og for 1715 til 5.632.211 rdl. på side 262, men til 5.464.772 rdl. på side 303. Det sidstnævnte sted gøres der endda udtrykkeligt opmærksom på, at der deri er indbefattet de i årets løb optagne lån, skønt disses beløb på 167.439 rdl. netop er, hvad der må tillægges beløbet for at få det førstnævnte beløb.

Vender vi os herefter til »udgiftssiden«, anvender Boisen Schmidt som et udtryk herfor de i tabel 1 viste assignerede beløb. Også dette er en uheldig fremgangsmåde. I følge det anvendte bogføringsystem skelnede regnskabsførerne ved udbetalinger fra offentlige kasser mellem såkaldte »approberede udgifter«, der straks kunne indføres i regnskaberne og derfor indgår som en assigneret udgift under samme dato som udbetalingen fandt sted, og de såkaldte »uapproberede udgifter«, der ikke kunne indføres, før en speciel godkendelse forelå. I det sidstnævnte tilfælde forblev udbetalingskvitteringen i kassen og medregnedes i dennes beholdning (jfr. tabel 1), indtil godkendelse forelå, hvorefter beløbet da på det senere tidspunkt – ofte indtil flere år efter – kunne indgå som en assigneret udgift og afskrives på beholdningen¹).

1. Jfr. J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 385 f.

Det enkelte regnskabsårs assignerede udgifter dækker derfor også over beløb, som kan være blevet udbetalt i tidligere år, og mangler til gengæld det pågældende års uaproberede udgifter. Boisen Schmidt synes ikke at have været klar over denne svaghed ved at anvende de assignerede beløb. Han omtaler blot (s. 187), at de uaproberede udgifter voldte meget besvær ved revisionen, men ikke hvori dette bestod, eller hvilke konsekvenser deres tilstedeværelse må have for fortolkningen af det anvendte talmateriale. Hvor store fejl, der herved fremkommer, kan ikke opgøres, da de uaproberede udgifter og kassebeholdningen i rede penge ikke er skilt fra hinanden i generalindtægtsbogen (jfr. tabel 1), men senere i år hundredet, da en sådan adskillelse foreligger, viser der sig store svingninger i de uaproberede udgifter fra år til år, således at anvendelsen af de assignerede beløb som et udtryk for »udgiftssiden« da giver et meget utilfredsstillende billede.

I øvrigt kan der mod at anvende udgiftsbegrebet på den i bogen anvendte måde, rettes de samme indvendinger som mod indtægtsbegrebet (jvf. ovenfor). Afbetaling på statsgæld og opbrænding af sedler er ingen udgift i bogholderimæssig forstand.

Af krigsårenes »samlede udgifter« er kun enkelte år opgivet i bogen, men på grundlag af tabellerne på side 262 og side 343 skulle det være muligt at beregne dem i den forstand, hvori de opfattes af Boisen Schmidt. Det tal, man herved når frem til for 1710, nemlig 4.492.615 rdl. stemmer imidlertid ikke med det andetsteds (s. 279) opgivne, nemlig 4.292.191 rdl., og for 1718 beregnes på grundlag af tabellerne i alt et beløb på 5.767.168 rdl., mens beløbet på side 317 er opgjort til 5.762.433 rdl.

Af de af Boisen Schmidt anvendte kilder skal dernæst undersøges benyttelsen af partikulærkammerets regnskaber, der for årene 1714–19 findes gengivet i summariske form i tabel 3. Ligesom den »Summariske Extract« fra generalindtægtsbogen begynder regnskabet med en beholdning, men her kun i rede penge, hvortil lægges årets indbetalinger, der dog i mindre omfang vedrører indbetalinger til det offentlige fra tidligere kalenderår, således at det egentlig er forkert at medregne dem i det indførte år. Den derved opnåede balance modsvares af kassens udbetalinger og beholdningen ved årets udgang. Da der ikke findes restancer eller uaproberede udgifter, er der altså her tale om et simpelt kasseregnskab i enkelt bogholderi, som det ikke skulle være vanskeligt at anvende. Alligevel har Boisen Schmidt begået en fejl i brugen af materialet. Tager man de tal, der i tabellen på side 262 i bogen omtales som de samlede indtægter, og trækker herfra bidraget fra generalindtægtsbogen, d. v. s. det beløb, der oven for i tabel 1 er omtalt som »Skatter m. m. i alt«,

TABEL 3

Partikulærkammerets regnskaber 1714–19. (1000 rdl.).

	1714	1715	1716	1717	1718	1719
Beholdning i rede penge ved årets begyndelse	24	76	49	30	62	58
Øresundstold ¹⁾	128	94	77	68	89	124
Norske toldindtægter	51	38	60	106	58	61
Øvrige indbetalinger	7	3	13	14	10	42 ²⁾
Samlede indbetalinger	<u>186</u>	<u>135</u>	<u>150</u>	<u>188</u>	<u>157</u>	<u>227</u>
Samlet balance	<u>210</u>	<u>211</u>	<u>199</u>	<u>218</u>	<u>219</u>	<u>285</u>
Samlede udbetalinger ³⁾	134	162	169	156	161	162
Beholdning i rede penge ved årets slutning	76	49	30	62	58	123
Samlet balance	<u>210</u>	<u>211</u>	<u>199</u>	<u>218</u>	<u>219</u>	<u>285</u>

Kilde: Rigsarkivet, Partikulærkammerets arkiv, nr. 38, Partikulærkammerets regnskaber 1714–19.

¹⁾ Boisen Schmidt's tal for øresundstolden (s. 267) omfatter alene de indtægter af tolden, der indbetales til partikulærkassen i samme år, som de blev opkrævet.

²⁾ Det store beløb skyldes indbetaling af nogle summer, der var indkommet for salg af godser.

³⁾ Jfr. tabellen hos Boisen Schmidt side 343.

kommer man ikke, som man skulle vente, til de samlede indbetalinger til partikulærkassen, men derimod til den samlede balance for partikulærkassen. Det vil altså sige, at Boisen Schmidt også medregner det beløb, der findes i partikulærkassen ved årets begyndelse, til årets indtægter, hvilket naturligvis må være forkert.

Der er her alene – på grundlag af et tilfældigt valg – gjort rede for regnskabstallene for årene 1714–19, og det er vist, at af det meget store antal beløb, som findes i den foreliggende bog vedrørende disse år, kan kun ganske få – uden bedre dokumentation end den af Boisen Schmidt anvendte – med sikkerhed siges at dække over det indhold, der tillægges dem, og deraf følger naturligvis, at der ikke kan tillægges de i bogen beregnede over- eller underskud på statsregnskaberne for årene 1714–19 nogen betydning, hvortil kommer, at der også i disse er tale om fejlafskrivninger fra det oprindelige materiale. Dette gælder således tallene for 1715 på side 303, idet de »samlede indtægter« her medregner partikulærkassens regnskaber (incl. beholdning), mens »udgifterne« alene er de assignerede udgifter, altså excl. udbetalinger fra partikulærkassen.

Det er endelig heller ikke muligt på grundlag af svingninger i de samlede »indtægters« og »udgifters« beløb fra år til år at udtale sig om, hvorvidt statssektoren har været ekspanderende eller kontraherende i forhold til

tidligere år. I mange tilfælde foretoges der overførsler mellem Zahlkassen og partikulærkassen (s. 338), og sådanne transaktioner, der reelt ingen betydning har for de økonomiske forhold, vil, ved blot at sammenlægge de to kassers regnskaber, forhøje både »udgifter« og »indtægter« med lige store beløb, da de indgår som en udbetaling fra den ene kasse og som en indbetaling i den anden kasse.

I hvilket omfang de ovennævnte indvendinger mod Boisen Schmidts anvendelse af statsregnskaberne for årene 1714–19 kan rettes mod bogens talmateriale for periodens øvrige år, er der ikke gjort forsøg på at vurdere, men i hvert fald for årene 1720–30 anvendes i statsregnskaberne samme bogføringsmetode som den her omtalte.

Da de af Boisen Schmidt foretagne opgørelser således må forkastes, kan man stille sig det spørgsmål, om det på grundlag af det bevarede materiale overhovedet er muligt at opstille beregninger over statens ind- og udbetalinger og dens over- eller underskud.

For indbetalingsiden skulle det være muligt at foretage et vist skøn over udviklingen. Hvis man i tabel 1 går ud fra tallet for »skatter m. m. i alt« og herfra trækker tilvæksten i restancebeløbet (evt. tillægger nedgangen) dog med korrektion for eftergivne restancer samt forøger beløbet med indbetalinger til partikulærkassen fra den private sektor og fratrækker nytilkomne sedler, får man – med nogle mindre periodiseringsfejl et udtryk for de indbetalinger, der har fundet sted til det offentlige. Derimod er man uheldigt stillet med opgørelsen af udbetalingerne, fordi man ikke i disse år – som det blev tilfældet i statsregnskaberne senere i århundredet – er i stand til at opdele statusbeholdningen på rede penge og uapproberede udgifter. Var det derimod tilfældet, ville udbetalingerne svare til de assignerede udgifter plus nettostigningen i de uapproberede udgifter i årets løb (evt. minus nettonedgangen), plus de udbetalinger fra partikulærkassen, der ikke skete til Zahlkassen, og minus brændte pengesedler. Man kunne altså på dette grundlag beregne statens kasseover- eller underskud.

Da dette ikke er muligt for årene 1714–19 på grundlag af de af Boisen Schmidt anvendte kilder, kan der kun foretages nogle forsigtige skøn over udviklingen. Mellem 1701 og 1709 oplyses i bogen, at statsgælden nedbragtes med ca. 2 mill. rdl. (s. 224), mens der samtidig modtoges ca. 3 mill. rdl. i udenlandske subsidier (s. 222). Da der næppe har været tale om en forøgelse af statens centrale kassebeholdning på 1 mill. rdl., kan man formentlig gå ud fra, at der i denne periode har været et underskud på statens drifts- og anlægsbudget over for den indenlandske private sektor (dog incl. andre formuetransaktioner end de nævnte). Denne tendens

er fortsat med stigende takt under krigen, idet gælden da stiger med henved 4 mill. rdl. (s. 326), samtidig med at der netto udstedes for omkring 1 mill. rdl. sedler og modtoges ca. 2 mill. rdl. i subsidier fra udlandet (s. 328 ff).

Efter fredsslutningen ændredes forholdene radikalt. Det af Boisen Schmidt publicerede talmateriale for 1720'erne er ganske vist meget begrænset, men det fremgår dog heraf, at i Frederik IV's sidste ti regeringsår inddroges de udstedte sedler, samtidig med at statsgælden blev nedbragt med omkring 1 mill. rdl. (s. 387). Da der kun modtoges udenlandske subsidier for omkring 1 mill. rdl. (s. 418), og da der ikke synes at være sket en så kraftig nedgang i statens centrale kassebeholdning, at dette har kunnet neutralisere disse posters virkning, har der formodentlig i disse år været et overskud på statens drifts- og anlægsbudget.

Den økonomiske politik.

I sin bedømmelse af det ovennævnte resultat af Frederik IV's finanspolitik finder Boisen Schmidt, at nedbringelsen af statsgælden i sig selv er noget rosværdigt. Der tales om det ønskelige i at opspare en offentlig reservekapital (s. 197). Statens overskud betegnes som »smukt« (s. 250), og som en grundregel for finanserne nævnes (s. 334), at »et stabilt pengevæsen (d. v. s. konstante valutakurser) er en af forudsætningerne for et sundt erhvervsliv og for sunde statsfinanser«. Desuden karakteriseres udstedelse af sedler som »farlige hjælpemidler« (s. 336), mens Frederik IV desværre ikke havde »sunde betæneligheder« ved at foretage en devaluering (s. 434).

Forfatteren tilslutter sig således i de nævnte citater den i dag stærkt forældede finanspolitiske teori, der karakteriserede det 19. århundredes økonomer og historikere og lægger ingen vægt på statsgældens påvirkning af de samlede økonomiske forhold i monarkiet.

Denne forældede tankegang går også igen i andre henseender. Om seddeludstedelsen, som staten begyndte i 1713, hedder det, da de finansdeputerede ønskede yderligere udstedelse af sedler: »Ubesindige og fremfusende mænd var efter alt at dømmе ingen af dem, men måske har det i nogen grad skortet dem på indsigt i, hvor risikabelt det kunne være for finanserne at anvende inflation så hæmningsløst« (s. 336). Dette citat må ikke mindst ses på baggrund af, at det s. 359 ff oplyses, at ændringerne i lønninger og priser under krigen var særdeles moderate.

Den virkelige baggrund for seddeludstedelsen må dog formentlig være den, at monarkiet indtil den spanske arvefølgekrigs afslutning kunne

tillade sig et underskud på handelsbalancen, der blev dækket ved de udenlandske subsidier. Da disse bortfaldt efter freden i Utrecht, måtte underskuddet finansieres med den i landet cirkulerende mønt, og der opstod derfor hurtigt mangel på betalingsmidler, en mangel, der blev afhjulpet ved seddeludstedelsen, således at den cirkulerende betalingsmiddelmængde næppe – som antaget af Boisen Schmidt (s. 359) – har været ude for nogen forøgelse af betydning. At der samtidig skete en devaluering af sedlernes internationale værdi er en naturlig følge af det fortsatte underskud over for udlandet og kan næppe – som Boisen Schmidt mener (s. 295) – tillægges manglende tillid blandt statens borgere til sedlerne, når der så ofte klages over mangel på betalingsmidler.

Flere steder synes Boisen Schmidt at mene, at mangelen på betalingsmidler og statens likviditetsnød kunne have været afhjulpet, hvis monarkiet havde haft en bank (se f. eks. s. 321 og s. 444). Det er svært at se, hvad en bank skulle have kunnet udrette under sådanne omstændigheder. Mønt ville den ikke have været i stand til at fremtrylle, og tænkes der på en seddeludstedende bank, så havde staten gennem sin udstedelse af autoriserede pengesedler et lige så velegnet instrument i hænde.

Tydeligst kommer den manglende forståelse for statsfinansernes generelle virkning dog frem i afsnittet om 1720'erne. Europa var da kastet ud i en omfattende depression, dels på grund af fredens genindtræden, dels på grund af reaktionen efter de kreditpolitiske eksperimenter i Vesteuropa i 1720, John Law's franske bank og den engelske »South Sea Bubble«. Under en sådan depression kan seddelinddragelse og afbetaling på statsgæld ikke kaldes en heldig politik. Tværtimod ville en yderligere seddeludstedelse eller lånefinansierede statsudgifter have været et middel til at hjælpe monarkiet ud af depressionen, men Boisen Schmidt finder (s. 415), at »lavkonjunkturer og industrisubsidier ikke gik i spænd sammen«, skønt sådanne subsidier vel netop måtte være på deres plads under en depression. Hvornår skulle det ellers være tilfældet? På side 393 omtales også, at man ikke kunne komme landbruget til hjælp under depressionen med højere priser. Det var et uløseligt problem, »så længe man ikke – som i dag – kunne operere med forskellige prisniveauer for hjemmemarked og eksportmarkederne«, og dette hævdes på trods af, at det umiddelbart efter omtales, at landets vigtigste landbrugsprodukt, korn, var beskyttet af en importtold, og på trods af, at man fra 1735 til 1788 til forhøjelse af hjemmemarkedsprisen fastholdt et system med importforbud for korn, kombineret med lejlighedsvis tilladelse til import under særligt dårlige forhold, altså et system, der i hovedtræk svarer til nutidens landbrugsbeskyttelsessystem.

Der kan således også i analysen af de økonomiske sammenhænge konstateres alvorlige mangler i den foreliggende bog. Dette kunne måske have været forsvaret, hvis den teori, der ligger bagved, ikke blot var et udslag af det 19. århundredes tankegang, men også havde været gældende for Frederik IV's samtid, idet det så – til trods for Boisen Schmidts personlige domme – kunne have været fortolket som et forsøg på at skildre opfattelsen af økonomisk teori i begyndelsen af dette århundrede.

Der berettes imidlertid kun lidt om den teoretiske motivering for den førte politik, og dette må stærkt beklages, da netop disse år er så rige på bidrag til den internationale diskussion om monetære forhold, en diskussion, der især opstod på grundlag af de praktiske erfaringer, der var gjort under den pfalziske arvefølgekrig, og som bl. a. behandlede, i hvilket omfang der gennem en øget betalingsmiddel mængde kunne skabes en økonomisk ekspansion. Sin yderste konsekvens fik denne retning i Law's franske bank og den deraf følgende kraftige opblomstring i fransk erhvervslev fra 1716, en opblomstring, der afsluttedes med en omfattende inflation i 1720. Denne opfattelse blandt datidens økonomer er i stærk modstrid med det 19. århundredes laissez-faire politik. Det er vel utænkeligt, at denne tankegang ikke har været kendt i Danmark, og det kan da også ses af Boisen Schmidts bog, at der blandt de finansdeputerede har været tilhængere af at føre en mere ekspansiv monetær politik både under og efter krigen (s. 434f), men nogen belysning af deres motiver hertil og begrundelser herfor findes ikke. Fra anden side²⁾ har man også kendskab til, at Frederik IV gjorde sig store anstrengelser for at knytte Law til den danske statstjeneste efter det franske systems fald, og forhandlingerne herom nåede endog så vidt, at Law i oktober 1721 besøgte København. Det ville have været interessant, om det havde været muligt at kaste mere lys over baggrunden for denne henvendelse til Law. Det indtryk, man får af Frederik IV's økonomiske opfattelse på grundlag af Boisen Schmidts bog, er i hvert fald sådan, at et samarbejde med Law umiddelbart måtte synes ganske umuligt, da de to mænds synspunkter på centrale monetære forhold er indbyrdes stærkt modstridende.

Afsluttende skal blot påpeges den noget primitive tabelteknik, der benyttes i bogen. Mange tabeller savner overskrifter, andre benævnelser på de opgivne tal, således at tabellerne er vanskelige at læse, uden at man samtidig sætter sig ind i den omkringstående tekst.

2. Jfr. J. G. van Dillen (ed.): *History of the Principal Public Banks*, 1934, p. 86 og H. Montgomery Hyde: *John Law*, 1948, p. 157–62.

D. G. MONRADS SYN PÅ KONSTITUTIONALISME OG PARLAMENTARISME 1869–1886

Af Leo Tandrup

På baggrund af en tekstanalyse af Den stille Magt (kap. I) og en gennemgang af Monrads ideverden (kap. II og III) viser kandidatstipendiat, mag. art. Leo Tandrup, hvorledes Monrad ud fra sit dialektiske historiesyn stedse i ligevægtens interesse gik imod det parti, eller den statsmagt, der krænkede den rolige udvikling ved at forsøge misgreb mod forfatningen, og hvorledes han anså et tillidsforhold mellem bondestanden og de øvrige stænder samt partiernes forankring i samfundssindede ideer frem for i egoistiske standsinteresser som hæver forudsætningerne for, at parlamentarismen kunne afløse konstitutionalismen (kap. IV). Endelig vises det, hvorledes Monrads parlamentarisme, da han aldrig fandt disse forudsætninger ordenligt opfyldt, i den skildrede periode bevægede sig fra et snævert, klassisk engelsk præget begreb til et bredt, fleksibelt, konstitutionelt dansk præget begreb, mens hans konstitutionelle system samtidig bevægede sig fra et sted mellem ældre og yngre konstitutionalisme til omkring den yngre konstitutionalisme (kap. V).

INDLEDNING

Læser man de nyere behandlinger af den politiske udvikling i Danmark i anden halvdel af det 19. århundrede, får man meget let det indtryk, at problematikken om regeringsformen var meget enkel. Enten gik man som venstre ind for parlamentarismen, eller også gik man som højre imod den. Parlamentarisme var i det hele ensbetydende med folketingsparlamentarisme, et begreb som forskerne i dette århundrede ikke har interesseret sig for nærmere at bestemme¹. Begreberne konstitutionalisme og parlamentarisme kan imidlertid begge defineres på forskellig måde og tillægges

---

Anvendte forkortelser se side 97.

1. Nogen historiografisk gennemgang af den hidtidige litteratur om den tids parlamentarisme skal ikke her foretages. Som eksempel kan nævnes universitetslærebogen Povl Engelstoft og Frantz W. Wendt, Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage, 1934. Om Det forenede Venstres erklæring af 30. juni 1870 hedder det blot: »Man hævdede ud fra den, at Folketinget havde Magt til at hindre en Regerings Forbliven, kort sagt, man krævede Gennemførelsen af Parlamentarismen« (s. 229). Jvf. de få bemærkninger s. 209. Heller ikke senere kommer forfatterne ind på en nærmere behandling af den komplicerede problematik.

et vidt forskelligt indhold, hvilket da også skete. Vil man derfor vinde et nuanceret og mere rigtigt billede af de forskellige politikeres og politiske gruppers og partiers holdning til de to begreber, må en virkelig indtrængen i tidens konstitutionelle og parlamentariske typologi forsøges. Da spørgsmålet om regeringsformen var et kærnepunkt i 70-ernes, 80-ernes og 90-ernes politiske kamp, er en sådan indtrængen i virkeligheden en nødvendig forudsætning for at vinde et mere end blot ret overfladisk kendskab til den tids politiske spil og hele udvikling. Det fremherskende skematiske og ret statiske billede af venstre som en stædig agitator for folketingsparlamentarismen og højre som en ligeså arg modstander heraf må vige for et billede, som levner plads for den udvikling og større eller mindre ændring i synet på regeringsformen, der prægede ikke blot de enkelte grupper og partier, men også mange politikere, for et billede, der gør det forståeligt, at systemskiftet i 1901 overhovedet kunne finde sted. I den forbindelse ville det, for at lette og muliggøre den syntetiske fremstilling af regeringsformens historie i det 19. århundrede, som en gang bør skrives, være ønskeligt, om der bl. a. blev foretaget en række systematiske undersøgelser over udviklingen i de ledende politikeres syn på denne. Sådanne undersøgelser savnes, når man til dels ser bort fra D. G. Monrad.

Vigtige sider af Monrads syn på statslivet, således på parlamentarismen, er nemlig undersøgt af Povl Bagge i dennes metodisk meget interessante og lærerige disputats fra 1936, *Studier over D. G. Monrads statstanke*, som denne afhandling står i gæld til. Fundamentet for Bagges arbejde var en række metodiske overvejelser, således om nødvendigheden af at adskille de taktiske sider af en politikers udtalelser og hele optræden fra de strategiske sider², overvejelser, der også ligger bag denne afhandling.

Efter en gennemgang af kildematerialet, ikke mindst af Monrads Politiske Breve Nr. 1–19, der udkom mellem juli 1874 og marts 1882, nåede Bagge frem til en konklusion, der ikke siden er blevet bestridt: »I løbet af otte aar (1874–82)³ var Monrad . . . faktisk (fra at afvise parlamentarismen)³ naaet til den opfattelse, at indførelse af parlamentarismen i *moderne forstand* (udh. her) var den nødvendige forudsætning for, at der paany kunde indtræde harmoni mellem forfatningsfaktorerne . . . han ønskede nu dens gennemførelse«⁴. Svarende hertil hævdede Monrads for-

2. Bagge s. 19 f.

3. Min indføjelse. Når Bagge vælger 1874 som udgangsår for sin tese, er dette uheldigt, da M. af taktiske grunde netop da indtog en særlig fjendtlig holdning til parlamentarismen, jvf. herunder s. 40 f.

4. Bagge s. 119 f; Bagge blander her M.s udtalelser i *Den stille Magt* fra marts 1882 sammen med hans udtalelser i folketinget i efteråret 1882, selv om hans holdning til parlamentarismen ikke var ens på de to tidspunkter, jvf. herunder s. 49 f.

nemste biograf, P. Stavnstrup, at Monrad med Politiske Breve Nr. 19, Den stille Magt, »tager . . . Skridtet over i Parlamentarismen«⁵.

Problemet er imidlertid, om Bagges og Stavnstrups opfattelse er rigtig. Var Monrad i marts 1882 nået frem til at ønske gennemført eller at gå ind for parlamentarismen i moderne forstand? Endte han overhovedet med at nå frem til en sådan moderne parlamentarisme? Hvordan så han i det hele taget på konstitutionalismen og parlamentarismen i efterkrigs-tiden?

For at finde svar herpå, der har så nær en reference til den historiske virkelighed som muligt, er der valgt at gå to veje.

For det første anskues problemet ud fra en mere traditionel historisk synsvinkel. Hvad syntes Monrad *inderst inde* om de to regeringsformer? Var hans overvejelser herom overvejende taktisk eller strategisk bestemte, var de med andre ord stort set midler i en anden sags tjeneste, eller var de i sig selv væsentlige for ham? Hvorledes var Monrads holdning influeret af hans syn på den politiske langtidsudvikling, af den øjeblikkelige politiske situation, af hans politiske og personlige motiver og tilbøjeligheder? (kap. I og IV). Historikerne har hidtil været tilbøjelige til at nøjes med denne vej, hvilket således gælder alle, der – som P. Vedel, P. Bagge, A. Nyholm og P. Stavnstrup – har beskæftiget sig med Monrads syn på regeringsformen 1869–86, med det resultat, at deres opfattelser er blevet noget skæve⁶.

For det andet undersøges typologi og struktur i Monrads syn på regeringsformen. Hvorledes definerede han f. eks. parlamentarismen? Hvorledes så han på de forskellige *aspekter* inden for regeringsformens problematik? Hvorledes placerede hans syn på disse aspekter ham i udviklingsforløbet mellem absolutisme, ældre konstitutionalisme, yngre konstitutionalisme og moderne parlamentarisme? (kap. V).

Selv om længere tids beskæftigelse med Monrad har fået mig til som Nyholm at blive »mere og mere forsigtig med at sætte Stemple: Taktik paa Monrads Ord«⁷, selv om Monrad oftest sagde, hvad han mente, så sagde han, som han engang skal have udtalt til Birkedal, ikke altid alt, hvad han mente⁸. Og, hvad man bør lægge særlig mærke til: han vidste,

5. Stavnstrup s. 378. Mere forsigtigt skriver Nyholm (s. 432), at M. »i disse Aar (o. 1882) glider . . . i Retning af Parlamentarismen«, jvf. dog Nyholm s. 436 (sml. s. 274), der kunne tyde på, at han deler Stavnstrups opfattelse.

6. Af disse giver P. Vedel, der selv som den eneste havde haft problematikken på nærmeste hold, naturligt nok den rigtigste vurdering. Om Bagges opfattelse, jvf. herunder s. 95, note 37.

7. Nyholm s. 481.

8. V. Birkedal, Personlige Oplevelser i et langt Liv, 1890, I s. 121.

som den udprægede dialektiker, han var, ofte ikke rigtigt, hvad han skulle mene, idet han ikke kunne lade være at se en sag fra mange sider og derfor havde svært ved at tage parti⁹. Gang på gang støder man i én og samme artikel eller tale fra 70-erne og 80-erne på udtalelser, der kunne tages til indtægt af såvel venstre som højre, udtalelser såvel for som imod parlamentarismen, som den følgende tekstanalyse i kapitel I vil antyde. Dette gør tolkningen af hans synspunkter meget vanskelig og er med til at forklare, hvorfor historikerne har kunnet komme til så modstridende opfattelser af personen Monrad og af hans politik. Dette har gjort det yderligere nødvendigt som basis for en rigtig tolkning af hans syn på regeringsformen at sætte sig ind i hans for denne problematik relevante mere ide-mæssige baggrund (kap. II), indbefattet hans historiesyn (kap. III).

Der findes ingen moderne videnskabelige fremstillinger af den her behandlede periodes regeringsformer og deres typologi, men savnet heraf er mindsket bl. a. ved et studium af den livlige og iderige svenske debat om parlamentarismen fra Fahlbeck og Staaff til vor tid¹⁰, ligesom jeg har kunnet drage megen nytte metodisk set af Erik Rasmussens systematiske aspektinddeling vedrørende den moderne parlamentarisme i lærebogen *Det politiske system fra 1965*.

I. TEKSTANALYSE AF »DEN STILLE MAGT«

Formålet med denne kildekritiske tekstanalyse af det ene af Monrads to hovedskrifter om parlamentarismen, *Den stille Magt*¹, er at sandsynliggøre, at Monrad ikke med dette skrift tog skridtet over i parlamentarismen², og, sammenhængende hermed, at vise, at hans holdning til parlamentarismen var hovedsagelig taktisk, ikke strategisk bestemt³.

Strategien, hovedhensigten bag *Den stille Magt*, som bag alle Monrads politiske breve og hele politiske virke fra 1869 til 1886, var derimod en anden. Som vist af Bagge var forsvaret for og underbygningen af forfat-

9. – Som P. Chr. Zahle rammende fandt i 1854 (F. 1853/54, sp. 5299): »det er ikke sjældent, at et Ja, og et Nej! har været tilstede i Foredrag, der er blevet holdt af den ærede Rigsdagsmand«.

10. Jvf. E. Rasmussen, *Parlamentarismens typologi i svensk teori og dansk politik*, Statens almindelige Videnskabsfond, årsberetning 1956/57, 1958.

1. Det andet hovedskrift herom er hans *Politiske Breve* Nr. 11, *Parlamentarismen*, fra 1877.

2. – hverken den moderne parlamentarisme eller parlamentarismen, som M. da forstod begrebet, jvf. herunder s. 60.

3. Dette synes også Bagge at mene, jvf. Bagge s. 119.

ningsværket fra 1849 »den ledende tanke« i Monrads indrepolitiske virksomhed i mellemkrigsårene ⁴. Det kan ikke undre, om det samme gjaldt for tiden efter det katastrofale nederlag i 1864, og det i endnu mere intens forstand end før. Ikke blot fordi dette nederlag for den allerede længe før 1864 for Danmarks fremtid og det danske folks integritet lidenskabeligt bekymrede statsmand gjorde landets eksistens endnu mere tvivlsom end før ⁵. Men også fordi Monrad som konsejlspræsident i nederlagenes timer stod med et hovedansvar og efterhånden følte en skyld herfor, der voksede stærkt i årenes løb ⁶.

Han hævdede da også selv flere gange, stærkest over for Krieger i 1877, at »aabent at udtale mig om, hvorledes jeg forstaa Grundloven, det staa for mig som en mig af min Fortid paalagt hellig Forpligtelse. Jeg vilde komme til at staa for mig selv som foragtelig, hvis jeg af nogetsomhelst Hensyn undlod at opfylde den« ⁷. Hvor alvorligt det var ment, fremgår ikke mindst af, at langt de fleste af hans politiske artikler og breve og næsten alle hans taler i folketinget 1882–86 bragte ham ind på en retledning af den samtidige forfatningspolitiske udvikling ⁸.

Hensynet til forfatningen gennemsyrrer da også hele Den stille Magt. Indledningen (s. 1–3), der motiverer, hvorfor Monrad skriver. Første hovedafsnit (s. 3–15), der beskriver den såkaldte stille magt og dens virkninger på landets lovgivning og grundlovens paragraffer 75, 49 og 25: »Der er Intet helligt for den stille Magt, ikke engang Landenes Grundlove«. Andet hovedafsnit (s. 15–25), der behandler parlamentarismens begreb og væsen. Tredie hovedafsnit (s. 27–35), der omhandler parlamentarismens chancer i Danmark. Fjerde hovedafsnit, »p. s.«-et (s. 35–47), hvori Monrad retter en indtrængende appel til konsejlspræsident Estrup om at regere i det konstitutionelle styres ånd ⁹.

Monrad betonedede stedse, både før og efter 1864, at det for den frie

4. Jvf. Bagge, især s. 66.

5. Angsten for Danmarks og det danske folks undergang var et gennemgående tema i M.s politiske – og religiøse – forfatterskab i hele den her behandlede periode, gribende og mest indgående behandlet i *Om politiske Drømmerier*, 1870; jvf. Stavnstrup s. 298 ff.

6. Om M.s skyldfølelse, se især Stavnstrup s. 264 ff og 373 ff. Om M.s opfattelse af sit ansvar som konsejlspræsident, se herunder s. 75 f.

7. Krieger s. 318; desuden bl. mange st. 1–4 s. 4; 9–13 s. 61 f; Fischer s. 355; 14–18 s. 85.

8. Selv arbejder om emner, hvor det ikke just var nærliggende, præges stærkt heraf, således bogen om *Den første Kamp for den apostolske Troesbekjendelses Oprindelse*, 1875 (jvf. Nyholm s. 373 ff) og de afsnit i den efterladte redegørelse fra o. 1880, der vedrørte hans deltagelse i begivenhederne 1864 (jvf. herunder s. 66 f og 69).

9. Jvf. især 19 s. 2, 7 ff, 13 ff, 22, 36 ff.

forfatnings trivsel og beståen var bydende nødvendigt, at den blev brugt, at der kom resultater, reformer ud af forhandlingerne¹⁰. »Endeløse, ørkesløse, golde Forhandlinger«, hed det i Den stille Magt, »bringe Forsamlingerne i Ringeagt . . . (og) vedvarer en saadan Tingenes Tilstand gennem en længere Aarrække, saa graves der en Grav for Friheden, og Veien banes for Despotisme og dens Tvillingsøster Anarki«¹¹. I alle hovedafsnit af skriftet ligger brugsbetragtningen Monrad stærkt på sinde¹². Skriftet som helhed og tredie hovedafsnit i særdeleshed var således en indtrængende appel til venstrelederne om at opgive den i efteråret 1881 for alvor genoptagne systematiske opposition eller visnepolitik¹³ og i stedet for ihærdigt arbejde på at gennemføre en række praktiske reformer i samarbejde med ministeriet og landstinget som en hovedbetingelse for, at de kunne få indført parlamentarismen.

En analyse af skriftet tyder afgørende på, at Monrads holdning til parlamentarismen modsat hensynet til forfatningen var taktisk bestemt, at den altså i det hele dikteredes af hans opfattelse af, hvad der i den øjeblikkelige situation tjente forfatningens trivsel bedst¹⁴. Efter en af sympati båret skildring af den parlamentariske styreform i andet hovedafsnit, lægges der i tredie afsnit eftertryk på at vise, at tiden ikke er moden: Først når parlamentarismen, der er en datter af den stille magt, »har fæstet saa dybe Rødder, at den hersker uden Modsigelse, anerkjendt af Alle, . . . tilsteder den at *blive omtalt* (udh. her) og proklameret som den store, ledende politiske Grundtanke«¹⁵. Parlamentarismen var ganske vist »begyndt (udh. her) at gjøre sig gjældende«, men »dens Tilhængere have taget paa den med altfor rappe Hænder«, hvorfor den stille magt havde kaldt Estrup frem og støttet ham¹⁶. Derfor var »Venstre og Folkethinget (nu¹⁷) saa svagt, Estrup og Landstinget saa stærkt«. Den anden store hovedgrund hertil var den herskende kløft mellem bondestanden og den øvrige befolkning. Så længe den eksisterede, kunne der »ikke være Tale om« at indføre parlamentarismen¹⁸. Hertil kom et andet forhold, der »for Tiden« satte en usynlig skranke for denne: vor stærke afhængighed

10. Jvf. Bagge s. 67.

11. 19 s. 22.

12. Jvf. især 19 s. 9, 25, 34 f, hele p. s.et.

13. Nyholm kalder rammende skriftet for M.s »Svar paa Visnepolitikken« (Nyholm s. 431).

14. Jvf. kap. IV, hvor dette vises for hele den her behandlede periodes vedkommende, og hvor Den stille Magt placeres i en større sammenhæng.

15. 19 s. 27 f, jvf. det flg.

16. 19 s. 29.

17. Min indføjelse.

18. 19. s. 31; jvf. herunder s. 49 f.

af udviklingen i Preussen. Der kunne næppe være tale om parlamentarismens indtrængen i Danmark, sålænge den ikke havde sejret i Preussen, d. v. s. sålænge Bismarck sad ved det ror, som han ikke *kunne* fortrænges fra. Følgelig burde »Parlamentarismens Tilhængere« for at fremme den »aldeles« glemme den. »De skulle i stedet for kæmpe for og gennemføre store politiske spørgsmål, så ville parlamentarismen »begynde at snige sig frem«, og når dette »atter og atter« gentog sig, ville man til sidst nøde disse tilhængere til at gribe magten ¹⁹.

Monrads idelige fremhæven af, hvor tidligt parlamentarismen var på færde, indicerer hans platoniske tilknytning til den. Selv regner han sig ikke til dens »tilhængere«: disse omtales stedse som »de«, ikke som »vi«, hvad brevformen med dens hyppige brug af førstepersons-formen ellers havde gjort naturlig. Monrad finder det endda »ret naturligt, at vor Styrelse faaer et vist Kantsler-Præg« i retning af Bismarcks styre i Tyskland, og han synes tilmed at tiltænke Estrup en position næsten som Bismarcks. Ikke blot ved at tale om Estrups »historiske Betydning«: »at modstaa en utidig Stræben efter Indførelsen af Parlamentarismen« ²⁰. Men også ved to steder i skriftet at hylde Estrup selv. Denne hyldest, der står centralt i tredje og fjerde afsnit ²¹, havde sikkert den funktion dels at intensivere appellen til Estrup selv om at spille den rolle som kanslerpræget leder af regeringen, lige myndig over for begge ting, men med noget større hensyntagen i reformarbejdet til folketinget end til landstinget ²², som Monrad havde tiltænkt ham, dels for offentligheden at fremhæve Estrups evner hertil.

Det er betegnende for Monrads holdning til parlamentarismen, at han ikke i det p. s., der er viet appellen til Estrup, overhovedet nævner muligheden for en parlamentarisk løsning af den konflikt mellem de to ting, som han behandler i afsnittets centrale del. Forhandlingerne om finansloven var netop strandet på folketingets nej til at forhøje de højere embedsmænds dyrtidsportioner og på landstingets nej til at nøjes med at forhøje de lavere embedsmænds portioner. Monrad ville i den situation ikke udtale muligheden af, at Estrup kunne gå af. Ganske vist burde Estrup ikke opløse folketinget, hvad han gang på gang med så sørgelige følger, en stigende hårdnakkethed fra dette tings side, havde gjort. Derimod burde han opløse landstinget, hvis det fortsat var genstridigt. Monrad ville da være »inderlig overbevist« om, at den store befolkning ville ændre

19. 19 s. 34 f.

20. 19 s. 34.

21. 19 s. 29 f og 36.

22. 19 s. 43 f, sml. 19 s. 16 f; jvf. dog herunder s. 49. Om M.s syn på forholdet mellem folketing og landsting, se herunder s. 31 f.

holdning til og støtte Estrup, når det blev »aldeles klart og utvivlsomt, at Ministeriet ikke repræsenterer Landstingsparlamentarismen, men en over begge Thingene ophøiet Regjerings-Villie«²⁴. Det eneste, Monrad, som før og siden, stærkt bebrejdede Estrup, var nemlig, at denne ene søgte sin støtte i landstinget, en ensidighed, som Monrad næsten trygler ham om at opgive²⁵.

Dette turde vise, at Monrad ikke med Den stille Magt tog skridtet over i parlamentarismen, men at strategien bag skriftet var et ønske om at sikre grundlovens trivsel ved en genoprettelse af den gamle konstitutionelle regeringsform.

Men hvis Monrad ikke ønskede parlamentarismens indførelse nu, hvad var så baggrunden for hans indgående og velvillige gennemgang af dette system i skriftet? Dette bliver klart, hvis man betragter Monrads *anden hensigt* med dette. Den stille Magt skulle bidrage til at bane ham vej til en ny karriere som aktiv politiker.

Selv om Monrad ikke besad samme politiske ærgerrighed som før 1864, havde han gentagne gange efter hjemkomsten fra New Zealand søgt at få plads i rigsdagen, således i folketinget ved suppleringsvalg i Helsingør 1871 og ved de almindelige valg i Roskilde i 1872; i landstinget søgte han at komme ind både i 1873 og 1876, idet han endog skrev til den konstitutionelle konge personligt og bad ham om at udnævne sig til kongevalgt landstingsmedlem; intet lykkedes. Imidlertid tilspidsedes den politiske situation, først med venstres ifølge Monrad utidigt fremsatte og uberegtigede krav om folketingsparlamentarisme og stadig kraftigere forsøg på at jage de konservativt-nationalliberale regeringer bort, dernæst med gods-ejerkampregeringen Estrups provisoriske finanslov af 1877, endelig med den af Berg i 1881 lancerede visnepolitik. Dette gjorde Monrad stadig mere betænkelig. Gik udviklingen ikke mod den frie forfatnings sammenbrud, mod landets undergang? Til trods for den store forbitrelse over at være blevet vraget af såvel venstre som højre, af såvel folkeviljen som kongemagten, til trods for, at han nærmest følte sig som en politisk afdød efter 1864-fiaskoen, syslede han på grund af den mere og mere faretruende udvikling stadig mere med tanken om en ny politisk karriere²⁶. Endnu i sommeren 1881 havde han, angst for at lide samme skæbne som

24. 19 s. 43.

25. Jvf. herunder s. 43 ff.

26. Jvf. Nyholm s. 425 f. Om M.s forsøg på at komme ind på rigsdagen og hans politiske virke i 70-erne, se især Stavnstrup kap. XX og XXII og Vedel V, der dog undervurderer hans politiske ærgerrighed og dermed også de personligt taktiske elementer i brevene.

i 1871 og 1872, nægtet at søge valg til folketinget, fordi han ikke kunne blive opstillet af et flertal af vælgerne²⁷. Men i april 1882, kort efter offentliggørelsen af Den stille Magt, deltog han dog ved valget i Middelfart, til trods for at et flertal ikke kunne garanteres i forvejen. Og i valgtalen i Middelfart fastslog Monrad, i overenstemmelse med en tilsvarende tankegang, fremsat omkring årsskiftet 1880–81²⁸, den rolle, han ønskede at spille på rigsdagen: højre og venstre skulle danne en cirkel uden om ham som midtpunkt, så han ligesom med en frakkeknep kunne knappe højre og venstre sammen til samvirke fra begge sider²⁹.

For at virkeliggøre dette meget ambitiøse program måtte Monrad skabe ny tillid i offentligheden om sig selv og sin politik, i så vide kredse som muligt, hos såvel venstre som højre. I det hele bortset fra den del af højrepresen, der stod fast om Estrup og landstingsparlamentarismen, og som derfor fandt Monrads krav om, at ministeriet skulle få landstinget til at give efter i den øjeblikkelige konflikt om dyrtidsportionerne, stærkt frastødende og ensbetydende med folketingsparlamentarisme³⁰, opnåede Monrad i betydelig udstrækning sit mål³¹. Baggrunden for succesen var, at skriftet var skrevet så snedigt, – eller »daddelværdigt«, som Estrup-organet »Isefjordsposten« fandt, »at Alle, uanset den indtagne Partistilling, kan tage den til Indtægt for sin Mening«³². Med sit dybe kendskab til menneskenaturen har Monrad været klar over, at en mand hyppigst kun hører, hvad han ønsker at høre. Han gav følgelig en skildring af parlamentarismen, der havde til formål at vinde ham venstres tillid, især den radikale venstreopinion, der da også stort set kun citerede eller gengav de passager i skriftet, hvor Monrad gav udtryk for sin velvillige opfattelse af parlamentarismen, derimod ikke hans forbehold³³. Den afbalanceredes dels ved hans fremhævelse af, at tiden for parlamentarismens indførelse ikke var inde, hvad såvel flere moderate venstreblade som især de mellem partierne stående aviser, de moderate højreblade og Estruporganerne sær-

27. 19 s. 2; Studenterhjemmets Julebog, 1911, s. 56.

28. Red. s. 18 f; jvf. Red. s. 246 f.

29. Middelfart Avis 17/5 1882; jvf. Nyholm s. 434 og Vedel V s. 405 f, VI s. 552.

30. Særlig perfid over for M.s person, politiske integritet og vurderingsevne var i anmeldelsen af Den stille Magt Dagens Nyheder 24/3 og 31/3 1882 og Dagbladet 24/3 og 25/3, desuden en række højreaviser landet over.

31. Jfr. bl. a. Høgbros Dansk Folketidende 24/3; Fyns Tidende (mod. v.) 24/3; Hørups Østsjællands Folkeblad 30/3, 31/3 og 4/4 (»en alvorlig Bestræbelse efter at skifte Sol og Skygge lige«).

32. Isefjordsposten 28/3.

33. Dette gjaldt således Bergs stærkt opinionsdannende Morgenbladet, hvis meget fyldige artikel af 21/3 aftryktes uændret i de bergske blade og uændret eller modereret eller noget forkortet i en stor del af den øvrige venstrepressen. Det gjaldt i øvrigt også Stavnstrup s. 378 f.

ligt hæftede sig ved ³⁴, dels ved hans tilslutning til højre i de øvrige politiske spørgsmål, ikke mindst i forsvarssagen ³⁵. Videre gjorde han, som det siden skal vises, sit parlamentariske system så tiltrækkende eller så lidt frastødende for både konge, ministerium, landsting, højreoffentligheden og sig selv som vel muligt. Han udformede sin parlamentarisme som et kompromis mellem venstres og højres standpunkter og håbede derved på at få forfatningen til at fungere igen ³⁶. Dertil var kompositionen af skriftet bemærkelsesværdig: ved at umærkeliggøre overgangen mellem de tre første hovedafsnit ³⁷, og ved at placere den helt centrale appel til Estrup om at regere konstitutionelt i et p. s., der i virkeligheden fylder $\frac{1}{4}$ af skriftet (!), ville venstrelæseren ikke let bemærke, at ikke hele skriftet måtte opfattes som en hymne til parlamentarismen ³⁸, men at kun lidt over $\frac{1}{5}$ (2. afsnit) drejede sig om dette systems væsen, og at lige ved $\frac{1}{5}$ (3. afsnit) anskueliggjorde dets ringe vilkaar. Sidst, men ikke mindst, søgte han ligefrem at indpode i læseren, hvor bydende nødvendigt det var at føre kompromis- eller midterpolitik. Han gjorde det ved, ud over den lovgivende, den dømmende og den udøvende magt, at lancere en ny magtfaktor, stærkere end disse, nemlig den »stille Magt«:

»Den stille Magt kommer lønligt, ubemærket som Himlens Dug. Den hader høie Raab og Spektakel, den bruger ikke Formulering og Lovbestemmelse, den kommer hviskende som en sagte Susen, den lister sig ind i Øinene, saa at Gjenstandene komme til at staa for dem i en anden Belysning, den sniger sig ind i Sjælene, saa at Tænkemaaden forandres, uden at man mærker det. Og farende saaledes frem med Lempe og ganske stilfærdigt omdanner den efterhaanden Verden, og viser sig stærkere end det Stærkeste, end Love og de hel- ligste Traktater« ³⁹.

34. Jvf. bl. a. Bornholms Tidende (mod. v.) 4/4; Bogense Avis (mod. v.) 23/3; Bornholms Dagblad (upartisk) 20/4; Fyens Stiftstidende (mod. h.) 22/3; Berlingske Tidende 24/3; Social-Demokraten 22/3.

35. »P.s.«-et. Ønsket om forsvarsspørgsmålets løsning var vel lige så fundamentalt for M. som ønsket om at bevare den frie forfatning. De to ønskers opfyldelse var de to hovedmidler til sikring af hans mål: at undgå fædrelandets truende undergang, jvf. især Stavnstrup s. 298 ff.

36. Jvf. herunder s. 60.

37. Jvf., at M. ikke startede 3. afsnit med et for venstremanden ubehageligt spørgsmål som: Er det umuligt at gennemføre parlamentarismen i Danmark foreløbig?, men med et indsmigrende: »Hvorledes bliver Parlamentarismen levende i et Land?« (– ikke: i Danmark, selv om sagen drejer sig herom).

38. Af radikale venstreblade var det da også kun »Østsjællands Folkeblad«, der i sin vægtige kæmpeanmeldelse (31/3), uden tvivl af Viggo Hørup, bad sine læsere »lægge mærke til« den stilling, M. anviste ministeriet: »dette skal staa mæglende mellem Thingene . . . Monrads Opfattelse er fuldkommen konstitutionel, netop derfor har den vakt Forargelse i Højreblade«.

39. 19 s. 3 f.

Monrad definerede ikke her den stille magt ⁴⁰, der var et poetisk billede på den offentlige mening, opinionen eller tidsånden ⁴¹. Monrad gengav i brevet blot den stille magts opfattelse af den politiske situation og udviklingen i det hele taget, viste hvorledes den balancerede midt mellem yderstandpunkterne, og hvor umuligt det var at sætte sig op imod den. Følgelig lå der heri en klar opfordring til læseren om at følge den stille magts krav, d. v. s. Monrads fortolkning heraf ⁴², ikke mindst hans fortolkning af parlamentarismens væsen og muligheder for at gøre sig gældende i Danmark.

Monrads ønske om at indtage midterpositionen i dansk politik og føre midterpolitik betingedes ligesom hans syn på forfatningsproblematikken af den ideologi, som han hylkede.

II. IDEMÆSSIG BAGGRUND

Ideologien var den liberalisme, i meget set gennem hegelsk farvede briller, som han havde tilegnet sig i sin ungdom: denne store og dybe reformstrøm, som han begejstret karakteriserede den i 1878, der havde ikke blot de enkelte individers frihed og lighed, men også hele samfundets trivsel og velstand for øje, ja, elskede samfundet, dets udvikling i alle henseender og alle stænder i det.

Selv om Monrad ved at iagttage historien var blevet optimist med hensyn til muligheden for at realisere liberalismens ideer ¹, var han dog lige så konservativ i sine midler, som han var liberalistisk i sine mål. Opvokset som han var i romantikkens ideverden, var hans politiske tankegang gennemsyret af dennes udviklingsbegreb, hvorfor han fandt, at udviklingen burde gå yderst langsomt fremad, båret af en rolig og jævn reformstrøm ². Store omvæltninger mellem modsatte politiske systemer hadede han, fordi sådanne var ensbetydende med revolutioner, med vilde udskjelser, med brud på den lovlige orden. Frankrig stod for Monrad som

40. – som hævdedet af Stavnstrup s. 378.

41. Om M.s syn herpå, se herunder s. 88 ff.

42. Når M. undlod at definere den stille magt, hang det måske sammen med, at han ikke ønskede, at det skulle blive læseren bevidst, at han i sin politik næsten identificerede sig med denne magt. Dette konstateredes dog af Berlingske Tidende (24/3): »Men det forstaaer sig, at det ikke er afveien at have en saa mægtig Allieret som hele Tidens Aand ved sin Side, naar det gjælder om at paavise, hvad der for Øieblikket skal gjøres for at løse Conflicten i vort Fædreland«.

1. 14–18 s. 71 ff. For en nærmere omtale af M.s syn på liberalismen henvises til Bagge, Nyholm og Stavnstrup.

2. M. udtalte sig gang på gang om ønskværdigheden af de små bestandige fremskridt, jvf. således F. 1882/83 sp. 14.

det store skræmmende eksempel herpå³. Ville man undgå revolution og sikre evolution, gjaldt det derfor om først at gennemføre reformerne, når tiden var inde. »Det er en Forbrydelse«, fandt Monrad, »at ville gennemføre en sund Tanke på uret Tid og uret Maade«⁴.

Ikke blot i form, men også i indhold måtte reformvirksomheden rette sig efter de politiske magtforhold. »Når det er et Spørgsmaal, hvorom Meningerne kunde være delte, saa anser jeg det for rettest, at man slutter sit til den Mening, hvorved Lovudkastet kan blive Lov«⁵, udtrykte Monrad i 1851 den maksime, der satte kompromiset i centrum for hans politiske virksomhed. Den udsprang ikke mindst af hans ubændige handletrang og iver efter at være med til at gennemføre livsduelige reformer: hvad det kommer an på, er at fuldbyrde noget, lød det gang på gang.

Maksimen anviste hovedsagelig Monrad plads blandt, hvad han kaldte de *praktiske*, ikke blandt de *filosofierende* eller doktrinære politikere. De sidste kunne »sætte sig rolig og lade Tankerne flyve og søge det Bedste« og lade »de spiredygtige Tanker . . . falde . . . ned rundt om i Samfundet«, hvor de kunne »komme i Groning og berede Veien for nye Anskuelser«. Den praktiske politiker derimod måtte nødvendigvis bygge på det forhåndenværende grundlag, med de forhåndenværende materialer, hvor ringe de så var. For »bygge maa og skal han, og bygge gjør han. At bo i et Skur er bedre end at bo under aaben Himmel . . . Hans Bygningsmateriale er Strømningerne i den offentlige Mening«⁶.

Når Monrad ønskede at basere sin politik på den offentlige mening eller den stille magt, hang det sammen med, at han derved bedst mente at kunne medvirke til at hindre statskup og revolution, det vil sige hindre brud på forfatningen, på »Overenskomsten mellem Konge og Folk«:

»Man kan stille Kongemagten saa høit, at den kommer til at svæve over Forfatningen, saa Kongen efter eget Tykke kan tilbagekalde og forandre denne. Herved opstaaer der Statskoup. Man kan stille Folke-Myndigheden saa høit, at den bliver en uafhængelig Selvbestemmelses Ret, der ikke nogensinde kan binde sig selv, og som derfor til enhver Tid kan forandre Forfatningen og skifte Hersker. Herved opstaaer der Revolutioner«⁷.

Hvad det gjaldt om for både kongemagten og folkeviljen, som Monrad opfattede som tidens to store konkurrerende grundkræfter, var følgelig at

3. II s. 344, 349; III s. 179 ff, 167 f; Om den paatænkte Reform af Almue-Skolevæsenet 1872, s. 5; Valla s. 31 f; 9–13 s. 53; 14–18 s. 70 f; 19 s. 26.

4. 9–13 s. 33; jvf. II s. 400; F. 1884/85 sp. 1212 m. fl. st.

5. F. 1850/51 sp. 2956, sml. F. 1885/86 sp. 396; jfr. Bagge s. 67.

6. 14–18 s. 80 f; jvf. 5–7 s. 65 f.

7. Valla s. 31 f.

holde forfatningen »hellig og ubrødelig« og vise mådehold i deres magtkamp.

At folkeviljen i det sidste hundrede eller halvthundrede år overalt var trængt sejrrikt frem og i Frankrig »endogsaa« havde »tilintetgjort den høieste Statsmagts Arvelighed« ved landets overgang til republik ⁸, at folket med andre ord blev en stadig farligere konkurrent til kongemagten, bekymrede Monrad dybt, fordi han frygtede de kræfter, der gemte sig i »Folkedybet« eller »Massen«. Begivenhederne i Frankrig 1869–71, især Pariserpøblens »vilde Væsen« i 1871 ⁹, og det danske folks holdning i 1864 havde ikke gjort Monrad mindre betænkelig ¹⁰. Han kunne ganske vist ikke i 1870 med de ultrakonservative »istemme Raabet om, at Folkets store Hob er en raa uvidende Masse, der ikke kan have nogen Forestilling om de store politiske Spørgsmaal«, men han fandt dog otte år efter, at »den store Masse mangler politisk Dannelse og Oplysning; let lader den sig vildlede af dem, der taler den efter Munden. Fik den Magten, vilde den kunne misbruge den paa mange Maader« ¹¹.

Han frygtede som samtidens nationalliberale kredse ikke blot bondestanden, men også og især den frembrydende radikale socialisme, som han opfattede som et kødets og misundelsens evangelium ¹². Den socialistiske arbejderstands angreb på ejendomsretten og bondestandens angreb på dannelsens position reagerede han stedse stærkt imod. I 1874 fandt han det således selvindlysende, at Det forenede Venstre måtte have brudt fuldstændigt med de ejendomsomstøtende socialister, før der kunne være tale om partiets magtovertagelse, ligesom venstre måtte indtage en mindre truende holdning over for kirke, kunst og videnskab ¹³. Intet tyder afgørende på, at Monrads tillid til bondestandens politiske evner og modenhed i hans senere år havde ændret sig meget, endsige fundamentalt, siden han som yngre, i 1847, karakteriserede den som uoplyst, egoistisk og rå ¹⁴.

Monrads frygt for den brede befolkning var ikke identisk med de herskende aristokratisk-konservative kredses interessebetonede frygt for at

8. 19 s. 26; jvf. bl. mange andre st. især Morgenbladet 9/12 1884.

9. II s. 168 og 344; III s. 179.

10. Jvf. I s. 127 ff; 14–18 s. 81 f; Red. fl. st., jvf. herunder s. 92.

11. II s. 179; 14–18 s. 81.

12. II s. 344; III s. 168 ff; 14–18 s. 70 f m. fl. st.

13. 1–4 s. 19 og 17 f.

14. Jvf. Bagge s. 158 f. Ganske vist udtalte han i 1882, at bondestanden de sidste år syntes at have gjort store fremskridt, men den udtalelse var fremsat midt i glæden over den første valgsejr siden New Zealand, hvorfor der næppe skal lægges for meget i den, især i betragtning af, at han i sine øvrige udtalelser fra de samme år, trods sin fundamentale interesse i at skabe et tillidsforhold mellem bondestanden og de øvrige stænder, dog røbede en vis forborgens mistillid til dens modenhed (jvf. herunder s. 78 f, jvf. s. 55 f).

blive berøvet deres sociale privilegier. Det var snarere en idébetonet frygt for, at det rene folkestyre skulle dræbe livsbetingelserne for den fåtallige elite af godsejere og højere borgerskab, af rige og dannede, der i kraft af deres sociale position og oplysning bedst egnede sig til at varetage helhedens tarv¹⁵, en frygt for, at det rene folkestyres sejr på folkets daværende udviklingstrin ville føre til et egoistisk klasseregimente til skade for fædrelandet som helhed. Monrad håbede inderligt, at udviklingen under den fri forfatning siden 1849 ville højne folket, men »ofte paatrænger det Spørgsmaal ham:

Staaer det danske Folk nu (1869) høiere end det stod 1848. Har det danske Folk nu mere Kraft og Sammenhold, mere Forstand og Udholdenhed, større Fædrelandskjærlighed og Lyst til Opofrelser end 1848? Vi vove ikke at besvare dette Spørgsmaal bekræftende . . . Tør vi ansee den nærværende Tid som en Overgangstid, og tør vi haabe, at Ideernes Magt mere og mere vil bringe os ud af Smaakjæveleriernes Uføre?«¹⁶.

Frygten for folkevillens magtovertagelse og dermed for folketingsparlamentarismen gik hos Monrad hånd i hånd med en frygt for en tilbagevenden til absolutismen, en frygt eller ligefrem angst¹⁷, der tog til efter det første Estrup-provisorium 1877. Over for Estrups stigende underminering af den ene af landets statsmagter, folketinget, priste han næstsidste gang, han talte i folketinget, endog »dem som lykkelige, hvis Øine ere lukkede, inden de saae den Ødelæggelse, der er kommet over vor Frihed« med ministeriets indførelse af en »ny Absolutisme«¹⁸.

Frygten for absolutismen skyldtes ikke manglende tillid til de konservative kræfter, som denne styreform fortsat måtte betjene sig af. Monrad erklærede således i folketinget flere gange, at han ikke ville stemme for mistillidsvota til ministeriet Estrup¹⁹. Næppe heller skyldtes den så meget modvilje mod absolutismen som sådan, som en overbevisning om, at en tilbagevenden til den kunne eller ville få den stadig stærkere folkevilje til at eksplodere og »berede Dynastiets Fald og Danmarks Undergang«²⁰.

15. Lidet doktrinær nationalliberal, som M. var, fandt han det endog i 1877 »Ønskeligt, at Lehnsbesiddere og andre store Godseiere i Reglen blive Ihændehavere af den ministerielle Magt. Det er en overordentlig Fordel, at der ikke herved foregaaer nogen væsentlig Forandring i deres sociale Stilling« (9–13 s. 44; jvf. dog det flg.).

16. I s. 155 f; om M.s frygt for et klasseregimente, hvis venstre kom til magten, jvf. nærmere kapitel IV.

17. Jvf. 9–13 s. 60 f.

18. F. 1885/86 sp. 1040 f.

19. Således F. 1882/83 sp. 3293 og 3772; F. 1883/84 sp. 1375.

20. 9–13 s. 60 f; F. 1882/83 sp. 3298; Morgenbladet 23/3 og 9/12 1884; F. 1884/85 sp. 1085 m. fl. st.

Hvad det derfor først og fremmest gjaldt om for den regeringstilhængerne ret nært stående Monrad, var at lægge en dæmper på den frembrudende folkevilje, hvad han gjorde ved i overensstemmelse med sin samtids konservative ideologi idelig at betone legitimitetens og traditionens magt og betydning.

Det var især det legitime samfunds- og statsbevarende kongedømme, Monrad fremhævede. Naturligt nok kom restaurationstiden i Frankrig, der via revolutionstidens storme trådte i stedet for absolutismen fra før 1789, til at stå for ham som et ideal. Det var, fandt han, i sandhed beundringsværdigt at se, hvorledes restaurationens ædle, begavede, ledende mænd, i hvis spids Ludvig 18. stillede sig som fører med en beundringsværdig åndsfrihed, løftede sig over partistridighederne og ene havde Frankrigs tarv for øje²¹. Monrad kunne kun beklage, da det legitime kongedømme sprængtes ved egen brøde ved sin negligering af folkeviljen, fordi han i legitimiteten så det bedste værn mod tidens revolutionære storme²²: Når Napoleon 3. bukkede under i 1870, men den preussiske konge næppe ville gøre det i en lignende situation, skyldtes dette, at den preussiske trone modsat den franske »hviler paa Legitimitet, paa en af den bølgende Folkevillie uafhængig Ret«. Derfor var det af største vigtighed, for at et land i ulykkens dage kunne bevare enhed og sammenhold, i spidsen for regeringen at have en mand, hvis interesse ganske falder sammen med statens, med andre ord, at have en monark af et dynasti, underforstået: som det danske, hvis adkomst til magten hviler på ret²³.

Det var ikke blot kongemagten, men også andre for Monrad væsentlige faktorer som den offentlige mening og demokratiets fundament, den almindelige stemmeret, som blev forbundet med legitimiteten. Da han som politiker anså strømningerne i den offentlige mening som sit bygningsmateriale, kan det ikke undre, at han opfattede disse strømninger som »Lovens Kilder«²⁴. Han kunne følgelig i 1848 ikke tilstoppe ørerne for stormens røst, for den offentlige mening, da denne, som han skrev i 1878,

21. 14–18 s. 78 f.

22. II s. 356 f; II s. 348; III s. 167 f; 1–4 s. 48; 9–13 s. 61; 14–18 s. 79. Ved sin valgtale i Middelfart 1882 (Middelfart Avis 17/5) udtalte M. betegnende, at han ville følge tre Navne: »Fædreland, Konge og Lov«.

23. II s. 356 f. Vendt mod venstre, der i 1870 begrundede sit folketingsparlamentariske krav med, at folkets selvstyre var grundtanken i grundloven, svarede M., at dette »paa ingen Maade« kunne siges at være tilfældet. »Med ligesaa megen eller maaskee med større Føie kunne man sige, at Kongen er Ihænderhaver af hele Statsmagten, og at hans Myndighed kun er indskrænket ved Rigsdagens grundlovmæssige Særrettigheder« (II s. 263). Det synes med andre ord at være M.s mening, at kongen snarest herskede mindre i kraft af forfatningen end ud fra sin egen førkonstitutionelle legitimation.

24. 5–7 s. 65 f.

ikke blot i massens, men også i retfærdighedens navn krævede almindelig stemmeret. Ganske vist nærrede Monrad store betænkeligheder ved den ret, men den syntes til gengæld at afgive det bedste værn mod revolutionære bevægelser. For når massen i kraft af stemmeretten havde opnået adgang til på konstitutionel måde at gøre sine ønsker gældende, havde den hverken behov for eller ret til at gribe til sådanne bevægelser; såfremt den alligevel fremkaldte dem, »saa dæmpes de forholdsvis let af Staten, af den bestaaende Orden, der har paa sin Side *den hele Ret, al Retfærdighed* (udh. her)«²⁵.

Tilsvarende betonedes Monrad legitimitetens betydning for forfatningsudviklingen. Han fandt det således en sand og stor lykke, at der i Danmarks lange forfatningsudvikling i modsætning til Frankrigs »ei har været noget Brud, eller ialtfald ei noget ulægeligt Brud, paa Loven, saa at den nu bestaaende Tilstand hviler paa Lovens rene Grundlag. Hvor dette ikke er Tilfældet, er der nedlagt en revolutionair Spire i Samfundet«. Så angst var Monrad for revolutionen, at han fandt selve regeringsformen »af underordnet Betydning ved Siden af det store Spørgsmaal om Lov og Orden«²⁶.

Denne aristokratisk konservativt prægede lære om det beståendes ret i næsten absolut forstand svarede godt til hans overbevisning om og agitation for traditionens betydning: »Vi staa alle under Fortidens mægtige Indflydelse«²⁷. At noget var gammelt, som kongemagten selv og kongemagtens forhold til folket, gav det næsten i sig selv magt og kraft. Hvad der således i 1870 havde givet Preussen overvægten over Frankrig, var ikke mindst, at Preussen som så mange andre europæiske stater modsat Frankrig havde »et *gammelt* (udh. her) Kongehuus, der er *sammenvoxet* (udh. her) med Folket. Dette er en umaadelig Fordeel«. En gennemgang af »de vilde og uforstandige Bestræbelser« i republikansk retning i Frankrig gav Monrad lejlighed til at glæde sig over og agitere for et tillidsfuldt forhold mellem konge og folk i Danmark. Hvad der gav dette forhold styrke, var ikke mindst, at det ikke var en ny, i morgen måske vissen plante, men »et gammelt Træ, der har sine dybe Rødder i Fortiden«. Selv om det nuværende dynasti muligvis »kan have havt at kæmpe med aldeles forbigaaende og kun lidet udbredte Stemninger«, så var det vist, »at det ved *sin egen Kraft* (udh. her) og ved Udfoldningen af *sit eget Væsen* (udh. her) har overvundet alle Vanskeligheder, og det gamle Troskabs Træ staaer li-

25. 14–18 s. 81 f; jvf. III s. 168. Om M.s syn på den alm. valgret, se i øvrigt Bagge s. 156 ff.

26. I s. 17; III s. 180.

27. 9–13 s. 55.

gesaa frisk og grønt som nogensinde, smykket med Frihedens lyse Løv«²⁸.

Den ovenfor nævnte lære om det beståendes ret var også fundamentet i hans forfatningssyn, såvel før som efter 1877. Det politiske livs trivsel afhang af en samvirken mellem de »tre Stormagter«, konge, landsting og folketing, og kunne disse ikke blive enige, »saa kommer den fjerde Stormagt og gjør sin Myndighed gjældende. Den fjerde Stormagt er det Bestaaende. Saa bliver det Bestaaende staaende«. Det lå i selve menneskenaturen, fandt Monrad, at snart den ene, snart den anden af de tre førstnævnte stormagter ville søge at gøre sig enevældig²⁹. Dette var tilfældet i 70-erne og 80-erne, hvor først folketinget, siden også regering og landsting søgte at overskride grænserne for deres myndighed. Derved opstod der politiske konflikter, og det var da spørgsmålet, om forfatningen havde givet de forulempede statsmagter de fornødne forsvarsmidler, og om disse benyttedes rigtigt. Det første fandt Monrad var tilfældet³⁰, det sidste så han sig som grundlovsfader og som stående uden for den politiske kamp særlig kaldet og særlig egnet til at dømme om³¹. Grundlaget for hans domme var hans teori om det beståendes absolutte ret, identisk med den bekendte nej-teori³², som han ideligt docerede, i 70-erne vendt mod både venstre og højre, i 80-erne især mod højre.

Hvad således den centrale finanslovsproblematik angik, gjorde Monrad det ud fra den »for Fortolkningen af Grundlovens Bestemmelser overordentlig vigtige Grundsætning: Naar to Paragrafer i Grundloven synes at være i Strid med hinanden, saa begrænder den ene den anden« klart for venstre, at kongen var berettiget til at udstede provisoriske finanslove, idet § 2 og § 49 begrænses af § 25³³. Grundloven havde altså givet kongen dette middel til at hindre dét misbrug, dét overgreb mod den udøvende magts område, som et tings finanslovsnægtelse ville være som middel til at tvinge ministeriet bort. Om og hvornår kongen burde benytte sig af provisoriske finanslove, var så en anden sag, og sådanne måtte i hvert fald ikke udstedes uden nødvendighed, sådan som det ifølge Monrad skete 12. april 1877³⁴. Hvad en provisorisk finanslovs indhold angik, forekom det Monrad, »at det sikke Grundlag . . . er det Bestaaendes anerkjendte Ret, det er, hvad der ved tidligere Bevillinger er anerkjendt som nødvendigt til Opretholdelsen af Staten og dens bestaaende Indretninger«. Med hensyn

28. II s. 341; I s. 19 ff; jvf. I s. 112 ff.

29. 8 s. 11; jvf. 5–7 s. 26.

30. Jvf. herunder s. 41.

31. 9–13 s. 54 f og 10 f.

32. Jvf. Himmelstrup s. 106 ff.

33. 9–13 s. 19 f.

34. 9–13, brev nr. 10: Den provisoriske Finantslov.

til, hvem der burde give sig ved en uenighed om et eller flere punkter på finansloven, fastslog Monrad, at det ikke kom an på spørgsmålenes realitet, for herom kunne der tvistes i det uendelige. Her gjaldt derimod som almenyldig regel den stormægtige herre, det beståendes ret: »Ere de to Thing uenige om et Punkt i Finantsloven, saa har det Thing Ret, der opretholder det Bestaaende, og det Thing har Uret, der fordrer det forandret«³⁵.

Ud fra samme regel måtte Monrad fordømme en regerings brug af opløsningsinstitutionen til gentagne opløsninger af folketinget for at gennemtvunge dets samtykke til gennemførelsen af et og samme spørgsmål:

»Efterat Vælgerne have udtalt sig, vilde det være et Misbrug af Opløsningsretten, om Folkethinget, uden at der forelaa noget nyt Spørgsmaal, atter opløstes for at trætte Vælgerne, indtil de gave efter . . . Retten til at gjentage Opløsningerne er ikke et Angrebs-, men et Forsvarsvaaben (udh. her). Brugen af denne Ret kunde kun forsvares, naar Folkethinget vedblev sine Forsøg paa at paatvinge de andre Statsmagter en Forandring i det Bestaaende. *Statsmagternes frie Samtykke er en hellig Ret* (udh. her), og enhver Krænkelse af denne Ret bringer Forfatningen i Fare, hvad enten Krænkelsen kommer fra Regjering, Landsting eller Folkething«³⁶.

Teorien om det beståendes ret eller nej-teorien harmonerede godt med Monrads grundsyn på forholdet mellem landsting og folketing og mellem disse ting og regeringen. Ud fra den opfattelse, at rigsdagen burde udgøre en så fyldig repræsentation for de store samfundskræfter som muligt, havde Monrad støttet bestræbelserne for at tilvejebringe det af mere konservative synspunkter prægede landsting, der så lyset i 1866. Da disse samfundskræfter, f. eks. godsejerstanden, udøvede en uvilkårlig, af alle love uafhængig indflydelse, ville lovforslag, der blev tvunget gennem en rigsdag, som ikke repræsenterede alle indflydelsesrige kræfter, ikke have store muligheder for at blive til lov³⁷. Derfor skulle landstinget danne en konservativ modvægt mod de i folketinget herskende liberale synspunkter og gøres stærk nok til at kunne gøre modstand, sige nej, når folkeviljen i folketinget gik for vidt eller fór vild. Landstingets opgave var med andre ord at udøve en dæmpende og modererende indflydelse på folketinget, hindre forhastede og ensidige beslutninger fra dette tings side og dermed sikre den rolige udvikling³⁸. Denne forudsatte, at de to ting evnede at

35. 9–13 s. 26 ff.

36. 9–13 s. 12 f; jvf. desuden bl. mange steder 5–7 s. 26; 8 s. 12; 19 s. 38 ff.

37. Rr. F. 1864/65 sp. 697 og 1639; I s. 12 f; II s. 433 f; I s. 183; 19 s. 4 f; jvf. Bagge s. 140 ff.

38. Rr. 1863 sp. 787 f; I s. 11 ff; 9–13 s. 41 ff og 46; 14–18 s. 88 f (Ved »Tokammer-Systemet . . . søges (netop) et Korrektiv mod mulige Misbrug af den al-

samvirke og slutte kompromis om reformerne, hvis livsduelighed den stille magt i modsat fald ellers nok skulle sørge for at tilintetgøre.

Det var både før og efter 1877 hans opfattelse, at landstinget var et »Kunstprodukt«, selvom han først fra 1882 direkte anvendte dette ord, »indrettet for at sikre, ikke for at lamme den rolige Udvikling«³⁹, et kunstprodukt, som i modsætning til det engelske førstekammer savnede »det historiske Grundlag«, og som det derfor var vanskeligt at gøre livskraftigt, at give den fornødne vægt, anseelse og evne til at samvirke med andetkamret, folketinget. Dette var derimod et »Naturprodukt«, baseret på folkets almindelige valgret, udgået af en bevægelse i folket, der lignede de mægtige naturkræfter⁴⁰.

Brød samvirket derfor sammen, var det ikke folketinget, men landstinget, der om nødvendigt måtte kunne knægtes, et synspunkt, Monrad havde fastholdt siden ungdomstiden⁴¹. Når han derfor i årene omkring 1882 i modsætning til tidligere⁴² ytrede tvivl om, hvorvidt landstingets sammensætning burde opretholdes eller kunne det, hvis parlamentarismen indførtes⁴³, skyldtes det, at juligrundlovens landsting i de mellemliggende år havde tilrevet sig magten i stedet for at indskrænke sig til at være dæmpende og regulerende. Det skyldtes derimod ikke, at han havde ændret opfattelse af, hvordan forholdet mellem tingene burde være⁴⁴.

At formidle samarbejdet, at mægle mellem de to statsmagter, landsting og folketing, var den tredje statsmagt, regeringens store opgave og pligt⁴⁵. Følgelig skulle den føre en udpræget kompromispolitik, der bedst iværksattes, *hvis* den ikke havde et fastere tilhørsforhold i noget af tingene, *hvis* den stod højt hævet over partikævlet og ene havde landets vel for øje, *hvis* den betonedede sin upartiskhed og ophøjede stilling ved at søge støtte fra sag til sag hos vekslende flertal i begge ting, og *hvis* den sørgede for at føre en politik, der kunne godkendes af den offentlige mening.

mindelige Stemmeret«); Red. s. 240; 19 s. 16 f og 44; F. 1882/83 sp. 131 og 3771; Morgenbladet 23/3 og 9/12 1884 (»det første Kammer . . . skal efter sin Natur virke regulerende, dæmpende, jævrende«).

39. 19 s. 44.

40. I s. 11; 9–13 s. 41 ff; 19 s. 17; Morgenbladet 23/3 og 18/5 1884.

41. 19 s. 41 ff; Bagge s. 152.

42. I s. 17; Roeskilde Avis 31/8 1872.

43. 19 s. 44; Red. s. 240 (med »et Omslag i hele den politiske Situation«, tænkte M. uden tvivl på venstres magtovertagelse og dermed på parlamentarismens indførelse); F. 1884/85 sp. 146.

44. – Som Bagge (s. 154) synes at hævde. Bagges påstand hænger sammen med hans skæve opfattelse af udviklingen i M.s syn på parlamentarismen, jvf. Bagge s. 154 note 26.

45. Jvf. Bagge s. 152 og s. 91 ff, hvor han behandler samarbejdet mellem regering og rigsdag.

De eksisterende partier lod hensynet til personer gå forud for hensynet til sagen, hvorfor en partiregering på befolkningens og partilivets daværende udviklingstrin ikke havde Monrads sympati. Det samme gjaldt en udpræget og i længere tid siddende kampregering, baseret alene på det ene tings støtte, en kampregering, der kun var berettiget over for et ting, der søgte at gøre sig enevældig på de andre statsmagters bekostning. Selv om en regering ikke skulle lade sig blæse omkuld af ethvert landstings- eller folketingspust, især da ikke, hvis hensynet til fædreland og konge krævede, at den blev på sin post, fordrede hensynet til regeringsmagtens myndighed og omdømme dog i reglen, at en regering gik af, hvis den ikke evnede at udføre sin mæglerrolle mellem tingene, så lovgivningsarbejdet gik i stå ⁴⁶. Hovedinitiativet i dette arbejde burde ligge hos regeringen.

Denne korte gennemgang af teorien om det beståendes ret og af Monrads syn på forholdet mellem tingene og mellem regeringen, partierne og tingene, illustrerer, hvor stærkt han betonedede magtdelingsprincippet mellem de tre »Stormagter« i forfatningen. Denne magtdeling skulle dog ikke som i de præsidentielle forfatninger være så gennemført, at »Administration og Lovgivningsmagt (kom til at) staa i stolt Uafhængighed ligeoverfor hinanden, uden gjensidig Paavirkning«. I forfatninger, der som den danske var anlagt på at være eller på at blive parlamentariske, udgik bestemmelserne om rigsdagens ret til at nægte statsbudgettet og om kongens absolutte veto og opløsningsret således ikke fra en mistænksomhedens ånd mellem konge og repræsentation. De havde derimod som formål at »bevare en Samvirken og at gjenoprette Tillidsforholdet, hvis det er forstyrret« ⁴⁷. De tjente med andre ord mere som balance- og kontrolforanstaltninger til at udelukke mangel på mådehold i de enkelte statsmagters vælde og til at hindre vilkårlighed i magtens udøvelse, end de tjente til at opdele statsmagterne i selvstændige magtsfærer. Monrad betonedede da også, at det for hver enkelt af disse statsmagter gjaldt om »at undlade at bruge sin Ret (til at sige nej, til frit at samtykke) saa fuldt og heelt ud til det Yderste, at man derved gjør Uret, som tidt kan skee. Saa faaer man nemlig Partikampe i stedet for en rolig Udvikling« ⁴⁸.

Den vægt, som Monrad lagde på det beståendes ret og på magtdelingen i forfatningen, ville næppe kunne forenes med moderne parlamentarisme, men passede godt til det af Monrad foretrukne konstitutionelle udviklingstrin. Der er da heller næppe tvivl om, at de her omtalte forfatningssyns-

46. Jvf. kap. V.

47. 14–18 s. 84 f.

48. Fædrelandet 21/9 1872; sml. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 1467. Jvf. Bagge s. 155.

punkter, ikke mindst nej-teorien, havde til hensigt at lægge en kraftig bremse eller dæmper på den udvikling fra konstitutionalismen til parlamentarismen, som Monrad fandt uundgåelig. De lanceredes på én gang for at styrke højres muligheder for på legal vis at hindre gennemførelsen af et rent folketingsparlamentarisk styre og for at styrke venstres muligheder for at hindre absolutismens genindførelse. De var set på den måde konsekvente udtryk for Monrads dybe frygt for såvel folkeviljens som kongemagtens enevælde og svarede godt til den konservative og mådeholdne liberalisme, med vægt på traditionens og legalitetens betydning, som han hyldede.

Monrads syn på forfatnings- og regeringsformsproblematikken bliver dog først helt forståelig, hvis det ses på baggrund af hans af Hegel stærkt prægede historiesyn.

III. HISTORIESYN ¹⁾

Klarest har Monrad udtrykt sin opfattelse af den historiske udviklings forløb i det betydelige arbejde fra 1875 om Den første Kamp om den apostolske Troesbekjendelses Oprindelse:

»Ligesom Harmonien i Verdenslegemernes Bevægelse beroer paa Samvirkningen mellem to store Kræfter, den centrumsøgende og centrumflyende, saaledes beroer ogsaa Udviklingen i det menneskelige Samfund paa *Ligevægten* (udh. her) mellem to hinanden tilsyneladende modsatte Magter, Myndigheden og Friheden. Hvis Myndigheden misbruges, hvis den i Stedet for at være Samfundets Centrum, forfølger sine egne Interesser, saa komme Frihedens Kræfter i Bevægelse, og søge at vinde Samvirken og Indflydelse gennem Forsamlinger, valgte af Samfundet. Hele Menneskeslægtens Historie er gennemvævet af denne Kamp mellem Myndigheden og Friheden, og skjønt Kampen fremtræder i en Mangfoldighed af forskellige brogede Skikkelser, saa ere dog de store bevægende Kræfter uforandret de samme. I indvortes Henseende ere de Tider lykkelige for et Folk og et Land, i hvilke der er en *harmonisk Samvirken* (udh. her) mellem disse to mægtige Samfundskræfter. De politiske Storme betegne kun en Stræben efter *Ligevægt*« ².

1. Ud over på M.s egne skrifter bygger denne oversigt på Bagge (s. 21 ff) og Nyholm (fl. st., især s. 469 ff). Nyholm fremhæver (s. 471) med rette, at der i M.s historiesyn i hovedsagen kun skete en forskydning fra hegelsk terminologi imod en kirkelig sprogbrug, at det altså så godt som ikke ændrede sig strukturelt gennem årene. Der er derfor metodisk ingen betænkelighed ved at foretage en analyse af hans historiesyn, baseret på såvel de yngre som de ældre års udtalelser.
2. Valla s. 61.

De to mægtige samfundskræfter, der repræsenterede myndigheden og friheden, var for Monrad i hans egen tid kongemagten og folkeviljen. At de to magter i den harmoniske samvirkens interesse burde bevare ligevægten i deres magtkamp, betød ikke, at de hver for sig skulle stræbe efter at bevare status quo i det indbyrdes forhold, for ligevægtspunktet forskød sig nemlig. Det hang sammen med, at historien var i stadig fremadskridende udvikling, ledet af det guddommelige forsyn. Dette ledte verden i en retning, som var fornuftig. Det var med andre ord ikke tilfældet, men fornuften, der beherskede verdenshistorien. Menneskene var redskaber for den guddommelige styrelse og havde ingen muligheder for at hindre de store strømninger og tanker, som denne styrelse lancerede, i at sejre. Derimod kunne menneskene nok såvel fremskynde som forsinke deres gennemførelse.

Folkeviljen var en sådan strømning, der med en nødvendighed som en naturlov udfoldede sig og stillede større og større krav, krævede stadig større del i myndigheden. Som det ikke kunne nytte noget at sætte sig op imod naturlovene, således heller ikke mod den folkevilje, som historien åbenbarede sig i. Det var derfor ikke politikerens opgave at lede historien efter sine egne ideer, men at tilpasse sine ideer efter, hvad historien viste var *sandhed*.

Ville man tjene sandheden, gjaldt det om at stille sig i den ides tjeneste, der var ved at bemægtige sig folkeviljen. Den ide var den konstitutionelle tanke, »denne store mægtige Urtanke, der bryder og gjærer, der forbedrer og baner sig Vei i Verdenshistorien«, som Monrad udtrykte sig allerede i 1843–44³.

Det konstitutionelle monarki var udtryk for en bestemt fase i den store tanke, »Europas Grundtanke«, frihedens selvudfoldelse gennem historien. Denne fase var opstået som en frugt af den for hele verdensudviklingen gældende dialektiske bevægelse, der bestod i en sætten og ophævelse af modsigelser.

Friheden var i sin tid udartet til en vidtdreven partikularisme, hvilket med nødvendighed avlede dens modsætning, den alt nivellerende uindskrænkede absolutisme. Under den konsekvente gennemførelse af det absolutte monarkis principper, lovbundetheden og statsenheden, som Monrad i lighed med Hegel værdsatte særdeles, ophævedes efterhånden modsætningen mellem statens to grundelementer, friheden og enheden. Derved opstod det konstitutionelle monarki, hvor enheden og friheden, repræsenteret af kongemagt og folkevilje, trivedes i forædlet form og i harmonisk samklang.

---

3. Bagge s. 24.

Den konstitutionelle tanke var imidlertid, som alle historiske sandheder, i stadig udvikling. Denne udvikling gik fra det konstitutionelle monarki henimod den parlamentariske styreform, og begge disse styreformer var sandheder. Udviklingen skete ved store verdenssamtaler. Sandheden var med andre ord ikke absolut, blev aldrig et færdigt resultat, som et menneske eller et parti kunne gøre til sin åndelige ejendom. Sandheden var relativ, hvad der gjaldt som sandhed for én tid, gjaldt ikke for den næste. Derfor måtte man ikke krystallisere sig i sine anskuelser, for så løb historien fra én.

Også sandheden selv, den sande ide, opstod som en frugt af den dialektiske bevægelse. For »vi er nogle svage, begrænsede Væsener, derfor sondrer den milde, høje og barmhjertige Sandhed sine Bestanddele, og giver nogle af dem til en, andre til en anden, for at hver enkelt af dem kan bevare sin fulde Kraft og Betydning. Saa kommer Historien . . . og fælder Dommen«⁴. Dette syn passede som hånd i handske med Monrads hang til kompromiset som det grundlag, der skulle sikre den rolige harmoniske udvikling.

Under forudsætning af, at repræsentanterne for de forskellige anskuelser dreves af kærligheden til hele fædrelandet og så bort fra egoistiske særinteresser af personlig eller standsmæssig karakter, var sandheden i virkeligheden for Monrad identisk med kompromiset. Ved offentlig diskussion og forhandling af alle vigtige spørgsmål mellem de forskellige anskuelser ville sandheden sejre. Derfor skulle man ikke være så forskrækket over den herskende kamp mellem venstre og højre om modsatte anskuelser, om folketingsparlamentarisme contra landstingsparlamentarisme. For det var altid ved en sådan kamp, ved en gensidig indbyrdes undervisning, at udviklingen gik fremad. Forudsætningen var blot, at ingen af parterne stivnede i deres anskuelser, dermed forglemmende, at disse ikke indeholdt hele sandheden, dermed forglemmende, at sandheden fordelte sine momenter eller bestanddele på såvel det ene som det andet parti, hos såvel den kraft, der vil reformere, som hos den kraft, der vil bevare det bestående.

Det kan følgelig ikke undre, om Monrad med denne opfattelse af sandhedsbegrebet måtte søge et kompromis mellem folketings- og landstingsparlamentarismen og skabe en rigsdagsparlamentarisme, som han dog af hensyn til folkeviljens og frihedens selvudfoldelsesproces ønskede at lade ligge lidt nærmere folketings- end landstingsparlamentarismen. Det kan heller ikke undre, om Monrad af hensyn til den langsomme og rolige udvikling fra konstitutionalisme til parlamentarisme, for at hindre farlige

4. Morgenbladet 24/2 1884.

spring i denne udvikling, lod sin rigsdagsparlamentarisme ligge så nær op ad den gamle konstitutionelle praksis som muligt. Som det siden i enkelt-heder skal vises, blev begge dele da også tilfældet ⁵.

Endelig kan det med denne opfattelse af sandhedens dialektiske udfoldelse i historien ikke undre, at »hele den politiske Kunst«, politikernes opgave, for Monrad nødvendigvis måtte bestå i at forstå »Bevægelsen (frem mod parlamentarismen) og dens Kræfter, saa at man forstaar i rette Tid at holde igjen og give efter:

Holder man for længe igjen, kommer man til at arbejde for det, som man vil bekæmpe, og man kommer senere til at gjøre langt større Indrømmelser, end man havde behøvet, om man havde givet efter i det rette Øjeblik. Fremskynder man Bevægelsen for stærkt, fremkalder man en Bevægelse i modsat Retning, der lægger Hindringer i Vejen for, hvad man ønsker . . . Man kan være forvisset om, at enhver Overdrivelse af Bevægelsen, hvad enten den gaar til Højre eller Venstre, skader den Sag, Bevægelsen ønsker at fremme. Herved udfører den evige Retfærdighed sin Gjerning paa Jorden« ⁶.

At meddele sin samtid, såvel højre som venstre, den rette forståelse af den parlamentariske bevægelse og dens muligheder for at gøre sig gældende, med andre ord at være organ for »den evige Retfærdighed«s virke i Danmark, følte Monrad som sin store opgave i 70-erne og 80-erne. Midlet hertil var en anvendelse af hans dialektiske historiesyn på de konkrete vanskelige politiske situationer, som opstod for de ledende politikere og for kongen, og som altid affødte et politisk brev eller en politisk kommentar fra Monrad. Den stilling, han tog til de enkelte situationer, bestemtes følgelig af hans ønske om at bevare den politiske og forfatningsmæssige ligevægt. Gik venstre for vidt, måtte han nærme sig højre, gik højre over gevind, måtte han gå imod venstre.

Ved siden af det vigtige problem at bevare ligevægten og dermed forfatningen, måtte spørgsmålet om selve regeringsformen blive af underordnet betydning. Når man derfor taler om Monrads »Overbeviisning« med hensyn hertil, må man anvende begrebet på samme opportunistiske måde, som Monrad selv anvendte det om en anden »praktisk« politiker, nemlig Laurentius Valla:

»Udtalte Valla i (et bestemt) . . . Skrift sin Overbeviisning? Ja, naturligviis, men vel at mærke, saaledes som hans Overbeviisning var under de daværende Forhold og Omstændigheder. Han spillede med de Kort, han dengang havde paa Haanden; siden fik han andre Kort, saa spillede han anderledes, saa for-

5. Se kap. IV og V.

6. Morgenbladet 24/2 1884.

andredes hans Overbeviisning. Saaledes gjør altid en reent praktisk Politiker. Thiers var en oprigtig Ven af det konstitutionelle Monarki, men da han saae, at dets Gjenoprettelse var en Umulighed, saa arbejdede han for den konservative Republik. For en reent praktisk Politiker staaer det som den største Daarlighed ikke at rette sig efter de forandrede Forhold. Gjorde han det ikke, vilde han staae i sine egne Øine som en ligesaa stor Daare, som Manden, der kører sit Korn hjem, fordi han har bestemt det, uagtet det er blevet Regnveir, efterat han har bestemt det«⁷.

Sagt med en lille omskrivning: Monrad »var en oprigtig Ven af det konstitutionelle Monarki, men da han saae, at dets Gjenoprettelse var en Umulighed, saa arbejdede han for« det konservative parlamentariske monarki. For han skulle ikke nyde noget af at køre sit korn hjem i regnvejr, så hans kære forfatning risikerede at rådne op. Og som det siden skal vises, appellerede han da også ideligt til monarken om at se til, at den forpagter, som denne havde sat i spidsen for sin bedrift, ikke benyttede sig af den trafik⁸.

Følgende kapitel skal søge at godtgøre rigtigheden af denne opfattelse af Monrads holdning til regeringsformen gennem en analyse af hans syn på parlamentarismen set i lyset af den politiske udvikling 1869–86.

IV. DIALEKTIKKEN I DEN POLITISKE UDVIKLING OG MONRADS HOLDNING TIL PARLAMENTARISMEN

For at forstå, hvorledes Monrad bedømte den parlamentariske bevægelses kræfter og muligheder for at gøre sig gældende i datidens danske politik, må man kende de forudsætninger, som han fandt væsentlige for dens gennemførelse. Jo mindre disse forudsætninger kunne siges at være opfyldt, jo mere forsigtige, jo mindre fordringsfulde måtte parlamentarismens tilhængere være i deres krav. Tre, nok fire forudsætninger prægede eller lå bag Monrads argumentation:

1. Der måtte være et nogenlunde fast partisystem¹.
2. Partierne heri skulle bæres oppe af hensynet til fædrelandets vel, ikke til egne egoistiske standsinteresser; de skulle være ide-, ikke interessepartier².
3. Der skulle herske et gensidigt tillidsforhold mellem bondestanden og de øvrige stænder, d. v. s. at folket måtte have gennemgået en betydelig politisk

7. Valla s. 45 f.

8. Jvf. M.s lignelse om svogeren og forvalteren, d. v. s. Christian IX og Estrup, i 9–13 s. 15 f.

1. Jvf. herunder s. 57 og 78.

2. Jvf. herunder s. 42, 44 f, 48 og 78.

udvikling, så den offentlige mening ikke stod sønderdelt mellem folkeviljens mening og den mere konservative offentlige mening³.

4. Udviklingen i Preussen måtte tillade bevægelsens indførelse.

Forudsætning 1 var mere teknisk betonet. 2 og 3 var for Monrad de to hovedforudsætninger, der havde deres udgangspunkt i den overbevisning, han stedse havde haft, at den parlamentariske sandhed måtte gøre sig gældende af sig selv, have gennemtrængt alle samfundslag, før den kunne indføres⁴. De to forudsætninger hang snævert sammen. For at den borger- og godsejerstand, der sammen med kongemagten bar regeringsmagten i det konstitutionelle monarki, kunne få tillid til bondestanden, måtte man føle sig sikker på, at denne stands ledere satte hensynet til hele fædrelandet i højsædet. For at den offentlige mening kunne gå ind for dén parlamentarisme, der muliggjorde bondestandens magtovertagelse eller del i regeringsmagten, måtte den nære tillid til folkeviljens manglende klasseegoisme, d. v. s. til folkets politiske modenhed. Hvad angår forudsætning 4, nævnes den ganske vist kun af Monrad én gang, i Den stille Magt, men der er dog næppe megen tvivl om, at han i hele perioden og ikke mindst efter Tysklands sejr over Frankrig, som tidens nationalliberale og konservative kredse, har været ængstelig for at lade venstre få del i regeringsmagten af angst for det bismarckske Tysklands reaktion⁵.

I 1869 var 1 ikke til stede. Partierne måtte karakteriseres som grupper, der tilmed var løse⁶. 2 og 3 var derimod i ret vid udstrækning tilstede i kraft af oktoberforeningen og det på nært samarbejde med bønderne indstillede ministerium Frijs⁷. Hvad 4 angår, kunne Monrad øjne spor i retning af parlamentarismen i Preussen trods det eksisterende kanslerstyre⁸. I den situation kunne Monrad vise en forsigtig optimisme med hensyn til bevægelsens muligheder.

Den optimisme blev snart slået sønder. Ganske vist gik 1 fra og med begyndelsen af 70-erne stadig mere i opfyldelse, men til gengæld skete

3. Om den offentlige mening og parlamentarismen, jvf. herunder s. 91.

4. F. 1883/84 sp. 355; F. 1885/86 sp. 562; F. 1885/86 sp. 756; jvf. F. 1853/54 sp. 5286.

5. 19 s. 34. Da vor nationale forfængelighed og stolthed dårligt tålte, at der åbent taltes om vor afhængighed også indadtil af Tyskland, kan det næppe have været af taktiske grunde, M. nævnte hensynet til Preussen vedr. parlamentarismen i 1882. Langt de fleste aviser, selv de estrupsk-orienterede, undlod da også at anføre dette argument imod parlamentarismen i deres referater af Den stille Magt, selv om det måtte kunne tjene til at styrke Estrups stilling. Blandt mange eksempler på den afgørende politiske indflydelse over Danmark, som M. i øvrigt tillagde Preussen, kan anføres 9–13 s. 31; Red. s. 23; F. 1882/83 sp. 888.

6. Jvf. herunder s. 78.

7. I s. 25 f.

8. I s. 206 f.

der alvorlige tilbageslag med 2 og 3. Da det folketinget ret nært stående ministerium Frijs, som en konsekvens af oktoberforeningens forlis, i maj 1870 afløstes af ministeriet Holstein, blev den forskellige stand atter grundlaget for grupperingerne i rigsdagen ⁹, idet 44 venstrefolketingsmænd i reaktion mod sammenslutningen mellem borgerskab og godsejere i det nye ministerium dannede Det forenede Venstre. Da dette parti tilmed udstedte det manifest i juni 1870, hvori det satte sig som mål »*efterhaanden* (udh. her) at indføre som Regel, at Regjeringen til enhver given Tid repræsenterer de Anskuelser, som deles af Folkethingets Fleertal«, måtte Monrad følgelig reagere imod. Selv om folketinget havde hovedindflydelsen på finansloven, kunne landstinget »ligesaa fuldt som Folkethinget umuliggjøre enhver Regjering«, og hvis de to ting havde forskellig smag vedrørende ministerium, »hvad saa? Saa kommer Chaos, saa er der Fare for, at Folkets grundlovsmæssige Frihed kan gaae til Grunde« ¹⁰. Det var derfor »bedst at blive i det gamle Spor«, hvorefter rigsdagen med tillid modtog og efter bedste evne søgte at arbejde sammen med det af kongen udnævnte ministerium.

Monrad kunne dog endnu godt med forbehold ¹¹ godtage, ikke den af de 44 ønskede folketingsparlamentarisme, men en art rigsdagsparlamentarisme. Og han bebrejdede i overensstemmelse med sit dialektiske syn på udviklingens gang i den forbindelse de 44, at de ved ensidigt at fremhæve folketingets betydning havde fjernet sig fra målet, parlamentarismens indførelse, et mål, der i høj grad ville lettes, hvis landstinget sammensmeltede med folketinget til een forsamling ¹².

I de følgende år skærpede Monrad sin modstand mod folketingsparlamentarismen. Ved et vælgermøde i Roskilde i august 1872 udtalte han sig som en »bestemt Modstander« heraf: »Det er en Forrykkelse af Grændserne mellem Statsmagterne, saaledes som disse ere trukne ved vor Forfatning. Kongens Frihed til at vælge sine Ministre hæves, og Landstingets Betydning tilintetgjøres for at gjøre Folkethingets Fleertal eneraadigt i Landet« ¹³.

På den tid blev Monrads modstand mod bevægelsen den stærkest tænkelige. Årsagen var, at Det forenede Venstre yderligere havde miskendt bevægelsens kræfter. Det »efterhånden«, der i 1870 havde kunnet formilde Monrad, erstattedes fra 1872, især da partiet erobrede flertallet i folketinget.

9. – hvad M. havde frygtet året forinden, jvf. I s. 26.

10. II s. 262 ff.

11. Jvf. herunder s. 62.

12. II s. 265 f; noget sådant var dog ifølge M. forbundet med »store Betæneligheder«.

13. Roeskilde Avis 31/8 1872; jvf. Dagbladet 30/8 1872.

get, i virkeligheden med et »straks«, idet venstre nu i stigende grad gav sig til at føre systematisk opposition mod regeringen for at få magten overdraget. Følgelig blev Monrad i ligevægtens interesse tvunget til at gå imod bevægelsen som sådan.

Dette fremgår af Politiske Breve Nr. 1–4, hvori han i interregnet efter ministeriet Holsteins afgang i sommeren 1874 gjorde de seneste års politiske udvikling op. Over for Det forenede Venstres forsøg på at tvinge folketingsparlamentarismen igennem ved »vildkat«-adressen til kongen af 31. marts 1873¹⁴ og ved truslen om at nægte finansloven var ministeriet Holstein ikke veget. Dette billigede Monrad fuldt ud, da en tilfredsstillende af partiets »opskruede« fordringer, der »toge saa lidet Hensyn til Kongens og Landstingets Rettigheder«, sandsynligvis ville have udsat »vor Frihed . . . for store Farer«. Derimod var Monrad i tvivl om, hvorvidt ministeriet ikke burde være veget for den indsmigrende og milde schjørringske adresse, der blot udtalte ønske om et med rigsdagen samvirkende ministerium. Et sådant nyt ministerium ville »ganske anderledes have lettet det forenede Venstre Opgivelsen af de parlamentariske Tanker og Tilbagevendelsen til den gamle danske konstitutionelle Praxis¹⁵.

Om man i den øjeblikkelige situation skulle danne et stærkt modstandsministerium eller et koalitionsministerium med venstredeltagelse lod Monrad stå åbent¹⁶, ville han så nødtigt tage stilling til, at han måske især af den grund ikke ønskede at tage imod et tilbud om at deltage i et rekonstrueret ministerium Holstein¹⁷. Hvis venstre ikke ville opgive sin systematiske opposition, hvis partiet ikke ville opgive at lade »sine vilde Ønsker oppuste« betydningen af § 48, havde et ministerium stærke kræfter til sin rådighed i en krigssituation. Det kunne søge støtte i landstingets indflydelse på finansloven, indskrænke rigsdagens varighed til 2 måneder, afskedige oppositionelle embedsmænd¹⁸.

»Hvis der«, hvad Monrad ikke mente, »overhovedet skulde være Tale om en parlamentarisk Regjering«, skulle den være rigsdagsparlamentarisk, om end med størst hensyntagen til folketinget¹⁹. I stedet for agiterede Monrad for at fortsætte den hidtidige praksis, ifølge hvilken der, hævdede han vendt imod venstre og mod sine egne tidligere udtalelser, ikke »kan

14. Ved denne fordrede Folkethinget: »Opfyldelsen af det konstitutionelle Monarkis nødvendige Krav, at Regjeringen er i Overensstemmelse med det af den almindelige Valgret udgaede Thing«.

15. 1–4 s. 24 ff.

16. 1–4 s. 29 f; jvf. brev af 17/11 1873 til Viggo Monrad, Nyholm s. 360 og brev af 27/12 1873, Krieger s. 288 f.

17. Jvf. Nyholm s. 370 f.

18. 1–4 s. 38 ff; jvf. Krieger s. 289.

19. 1–4 s. 20; jvf. herunder s. 58.

. . . være Tale om (udh. her) at have Tillid eller Mistillid til Ministeriet«²⁰. Den fundamentale baggrund for denne agitation var, at Monrad satte et stort spørgsmålstegn ved, om venstres ledere var modne til magten, d. v. s. om de besad kundskaber og dannelse nok, og om de virkelig var »besjælede af den rene, mest ophøiede Fædrenelandskærlighed« og ikke blot søgte magten for deres egen standsegoistiske interessepolitik skyld²¹. Dertil burde Det forenede Venstre ikke glemme den ud over alle love stående og indflydelsesrige offentlige mening, der fordrede mådehold i form af saglig kamp for vigtige samfundsspørgsmål, ikke umådeholden systematisk opposition som forudsætning for, at den ville lade sig vinde af partiet²². Tydeligt nok fandt Monrad ikke, at forudsætning 2 og 3 for parlamentarismens indførelse var opfyldt.

Det fandt han heller ikke, da det næste sæt Politiske Breve, Nr. 5–7, udkom den 20. april 1876, kort efter at ministeriet Estrup igen havde opløst folketinget på forsvarssagen. Alligevel var han ikke mere så fjendtlig stemt over for parlamentarismen; der burde, som han skrev, være grader i ens uvilje. Baggrunden for den modererede holdning var en opstået tvivl om det mulige i at fastholde ligevægten mellem folketing og landsting på den gamle konstitutionalismes grund. Dels fortsatte venstre kampen for regeringsmagten med sin systematiske opposition og deraf følgende forfatningen skæbnesvangre: »Det ene Spørgsmaal reises efter det andet, Aar ud og Aar ind, men det kommer aldrig til nogen Afgjørelse«²³. Dels var Monrad bekymret over den fra landstinget og især fra regeringen førte politik. For det første var der sket »et højst mærkeligt Indbrud af Parlamentarismen«, idet Det forenede Venstre havde krævet ministeriet Fønnebechs afgang for at vedtage finansloven, hvad landstingsflertallet var gået ind på. Monrad fandt, at historien ville bekræfte hans anskuelse om det beklagelige i, at »det er kommet saa vidt, at der paa Rigsdagen drives sliq Handel om Hans Majestæts Ministeriums Afgang«. Hvad ministeriet angik, opgav det »dog maaske altfor meget af Regjerings-Myndigheden ved saa at sige at underkaste sig Landstingets Dom og erklære, at den vilde indstille det, hvorom Landstinget blev enigt med Folkethinget«²⁴. Dertil kom, at det af Monrad tidligere overvejede modstandsministerium

20. Jvf. herunder s. 84 f.

21. 1–4 s. 11, sml. 1–4 s. 17 f; jvf. referatet i Roeskilde Avis 3/9 1872 af hans skarpe udtalelse ved vælgermødet i Tåstrup: »Det kunde paa ingen Maade være rigtigt, at Folkethingets Fleertal, der maaskee kunde være en sammensluttet Masse, der hensynsløst stormede igennem Tykt og Tyndt, skulde besætte Ministerposterne alene efter sit Ønske«.

22. 1–4 s. 12 f.

23. 5–7 s. 11 og 25.

24. 5–7 s. 3 ff og 10.

over for venstres fortsatte systematiske opposition ganske vist var blevet dannet og var begyndt at bruge det af Monrad anviste råd om begrænsning af rigsdagens varighed. Men ministeriet Estrups ensartede sammensætning, udgået som det var af det konservative landsting, fik allerede nu, det skinner klart igennem, Monrad til at frygte, at det ikke ville løse sin konstitutionelle mægleropgave mellem tingene, men i stedet basere sin tilværelse alene på landstingets støtte²⁵. Endelig bekymrede det Monrad, at det ikke blot var venstre, men også den ansvarlige regering, der satte sig op mod det beståendes ret, nemlig ved at bruge opløsningsretten som angrebsvåben for at tiltvinge sig folketingets samtykke til sine forsvarsplaner, og han påpegede, at det i stedet for var i den offentlige mening, regeringen måtte danne »en mægtig Strømning for Kjøbenhavns Befæstning«²⁶.

Disse omstændigheder fik Monrad til at føle, at parlamentarismen var ved at vinde indpas i den politiske atmosfære i Danmark, men i »en aldeles eiendommelig Skikkelse«. Den havde tidligere væsentlig ene været ministerfortærende, idet det ene ministerium efter det andet var blevet ked af det og var gået sin vej. Dette var den farligste form for parlamentarisme. Nu begyndte den også at få »et vist ministerskabende Præg, men saaledes, at Thingene dele broderlig mellem sig Parlamentarismens to Sider: Folkethinget er ministerfortærende; Landstinget er ministerskabende«²⁷.

Det var utvivlsomt angsten for, at hverken venstre eller højre ville give sig i den politiske hårdknude under det herskende konstitutionelle system, at statsmagterne fortsat ville sætte sig ud over nej-teorien og dermed over grundloven, der allerede nu fik Monrad til forsigtigt at berede jorbunden for en art rigsdagsparlamentarisme via en koalitionsregering mellem bønder og godsejere.

Det skete, da han på selve valgdagen, 25. april 1876, udsendte et nyt, ottende brev, hvori han klart lod skinne igennem, at han i tilfælde af et regeringsnederlag foretrak en overenskomst med Det forenede Venstre i form af »et Ministerium, der søgte i selve sin Dannelse en Overenskomst med« dette parti. Hertil foreslog Monrad kongen grev Frijs og I. A. Hansen, mændene bag 66-forfatningen: »Det er ikke mere end billigt, om de hjælpe os ud af den Forlegenhed, hvori Forfatningen befinder sig, og

25. 5–7 s. 15 ff. M. bebrejdede således Estrup, at han ikke var trængt ind i kløften mellem de 30 og de 22 i Det forenede Venstre og havde »sprængt den gamle og dannet en ny Majoritet i Folkethinget. For at udføre denne Bevægelse, vilde det vel ogsaa have været nødvendigt, at han havde sammensat sit Ministerium paa en noget anden Maade« (5–7 s. 17).

26. 5–7 s. 26; jvf. 8 s. 11 f.

27. 5–7 s. 11 f.

drage Omsorg for, at der ikke indtræder en sørgelig Stillestaaen i vor Udvikling²⁸.

Udstedelsen af den provisoriske finanslov den 12. april 1877 blev et vendepunkt i Monrads syn på parlamentarismen. Ved tanken om denne lov kom der »Vrede« i hans pen. Den var en alvorlig trussel mod den rolige forfatningsudvikling, da de forfatningsmæssige forudsætninger for loven ifølge Monrad ikke var tilstede²⁹. At ministeriet udstedte den uden nødvendighed bidrog sammen med et andet misgreb, opløsningen af folketinget på Københavns befæstning, stærkt til at give Monrad den overbevisning, at Estrup ikke hyldede »monarkiske Grundsætninger, men en haltende Parlamentarisme. Han siger ikke: »Jeg bliver, saa længe jeg har Kongens Tillid og kan udrette noget Godt for mit Land« (Monrads fordring til den konstitutionelle regeringsleder), men: »Jeg bliver, saa længe jeg har Kongens og *Landstingets* Tillid«. Han hopper paa eet Ben«³⁰.

Med folkeviljens uundgæelige fremtrængen, manifesteret ved den store valgsejr for venstre i 1876, og med dens krav om større og større myndighed måtte Monrad opfatte landstingsparlamentarismen som et tilbageslag i udvikling også set i forhold til det konstitutionelle monarki. Estrup havde, fandt Monrad, søgt »at føre vort konstitutionelle Liv ind paa et Spor, der er i Strid med den europæiske Udvikling«, hvilket »efter mit Skjøn vil standse vort Statslivs Væxt«³¹.

Der var da nu for Monrad i dansk forfatningsudvikling opstået en klar dialektisk situation: »Det nærværende Ministerium er en Eensidighed, opstaaet som Modsætning til Folkethingets Eensidighed. Kampen staar mellem to Eensidigheder«. »Begge hylde Hoved-Grundsætningen for den haltende Parlamentarisme, at eet Things Understøttelse er tilstrækkelig«³².

Monrads opgave var i den situation at genoprette ligevægten. Udgangspunktet for hans forslag til løsning må søges i et brev til Fischer: »Den provisoriske Finantslov er blevet et Vendepunkt for min Opfattelse af Partiernes Stilling«, skrev han³¹. Forklaringen på denne løsrevne sætning må vist nok søges i de Politiske Breve Nr. 9–13, som udkom i nov. 1877. Også fra ministeriets side, hed det her, var kampen blevet en kamp, ikke om sager, ikke om reformer, men om personer. »Venstre kjæmper for

28. 8 s. 13 f; jvf. 5–7 s. 17, hvor M. peger på grev Frijs som den nok »eneste Mand i Landet, der vilde have været istand til at tumle de stridige Elementer«. Som i 1874 opstillede M. i Politiske Breve Nr. 8 karakteristisk nok alternative muligheder, men endte med den her omtalte løsning, som han af hensyn til forfatningens trivsel *måtte* foretrække.

29. 9–13 s. 15 og 23 f; brev af 15/5 1877, Fischer s. 333.

30. Brev af 15/5 1877, Fischer s. 334; jvf. 9–13 s. 46 f.

31. Brev af 27/11 1878, Fischer s. 372; jvf. F. 1883/84 sp. 2092.

32. Brev af 15/5 1877, Fischer s. 334; 9–13 s. 47.

Magten . . . Ministeriet kjæmper . . . for at forhindre Venstre fra at komme til Magten«. Ved siden af denne kamp om personer var sagerne, d. v. s. fædrelandets vel blevet noget underordnet³³. Dermed, syntes Monrad at mene, havde partilidenskaben, den nøgne og ublufærdige kamp om magten, grebet begge parter, og en tilbagevenden til den gamle monarkiske praksis, med en upartisk regering hævet over partistriden, stærkt vanskeliggjort, om ikke umuliggjort³⁴.

Da partiledernes kamp om magten, d. v. s. parlamentarismens opdukken, nu engang var en realitet, da venstre og højre begge var gået fra konstitutionalismen over til parlamentarismen, gjaldt det for Monrad om at gøre en dyd af nødvendigheden, d. v. s. at gøre parlamentarismen levende i en form, som lå imellem de stridende parter for forfatningen ødelæggende ensidige opfattelser, altså som en rigsdagsparlamentarisme. Ganske vist mente Monrad da som siden trods forudsætning 1s opfyldelse, at udviklingen ikke var nået langt nok: »Jeg havde tænkt mig, at Storbønderne (sic!), at de tidligere Godseiere vilde blive Landbostandens politiske Ledere . . . Dette er endnu ikke sket. Det Estrupske Ministerium er en Anticipation, der mangler den fornødne Forudsætning, den i Samfundet erhvervede Tillid«³⁵; akkurat som et ministerium baseret alene på folketinget ville være det af samme grund³⁶. Når Monrad alligevel nu talte for parlamentarismens indførelse, skyldtes det, at han måtte arbejde i pagt med »den evige Retfærdighed«. Først havde venstre skadet bevægelsen ved at overdrive den, ved at lancere den for tidligt og betone folketingets myndighed for stærkt. Derved var der fremkaldt en bevægelse i modsat retning, Estrups landstingsparlamentarisme, der lagde hindringer i vejen for bevægelsen. Hvor imidlertid venstre var blevet hindret i at begå misgreb mod forfatningen, især i kraft af de hidtidige regeringers modstand, der havde ministeriet Estrup overdrevet reaktionen mod folketingsparlamentarismen ved at begå de nævnte misgreb og ende i en i forfatningen uhjemlet haltende landstingsparlamentarisme. Derved havde Estrup ifølge udviklingens dialektik fremmet og forberedt den haltende folketingsparlamentarisme og grundlagt »ved sit Exempel *Berettigelsen* (udh. her) for . . . (denne) til at herske trods Landstingets Modstand ved Opløsninger og provisoriske Finantslove. Tiderne skifte«³⁷.

33. 9–13 s. 43 f.

34. Dette siges ikke direkte, men må læses mellem linierne, da M. ingen interesse kunne have i ved at udtale dette at bidrage til at vanskeliggøre en tilbagevenden til den af ham foretrukne regeringsform.

35. 9–13 s. 53, jvf. det flg.

36. Jvf. 9–13 s. 50 ff.

37. 9–13 s. 47; jvf. hans historiske betragtninger over disse årsager til hans ændrede holdning til parlamentarismen i de note 4 anførte steder.

Dermed havde Monrads balancepunkt forskubbet sig mod venstre, og det var nu for at hindre revolution nødvendigt at give Det forenede Venstre større forfatningsmæssige indrømmelser, end hvis disse misgreb ikke var begået. Derfor lod Monrad det i sin pjece skinne klart igennem, at parlamentarismen, selv om der ikke burde være tale om hverken en ren, haltende folketings- eller landstingsparlamentarisme, skulle funderes på folketinget³⁸. Og han så for første gang løsningen på den praktiske politisk øjeblikkelige hårdknude, det svigtende samarbejde mellem folketinget og ministeriet Estrup, i et venstreministerium, mens hans fandt, at der kun »maaske« kunne være tale om hans favoritløsning: »et Ministerium, der holder sig i upartisk lige Afstand fra Høire og Venstre«³⁹.

I disse år hvæssede de reaktionære elementer knivene, og jo mere de fylkedes om Estrup, jo mere følte Monrad sig forpligtet til at tale parlamentarismens sag. Over for Sjællands biskop Martensen, der i pagt med tidens »meget strid«e »Reactionens Strøm« »paa en saa smuk Maade« havde »kastet Jord paa det af *Estrup* knuste konstitutionelle Vrøvl og parlamentariske Drømmeri⁴⁰ og endog agiterede for genindførelse af en stænderforfatning, fandt Monrad det derfor nødvendigt at reagere stærkt. En stænderforfatning, et skridt i absolutistisk retning, med ophævelse af den almindelige stemmeret, ville føre til revolution og republik⁴¹, hed det i Politiske Breve, Nr. 14–18, der udkom i 1878 med undertitlen Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik. Monrad var godt tilfreds med forfatningen, en frugt af liberalismen, som den var⁴⁰, og fandt, at den nu ikke blot som i 1877 »hjemlede« parlamentarismen, men denne var blevet til selve »Grundtanken« heri. Det var derfor »eventyrlig Politik« af Estrup-ministeriet at modstå den: »man tror at værne om Kongemagten og gjør med begge Hænder en republikansk Udsæd«⁴². Monrad fandt som i 1877, at Estrup-godsejerministeriet burde gå af: »Den i Sandhed aristokratiske Minister(s) . . . Selvfølelse vil være for stor, til at han kan finde sig i at være en magtesløs Magthaver« . . . »Hvor meget han end fralægger sig parlamentariske Anskuelse, vil han (derfor) dog nødes af sit eget Indre til at hylde dem i Virkeligheden«⁴³.

I de følgende år var det imidlertid ikke mere nødvendigt for ministeriet at agere magtesløs magthaver. Det forenede Venstre sprængtes, og

38. Jvf. herunder s. 59.

39. 9–13 s. 40; jvf. brev af 27/7 1877, Fischer s. 346 f.

40. 14–18 s. 58 og 1.

41. 14–18 s. 78 ff; sml. 14–18 s. 81 ff.

42. 14–18 s. 85; 9–13 s. 37 ff.

43. 14–18 s. 101, sml. 14–18 s. 85.

dermed blev det muligt for Estrup, især i perioden 1879–81, at gennemføre en række reformer ved at manøvrere mellem venstregrupperne. Det politiske ligevægtspunkt forskød sig dermed til højre, og en tilsvarende drejning fandt sted i Monrads holdning til parlamentarismen. Dette fremgår af det næste sæt politiske breve, beregnet på offentliggørelse ⁴⁴, skrevet omkring slutningen af 1880.

Heri bebrejdede Monrad ud fra sit »ophøiede, centrale (udh. her) Standpunkt« ⁴⁵ højre, at det imod grundlovens bogstav havde afholdt udgifter, der ikke havde hjemmel i finansloven, og imod grundlovens ånd havde regeret et helt halvt år med den provisoriske finanslov uden at søge rigsdagens samtykke: »Holder man sig paa denne Maade til Bogstavet (§ 25) uden at bekymre sig om Grundlovens Aand (den indskrænkning af § 25, der ligger i § 2 (»Den lovgivende Magt er hos Kongen og Rigsdagen i Forening«)), da forsvinder Rigsdagens Betydning. Vil et Ministerium betjene sig af Opløsningsretten, og blive ved at opløse og opløse og give provisoriske Love og Finantslove, saa kan det holde sig ved Roret, saa længe det skal være« ⁴⁶. Monrad appellerede til kongen om ikke at tillade denne fremgangsmåde ⁴⁷. Over for disse misbrug af grundloven ærgrede det åbenbart Monrad, at venstre ikke i reaktion herimod havde holdt sammen, havde fastholdt den systematiske opposition og havde anklaget ministeriet for grundlovsbrud, fordi det havde anvendt en provisorisk finanslov ⁴⁸. »Efter mit Skjøn havde Hr. Berg Ret, da han vilde fortsætte Kampen . . . At Venstre splittedes inden Seiren, var Venstres Undergang. Hvorfor havde man et saadant Hastværk, hvorfor kunde man ei udsætte Splittelsen, indtil Seiren var vundet? . . . Lader os tale rent ud! Slaget er tabt. Høire har seiret«.

Venstre havde ved at opgive kampen og ved at undlade at anklage regeringen for rigsretten i realiteten anerkendt højres misgreb mod §§ 25 og 49, d. v. s. anerkendt den forandring, grundloven derved var undergået, og »hvorved den stærkt har nærmet sig Absolutismen« ⁴⁹. Monrad mente med andre ord, at »den evige Retfærdighed« eller »Tidsaanden«, det begreb Monrad her anvendte, havde straffet venstre for dets svaghed og æn-

44. Jvf. Red. s. XXVI f og Nyholm s. 409.

45. Red. s. 246 og 254.

46. Red. s. 251 f.

47. Red. s. 252. Appellen var under hensyntagen til kongens uansvarlighed, som M.s appeller altid var det trods hans gentagne utilfredshed med kongens stillingtagen (jvf. Vedel V s. 398 og VI s. 559), i indpakket form og uden bebrejdelse.

48. Red. s. 256 f.

49. Red. s. 252.

dret Danmarks grundlov. Og tidsånden »bøje vi os for, efterat have gjort Modstand, saa meget vi formaaede«. Det måtte man gøre, så svært det end var ⁵⁰.

Følgelig ville det fra nu af være håbløst for venstre at genoptage den systematiske opposition og kampen for parlamentarismen. Partiet måtte opgive det indbyrdes væmmelige kævl, det skulle, samme råd som han gav det i 1. halvdel af 70-erne ⁵¹, enes om at føre så ét, dernæst endnu ét stort politisk spørgsmål igennem og blive således ved: »Tragter ikke efter Magten! Følge I mit Raad, da vil Magten falde af sig selv i Eders Skjød som en moden Frugt« ⁵².

Denne meget realistiske erkendelse af højres sejr bestemte Monrads forfatningspolitik resten af hans dage. Da Berg derfor i det hele fik samlet venstregrupperne påny om den systematiske opposition eller visnepolitik mod regeringen fra efteråret 1881, måtte Monrad nødvendigvis bekæmpe denne. Den kom for sent. Tidsånden eller den stille magt var imod den. I Politiske Breve, Nr. 19, Den stille Magt, der udkom den 21. marts 1882, uddyber og anskueliggør Monrad da også i det væsentlige kun synspunkterne fra 1880-brevene. Således satte han lighedstegn mellem »den stille magts« og regeringens tolkning af § 49 og § 25 ⁵³.

Monrad fandt da fortsat heller ikke forudsætningerne for parlamentarismens indførelse opfyldt. Ganske vist havde han ikke siden begyndelsen af den her behandlede periode nævnt forudsætning 1, hvilket indicerer, at han længe havde fundet denne forudsætning til stede. Hvad 2 angår, syntes han meget lidt tilfreds. Mens han endnu før 1877 kun havde betvivlet venstres samfundssind, var han siden blevet skeptisk også over for højre, der i den grad havde sat hensynet til personerne og til magten over hensynet til forfatningen og fædrelandets vel ⁵⁴. Hvad 3 angår, er der »en Kløft i vort Samfund; det kan ikke nytte at nægte det«. Borger-skabet og det nationale parti havde »slettet sig selv ud og stillet sig under Godsejernes Fane« under kampråbet: »Intet Bonderegimente?«, ingen parlamentarisme. Kløften bundede i fortiden, i stavnsbåndet og den tidligere ulighed i værnepligt. Den måtte først udjævnes og erstattes af gensidig tillid. Dette kunne, da traditionens magt hvad angår opfattelse og stemning var stærk, vare længe, selv om der ikke var et fjendtligt interesse-modsætningsforhold mellem godsejer og fæstebonde, da fæsteforholdet i

50. Red. s. 254, sml. Red. s. 252 f.

51. Således i 1–4 s. 11 f; sml. 5–7 s. 87 ff.

52. Red. s. 254; jvf. den foregående advarsel til højre om ikke at stramme buen for hårdt.

53. 19 s. 13 ff.

54. 19 s. 22 f og 13 ff; jvf. 9–13 s. 44; 14–18 s. 101; Red. s. 249 ff.

det væsentlige var jævnet, og selv om der, bortset fra parlamentarismen, heller ikke var tale om en grundforskellig opfattelse af andre politiske spørgsmål⁵⁵. Endelig var 4 ikke til stede: Så længe parlamentarismen ikke havde sejret i Preussen, kunne der næppe være tale om dens indtrængen i Danmark⁵⁶.

Uden tvivl søgte Monrad med sit brev at støtte de gamle nationalliberale kræfter i landstinget, der med Krieger i spidsen netop var i gang med et forsøg på at skabe den afstand mellem landsting og regering og genoprette det samarbejde mellem folketing og landsting, som var en forudsætning for, at den gamle konstitutionalisme kunne genoplives⁵⁷. Selv om Monrad dermed ikke kunne undgå at vanskeliggøre ministeriet Estrups på landstingets støtte ensidigt baserede stilling, nærede han dog næppe større forhåbninger om, at Estrup ville afgive magten. Tydeligvis fandt han, at Estrup passede godt til at give regeringen det visse »Kantsler-Præg«, som det var »ret naturligt«, den fik af hensyn til det bismarckske Preussen. Estrup var blevet udvalgt til at modstå en utidig stræben efter indførelsen af parlamentarismen. Det var også hans store betydning, at han havde fremdraget de store konservative kræfter i grundloven, ligesom hans navn, også efter hans afgang, ville nedmane »de Uroliges og Utaalmodiges Higen, der ei vil lade sig tilfredsstille med smaa Fremskridt«. Således ville han komme til at fremme parlamentarismen, »idet han vil gjøre Bestræbelserne for dens Indførelse mere forsigtige, betænksomme og hensynsfulde«. Sørgede han på den anden side ikke for at opfylde den konstitutionelle regeringschefs mæglerrolle mellem tingene, ville han, støttet ene på landstinget, bruge den midlertidige finanslov som et angrebsvåben imod folkettinget, ville han fortsat regere med sådanne love, ovenikøbet gældende hele året, så ville den stille magt ud fra nej-teorien utvivlsomt bevirke, at modstanden mod parlamentarismen »vil tilintetgjøre sig selv«⁵⁸.

I overensstemmelse med det mod absolutismen forskubbede balancepunkt og de stadigt svigtende forudsætninger for parlamentarismen i Danmark, måtte den parlamentarisme, som Monrad beskrev i sit 19. og sidste brev, og med tiden ønskede indført, følgelig komme til at minde så meget som muligt om det konstitutionelle styre, og han måtte i forhold til 1877 svække folketingets indflydelse. Det skete ved den definition, han gav af parlamentarismen i forbindelse med en fremhævelse af kronens indflydelse i langt højere grad, end det tidligere var sket⁵⁹.

55. 19 s. 31 ff; jvf. 9–13 s. 52 ff.

56. 19 s. 34; jvf. herover s. 19 f.

57. Om den politiske situation, jvf. P. Munch, Schultz' Danmarkshistorie V, s. 308 f.

58. 19 s. 34–39.

59. Jvf. herunder s. 60 og 63.

Efter at være valgt til folketinget fortsatte Monrad her fra efteråret 1882 sine bestræbelser på at få Estrup til at forlade landstingsparlamentarismen, og på at få venstre til at opgive den systematiske opposition, så man via et sundt fungerende konstitutionelt styre kunne bane vej for den monradske parlamentarisme. Således appellerede han straks i en aldersformandstale til statsmagterne om at indgå en »Fædrelandets Vaabenhvile« og gå igang med reformarbejdet ⁶⁰, og selv indbragte han en række sociale reformlovforslag.

Det gik imidlertid næsten straks op for Monrad, at statsmagterne, trods hans tilstedeværelse, stod urokkeligt uforsonlige over for hinanden, og at regeringen agtede at lade de private lovforslag visne som modtræk mod den visnepolitik, som venstre, trods Monrads appeller, fastholdt. Dette influerede på hans syn på regeringsformen.

Hvor han endnu i marts 1882 i Den stille Magt som følge af den dengang vaklende front i højre, hvor mange var betænkelige ved Estrups politik og de konstitutionelle konsekvenser af denne, havde kunnet agitere for og håbe på en stærk, over tingene hævet regering. Dér brast nu håbet om, at regeringen ville fravige sin landstingsparlamentarisme, hvilket drev Monrad til for første gang at erklære sig som »Tilhænger af Parlamentarismen«. Dette skete helt tydeligt ikke for parlamentarismens egen skyld, men fordi denne regeringsform nu stod for ham som »det eneste Middel« til at få den stærke regering, som han i reformarbejdets interesse var »en Ynder af« ⁶¹.

Selv om han ikke fandt forudsætningerne for parlamentarismen til stede, nødtes han over for, hvad der nu stod for ham som alternativet: parlamentarisme med bevarelse af den frie forfatning kontra visnepolitik fra begge parter med den frie forfatnings ødelæggelse og absolutisme eller republik som resultat, til at vælge parlamentarismen. Derfor bagatelliserede og latterliggjorde han kløften for at få genoprettet det tillidsforhold mellem bondestanden og de øvrige stænder, der lå bag striden og hindrede begge parter i at føre idebetonet samfundspolitik i stedet for interessebetonet stænderpolitik ⁶². Og hvad forudsætning 4 angår, begyndte han, da det gik op for ham, at Estrup ikke ville forlade sin »østeuropæiske Storvezir- og Kantslerpolitik« ⁶³, at bagatellisere hensynet til Preussen, for i stedet at betone det betydningsfulde og nødvendige i at følge den alminde-

60. F. 1882/83 sp. 13 f. M.s ønske om en fortsættelse eller snarere genoptagelse af det konstitutionelle styre indiceres bl. a. af aldersformandstalens appel om vaabenhvile i rigsdagens anden samling. »Naar saa den tredie Samling« etc.

61. F. 1882/83 sp. 131.

62. F. 1882/83 sp. 3293 f. M. omtaler desuden i folketinget kløften, svælget eller spaltningen: F. 1882/83 sp. 1015 og 1105 f; F. 1883/84 sp. 1855 f.

63. M.s udtryk 23/11 1882, F. 1882/83 sp. 732.

lige europæiske folkeviljepolitiske udvikling⁶⁴. Modsat hvad der var tilfældet i Den stille Magt, tålte Estrup nu ikke længere sammenligning med Bismarck. Som han skrev i dec. 1884: »Det bliver pudsigt, naar en saadan Herre vil følge Bismarcks Exempel i Trods mod Folkeviljen, men aldeles glemmer at udføre de store Bedrifter for Fædrelandet, der har givet Bismarck Berettigelse til at tage en særlig Stilling«⁶⁵.

For at få skabt en stemning for parlamentarismen gjaldt det for Monrad om at agitere for de aspekter af denne, der kunne appellere mest til de moderate kredse i højre. Derfor ville Monrad nu i modsætning til tidligere nødig ind på det kildne problem om grundlaget for regeringsdannelsen, om det for højre i agitationen mod parlamentarismen så vigtige angrebepunkt, at den fratog kongen hans, som man hævdede, grundlovfæstede ret til frit at vælge sit ministerium. Provokeret dertil af Bærentzen og Estrup⁶⁶ gjorde han sit svar så tvetydigt som muligt⁶⁷ og lod i stedet for det helt afgørende i sin parlamentarisme ligge i reglerne om regeringens parlamentariske ansvar, dens eneansvar for, at den førte sit program igenem, og i rigsdagens tillid til regeringen.

Ønsket om at unddrage Estrup støtte fra de elementer i højre, der var mere eller mindre imod regeringens stadigt hårdere linie over for folketinget af bekymring over lovgivningsarbejdets henvisnen, ikke mindst i forsvarsspørgsmålet, lå utvivlsomt bag den drejning i Monrads syn på parlamentarismen, der fandt sted i løbet af hans første års tid som folketingsmand. Mens han i de første måneder i rigsdagen endnu foretrak en rigsdagsparlamentarisme, der tog større hensyn til folketinget end til landstinget⁶⁸, gik han fra og med feb. 1883 ind for en balanceret rigsdagsparlamentarisme, en »ren« parlamentarisme, i hvilken regeringen skulle stå i samme tillidsforhold til begge ting. Ingen i folketinget forfægtede mere nogen anden opfattelse, mente Monrad⁶⁹ og blev ikke imødegået. Med god grund kunne han finde, at den folketingsadresse til kongen, der afsluttede samlingen 1882–83, svarede til hans »Hjertes inderste Følelse«. Tinget udtalte nemlig heri, i modsætning til adressen fra 1873, intet folketingsparlamentarisk krav, men blot et konstitutionelt ønske om, at kongen ville »tilveiebringe Betingelserne for en frugtbar Samvirken mellem Lovgivningsmagtens forskjellige Led«⁷⁰.

64. Jvf. herunder s. 91.

65. Morgenbladet 9/12 1884; jvf. F. 1882/83 sp. 241 f.

66. F. 1882/83 sp. 209 f og 231 f.

67. Se herunder s. 60.

68. Se herunder s. 86.

69. F. 1882/83 sp. 2563.

70. F. 1882/83 sp. 3772. F. 1882/83 Tillæg A sp. 2415 f. Selv Rimestad måtte indrømme, at er der »en Folkethingsparlamentarisme tilstede i denne Adresse, er det

Monrad lagde i virkeligheden fra nu af og resten af sit politiske liv sin »rene« parlamentarisme meget nær op ad sit konstitutionelle system. Vist udelukkende taktiske grunde fik ham til at betegne de omtalte tillids- og ansvarsaspekter snart som gældende i den gamle konstitutionelle praksis, snart i den parlamentariske praksis. Dette gjaldt også det med disse aspekter snævert forbundne spørgsmål om ministeriets afgang.

For at vanskeliggøre Estrups stilling fremhævede han fra efteråret 1883 mere end før, at det ikke blot var venstre, der gik ind for parlamentarismen. Estrup hyldede ikke det rene, ophøjede kanslersystem, der hverken brød sig om, hvorvidt der var ét eller to ting imod, men et delvist parlamentarisk system. Forskellen mellem Estrups parlamentarisme og den sande parlamentarisme var, at Estrup forlangte samstemmen mellem tingene for at gå af, den sande parlamentarist forlangte samstemmen for at blive ⁷¹. Over for denne »sande« parlamentariske fordring, der gav landstinget samme indflydelse på ministeriets forbliven som folketinget – og dermed i realiteten også på dets sammensætning – kunne Estrup med vægt indvende, at han ikke kunne se, »hvorledes det skulde være muligt for nogen Krone at være vis paa at kunne skaffe et Ministerium, naar Betingelsen for Ministeriets Tiltræden og Betingelsen for Ministeriets Bliven var den, at det altid var i Overensstemmelse med begge de ligeberetigede Afdelinger af Repræsentationen« ⁷².

Da Monrad ikke ad den vej kunne overliste Estrup, og da der i landstinget i foråret 1884 var tegn til frafald fra Estrups hårde linie, fandt Monrad det måske taktisk klogest ikke at forskrække de frafaldstilbøjelige med ordet parlamentarisme. I hvert fald betegnede han nu i tinget sit krav om samstemmen mellem tingene som en betingelse for regeringens forbliven som en fordring, der gjaldt i det gamle konstitutionelle system, og det samme gjaldt regeringens pligt til at føre sit program igennem og ellers gå af ⁷³. Estrup hyldede et moderne konstitutionelt system, forsat med kanslerelementer, hed det nu, et system, der fandt det uvæsentligt, om regeringen kunne sætte sin vilje igennem, og som fandt det uforsvarligt at

---

ialtfald tilbagetrukket, dæmpet, paa Hosesokker, den fremtræder ikke harniskklædt og kampberedt som i hin Adresse« (F. 1882/83 sp. 3760).

71. F. 1883/84 sp. 725, 780 og 2092; F. 1884/85 sp. 152 og 1474. Jvf. Estrups opfattelse, at det at forlange samstemmen for at træde tilbage ikke var delvis parlamentarisme, men »Parlamentarisme fuldt ud« = »Rigsdagsparlamentarisme« (Det citerede er udh. i F.); »Hvis jeg overhovedet skulle kaldes Parlamentarist, tror jeg netop, . . . jeg var Rigsdagsparlamentarist« (F. 1883/84 sp. 778 f).
72. F. 1883/84 sp. 780 f. M. svarede med tildels højst tvivlsom ret, at denne grund-sætning gjorde sig gældende både i England, Holland, Belgien, Spanien, Portugal, Italien og Grækenland (F. 1883/84 sp. 781).
73. F. 1883/84 sp. 2092; sml. F. 1883/84 sp. 724 f og 780.

træde tilbage, før oppositionen kom med et program, som regeringen kunne billige ⁷⁴.

I bestræbelsen på at få gennemført sin parlamentarisme via Estrups fald agiterede partihaderen Monrad endog dette forår for oprettelsen af et nyt parti, det moderate højre, der kun i en eneste henseende skulle slutte sig til venstre, »nemlig i den europæiske Grundtanke, at en magtesløs Magthaver ei bør fastholde Magten« ⁷⁵. Det blev imidlertid ikke til noget med dette parti, som Monrad havde tænkt sig baseret på den kraftige, oplyste, velhavende borgerstand i København, på de gamle liberale, der til hans fortrydelse havde iført sig godsejernes liberi.

For det blev snart klart, at man stævnedes lige mod bruddet. Landstinget sluttede atter tættere op om Estrup. Så stærkt som nogensinde bebrejdede Monrad dette ting, at det havde hengivet sig til den politiske lidenskab, at det ikke havde bevaret sin ophøjede dommerstilling, men havde taget parti i kampen, sluttet sig til ministeriet og stillet sig fjendtligt over for folketinget ved at tilegne sig visnepolitikken over for de af folketingets initiativ udgåede lovforslag, at det med andre ord ikke hovedsagelig, som et førstekammer burde, havde set på sagerne frem for personerne. Tydeligt nok fandt han, at landstinget burde have unddraget Estrup sin politiske støtte, fordi denne ikke havde evnet at skabe et tillidsforhold også til folketinget, et tillidsforhold, som var så betydningsfuldt, ikke mindst mellem ministeriet og repræsentanterne for den bevægelse i folket, der var mægtig som naturkræfterne ⁷⁶. Hvor mægtig den var, viste folketingsvalget i juni 1884. Efter sin dundrende valgsejr her kunne venstre ikke ventes at ville give køb, og også Estrup manifesterede, bl. a. ved sin udnævnelse af Bahnsen til krigsminister, sin vilje til kamp ud fra den opfattelse, at et større eller mindre oppositionelt flertal i folketinget ikke kunne være afgørende for kongens *frie* valg af ministre ⁷⁷. Dertil kom, at kongen, som Monrad erkendte, var »trofast; Trofasthed hører nu en Gang med til hans Natur, mod din Vilje vil han ikke lade dig gaa, thi han anerkjender og det med rette baade din Dygtighed og gode, redelige Vilje« ⁷⁸.

Nu som altid lå ønsket om at skabe forfatningsmæssig og politisk balance bag Monrads overvejelser. Som venstre før i tiden havde overdrevet bevægelsen mod venstre, således overdrev ministeriet den nu mod højre

74. Jvf. herunder s. 83.

75. Morgenbladet 23/3 1884, Middelfart Avis 26/6 1884; jvf. Nyholm s. 447 ff.

76. Morgenbladet 18/5 1884; jvf. Morgenbladet 23/3 1884.

77. Jvf. P. Munch, Schultz' Danmarkshistorie V, s. 317 ff; V. Dybdahl, Politikens Danmarkshistorie 12, s. 161 ff og 166 ff.

78. Morgenbladet 23/3 1884.

ved at blive siddende, selv om det ikke kunne sætte sin vilje igennem ⁷⁹. Striden stod om kravet til ministeriet herom, ikke som hævdet af Estrup og højre om kongens ret til at vælge sine ministre, hævdede Monrad atter i november 1884. Uden dette krav til et konstitutionelt monarki følger en jævn undergraven af det bestående, ikke blot af landstinget, hvis moralske indflydelse ikke er nær så stor som tidligere, men også »af selve Regjeringens Myndighed« og vi drives og er blot i disse par år drevet uhyre og i en foruroligende grad over til venstre ⁸⁰.

Da Monrad fra februar 1885 for alvor blev betænkelig ved, om Estrup ville gå yderligere til højre og endog inlde sig med »en provisorisk Tøjte«, strammede han i ligevægtens interesse sit krav om indførelsen af parlamentarismen og karakteriserede atter det estrupske regeringssystem, ikke som et konstitutionelt system, men som et ikke fuldt udviklet parlamentarisk system ⁸¹.

Samtidig indskærpede han så stærkt som nogensinde betydningen af sin nej-teori. Det af regeringen forelagte forslag af 20. feb. 1885 om en midlertidig finanslov erklærede Monrad ud fra denne for åbenbart grundlovsstridigt. Den nye praksis, som ministeriet hermed ville ind på, var konstitutionelt noget aldeles nyt: regeringsforslag, der ikke er afslået af begge ting, har gyldighed ⁸². Dette svarede, fandt Monrad rammende, helt til regeringens anden nye praksis: krav om samstemmen mellem tingene for at regeringen skal gå af, ikke for at den skal blive ⁸³.

Under den livlige konstitutionelle debat i samlingen 1885–86 oven på udstedelsen af den provisoriske finanslov af 1. april 1885 rasede Monrad mod provisoriet, hvorved man havde fået »en ny Forfatning«. Efter denne »kan Regjeringen tage ogsaa de Penge, som ere nægtede af et af Tingene . . . i alt Fald med en Henvisning til Rigsretten«. Man var nået dertil, at hvad ministeriets tilhængere anså for at være statens vel, det var øverste lov ⁸⁴.

Men det skulle blive værre endnu. Oven på den kongelige resolution af

79. Morgenbladet 24/2 1884. Ganske vist havde venstre ved overdrivelsen forhalet parlamentarismens udvikling, men »paa den anden Side bliver Ministeriet siddende for længe; man kan slide et Par Støvler saa nær, at de ej kan forsaaes . . . Hvis Ministeriet var gaaet af samtidig med det store Brud i det forenede Venstre, sad det maaske nu atter ved Roret«.

80. F. 1884/85 sp. 146 og 152.

81. F. 1884/85 sp. 1166; jvf. sp. 1004 f, 592, 770, 782 (om regeringens pligt til at sætte sin vilje igennem som parlamentarisk fordring); jvf. sp. 1212, sml. sp. 1471 (om det mellem rigsdag og ministerium nødvendige tillidsforhold, der »er en af de Grunde, hvorpaa de parlamentariske Ideer udvikle sig«).

82. F. 1884/85 sp. 942 f, 1084 f, 1337 f, 1474 f. 1722 ff; jvf. F. 1885/86 sp. 65ff.

83. F. 1884/85 sp. 1474 og 1725.

84. F. 1885/86 sp. 136 ff, 117 ff; jvf. sp. 1087 f.

26. jan. 1886, der midt under rigsdagens samling, efter forkastelsen af den provisoriske finanslov, bemyndigede regeringen til foreløbig at afholde de løbende udgifter, kunne der for Monrad »ikke længere være nogen Tvivl om, at Grundloven ligger knust, og at en ny Absolutisme er indført«⁸⁵. Den eneste vej frem var nu kompromiset. Visnepolitikken, som Monrad aldrig selv havde kunnet følge, duede ikke, selv om man måtte kunne indse dens anledning: regeringens fornægtelse af den »i hele Verden« antagne grundsætning, at regeringen skal samvirke med rigsdagen og bevirke samvirken mellem lovgivningsmagtens forskellige faktorer⁸⁶. At virke for at landet fik en sådan regering blev Monrads ene store bestræbelse i hans sidste tid som folketingsmand. Det blev for ham i den situation »den usynlige livskraft« i grundloven, dennes store grundsætning. For ligevægtpunktet havde forskubbet sig så stærkt mod højre som nogensinde, hvorfor det var så omsonst som nogensinde at kræve folketingets overvejende indflydelse på regeringsdannelsen. Man måtte, syntes Monrad at mene, nøjes med i første omgang at sikre en tilbagevenden til det konstitutionelle monarki og passe på, at det kongelige prerogativ i § 13 ikke led nogen »utilbørlig Indskrænkning«, hvad han ikke fandt kunne siges at være tilfældet ved, at kongen fulgte omtalte »store Grundsætning«⁸⁷.

Den parlamentarisme, som Monrad endte med at agitere for i størstedelen af sin folketingsperiode, lå da som vist nær op ad hans ideal af et konstitutionelt styre. Også i dette havde ministeriet pligt til at sætte sin vilje igennem. Også i dette var det kongens opgave at skaffe et ministerium, der kunne samarbejde med begge ting, og også i dette krævede dét et tillidsforhold, hvorfor begge ting kunne nægte at samarbejde og derved fremkalde ministerskifte.

Følgelig var det ikke svært for Monrad i denne periode at tilslutte sig parlamentarismen – og ikke nær så svært, som Monrads herunder citerede forklaring og ordene »Ministeriet drev mig« i den dialektiske formulering kunne give indtryk af⁸⁸. Indirekte indrømmede han selv i de redegørelser, han gav tinget for sin ændrede holdning til parlamentarismen, at han ikke anså hovedforudsætningerne for dens indførelse for opfyldt:

85. F. 1885/86 sp. 1040 f.

86. F. 1885/86 sp. 307; jvf. sp. 562.

87. F. 1885/86 sp. 562, 699; jvf. sp. 307.

88. Det er utvivlsomt M.s egne redegørelser (jvf. note 89) fra 1883 og 1886, der, som analysen i dette kapitel gerne skulle have vist, tillige er set i historisk forkortning og forenkling, som Bagge (s. 115–19) har tolket udviklingsgangen i M.s holdning til parlamentarismen i lyset af. Dette har bidraget til hans forenkledede billede og således fået ham til at overse den svingning tilbage til konstitutionalismen, der ses af såvel Red. som af Den stille Magt.

»Jeg anser Parlamentarismen for at ligge saavel i Grundloven af 1849 som i den af 1866. Jeg har altid troet, at den med Nødvendighed maatte udvikle sig af den konstitutionelle Forfatning, men jeg troede tillige, at man maatte give Tid, at Folket maatte modtage en betydelig politisk Udvikling, inden den kunde gjøre sig gjældende og at den maatte gjøre sig gjældende af sig selv. Derfor kunde jeg ikke Andet end misbillige det, da man reiste det parlamentariske Banner, og jeg beklæmpede det efter Evne, men Ministeriet drev mig over til den anden Side ved at komme ind paa absolutistiske Afveie«⁸⁹.

For her som i alle disse redegørelser var det kun ministeriets misgreb mod forfatningen, ikke folkets og folkeviljens modning og udvikling, som Monrad anførte som årsag til sin tilslutning til parlamentarismen.

En nærmere vurdering af, hvilken indflydelse Monrad og hans syn på parlamentarismen har udøvet på de stridende partiers standpunkter, i hvor høj grad det var Monrads fortjeneste, at venstregrupperne opgav deres rent folketingsparlamentariske krav i bestræbelsen på at komme Estrup og landstingsparlamentarismen tillivs, er det umuligt at foretage på forskningens nuværende standpunkt.

V. ASPEKTER I MONRADS KONSTITUTIONALISME OG PARLAMENTARISME

Der er to grundelementer, der konstituerer den moderne parlamentarisme, for det første ministeriets emancipation fra den personlige kongemagt svarende til monarkiets frigørelse fra politisk standpunkttagen, for det andet etableringen af en ret god overensstemmelse, en temmelig nær forbindelse, en gensidig afhængighed mellem ministerium og rigsdag¹.

Udviklingen af disse elementer vil sædvanligvis, såvel i det enkelte land som i den enkelte politikers ideverden, gå hånd i hånd, så de modnes samtidigt, indbyrdes stærkt afhængige som de er. Udviklingens hovedstadier, den ældre konstitutionalisme, den yngre konstitutionalisme og den moderne parlamentarisme er naturligvis ikke skarpt adskilte, men går gradvist over i hinanden.

Vil man nå til klarhed over, hvor omtrentlig Monrad befandt sig i denne udviklingsproces, er det nødvendigt systematisk at analysere de enkelte aspekter i regeringsformens problematik, som han især beskæftigede sig med, og opridsede udviklingsgangen heri, for så vidt den kan konstateres.

Udgangspunktet skal være en undersøgelse af hans syn på ministeriets sammensætning under parlamentarismen og dermed af hans definition af

89. F. 1885/86 sp. 756; vedr. de øvrige redegørelser, se dette kap.s note 4.

1. Jvf. Axel Brusewitz, Forum 1920, s. 303 og Rasmussen s. 251.

parlamentarismen. Denne undergik i den her behandlede periode en bemærkelsesværdig udvikling, som det er af betydning at have for øje ved analysen af de øvrige aspekter.

1. Definition af parlamentarismen: ministeriets sammensætning

I 1869 definerede Monrad i en polemik med »Fædrelandet« den parlamentariske regering således:

»Vi ansee det ingenlunde for tilstrækkeligt, at et Ministeriums ledende Medlemmer ere udgaaede fra Fleertallet (i den eller de lovgivende Forsamlinger), forat Ministeriet med Rette kan siges at være parlamentarisk. For at dette kan være Tilfældet, maae Ministeriets ledende Medlemmer tillige være Fleertallets virkelige Ledere«.

Dette var ifølge Monrad ikke tilfældet i Danmark, hvor således ingen af alle de grupper, hvoraf folketinget bestod, anerkendte en minister som sin leder ¹. Tværtimod var det sådan, at det stadig forekom mange, at der var en modsætning mellem at være leder af regeringen og leder for et parti på rigsdagen ². »Hs. Majestæts Regjering har intet *Parti*, men den har heller ikke nogen *Opposition*. Stemmer alt dette ikke nøiagtigt overeens med en Tilstand, under hvilken det parlamentariske System ikke er udviklet« ³.

Ministeriet skulle danne en samlet enhed såvel over for kamrene som over for statsoverhovedet og regere i »Samklang med Flertallets Villie« ⁴. Der er næppe nogen Tvivl om, at Monrad fandt, at flertalsregeringen skulle bestå af et og samme partis ledere ⁵. At det eller de øvrige partier skulle udgøre et klart alternativ til den siddende regering, indiceres af hans oppositionsbegreb ⁶. Regeringens flertal skulle være et rigsdagsflertal, ikke blot et folketingsflertal ⁷. At rigsdagsflertallet skulle være fuldt balanceret, d. v. s. at landstinget skulle have lige så stor indflydelse på re-

1. I s. 92 f.

2. I s. 85.

3. I s. 93; jvf. hans udtalelse i 1871 om, at han, selv om han var tilhænger af ministeriet, dog ved valgødet havde fremsat sin egen mening og ikke havde nøjedes med at erklære sin »fuldkomne Samstemmen med Ministeriet, hvorved i Lande med et parlamentarisk Ministerium Alt vilde være sagt« (Helsingørs Avis 20/7).

4. I s. 89; jvf. herunder s. 83 f.

5. Jvf. således I s. 93, hvor M. taler om, at regeringen i Danmark »har intet Parti« (– ikke: ingen partier); tilsvarende: der er »ikke nogen Gruppe, som er ministeriel« (I s. 93).

6. Jvf. I s. 93.

7. II s. 203, jvf. herunder s. 84.

geringens sammensætning, som folketinget, ses af, at Monrad fandt, at en mand, der ønskede at stå i spidsen for en parlamentarisk regering, måtte skaffe sig flertal i ikke blot folketinget, men også i landstinget, der lige så fuldt som folketinget kunne umuliggøre enhver regering, der ikke behagede det ⁸.

Monrads opfattelse lå således nær op ad den klassiske engelske parlamentarisme, således som den almindeligvis opfattedes praktiseret i det 19. århundrede, – når bortses fra, at denne var en underhusparlamentarisme. Med en, som også Fædrelandet fandt, »saa snever Begrænsning« ⁹ af begrebet parlamentarisme var det ikke underligt, at Monrad måtte karakterisere den i Danmark herskende konstitutionalisme som »det modsatte System« ¹⁰.

Omkring midten af 70-erne begyndte dette syn på parlamentarismen for alvor at vakle. I 1874 fandt Monrad således, at demokratiet eller det forenede Venstre havde en stor overvægt i rigsdagen, om end den takket være grev Frijs' visdom, oprettelsen af 1866-forfatningens landsting, ikke var så afgørende, som man ofte indbildte sig. Derfor måtte Det forenede Venstre, hvis der overhovedet skulle være tale om en parlamentarisk regering, komme til en forståelse enten med godsejerne eller de national-liberale, der tilsammen havde størst indflydelse i landstinget¹¹. Dette synes at indicere ¹², at Monrad nu ville lade en parlamentarisk regering udgå fra flertallet i folketinget.

I 1876 havde Monrad for alvor udvidet sin definition af parlamentarismen. Hvor den hidtil havde været knyttet til regeringsdannelsen, gjorde Monrad nu under indtryk af forfatningskampens forløb opmærksom på, at parlamentarismen kunne antage forskellig skikkelse, være af forskellig natur, være *enten* ministerfortærende *eller* ministerskabende og ministerfortærende. Især den førstnævnte kunne blive fordærlig og fremkalde idelig uro, nemlig hvis der f. eks. i en lovgivende forsamling var tre partier, hvoraf intet havde flertal, og de to partier altid forenede sig mod dét, af hvis midte ministeriet var udgået. Eller hvis der var to lovgivende forsamlinger, der ikke kunne enes. I Danmark havde parlamentarismen antaget den sidstnævnte skikkelse, med landstinget som ministerskabende, folketinget som ministerfortærende ¹³. Heraf tør man nok slutte, at Monrad nu i modsætning til tidligere kunne tænke sig at betegne en regering som par-

8. II s. 263 f og 265.

9. – citeret af M. i I s. 92.

10. I s. 86.

11. 1–4 s. 19 f.

12. Jvf. den kontekst, det her refererede står i.

13. 5–7 s. 11 f.

lamentarisk, selv om den ikke havde flertal i den lovgivende forsamling¹⁴.

Den uklarhed i Monrads syn på parlamentarismen, der vanskeliggør tolkningen, skyldtes naturligvis, at Monrad, der mere end nogen evnede at udtrykke sig stringent, havde sine synspunkter i støbeskeen, og at disse, da han jo i meget følte sig som organ for den offentlige mening, måtte rette sig efter »Stillingen i den politiske Atmosfære«¹⁵. Når Monrad udvidede sit parlamentariske begreb og nu helt havde forladt den snævre klassisk prægede definition fra 1869–70, hang det utvivlsomt sammen med, at han frygtede for at udsætte den konstitutionelle frihed for farer ved at fastholde denne. Allerede i 1869 udtalte han således, at han, hvis man derved kunne undgå denne fare, »langt hellere« ville bøje sig for Fædrelandets bredere definition¹⁶.

I reaktion mod regeringens misgreb mod grundloven i 1877 følte Monrad sig forpligtet til at gøre det helt klart, at den parlamentariske regering måtte have sin basis i folketinget:

»Der er overalt i Europa en mærkelig Forskjel mellem det folkevalgte og det første Kammer. Der er noget Frisk, noget Sprudlende, noget Oprindeligt i det folkevalgte Kammer, men *der* er ogsaa Tumlepladsen for Ærgjerrigheden, Lidenskaben, Taabeligheden . . . Kampen om Magten, den systematiske Opposition, vil tidlig eller sent bryde ind i alle folkevalgte Kamre . . . Men . . . i det af Dommerværdighedens Nimbus omstraaled Landsting, i Danmarks Senat, hos Fædrelandets høie Fædre . . . vilde (en Kamp om Magten) være en aabenbar Selvmodsigtelse, . . . i Strid med . . . et første Kammers Begreb. Landstinget vil altid se paa *Sagerne*, og ikke paa *Personerne*; det vil altid have Fædrelandets Vel for Øie, og aldrig skele til Magten. Et Ministerium, der kan arbejde sammen med Folkethinget, vil altsaa vel kunne møde en Opposition hos Landstinget, – det var ei godt andet, – men aldrig en *systematisk* Opposition. Maskineriet vil kunne gaa«¹⁷.

Selv om denne opfattelse af parlamentarismen ikke lå langt fra den folketingsparlamentarisme, der skulle sejre i 1901, må det dog pointeres, at Monrad omhyggeligt undlod at komme nærmere ind på, hvorledes regeringen skulle sammensættes. Med højres politiske sejr over venstre i de

14. Givet er det i hvert fald, at han siden, i 1882, tænkte sig eksistensen af en parlamentarisk mindretalsregering, jvf. herunder s. 80 f.

15. 5–7 s. 12.

16. I s. 95.

17. 9–13 s. 41 ff. M. modsagde ikke sig selv ved få sider længere fremme (s. 47) at anke over den haltende folketingsparlamentarisme. For ved en sådan forstod han en parlamentarisme, der anså det for tilstrækkeligt, at alene folketinget støttede ministeriet, der således skulle kunne sætte sin vilje igennem på trods af landstingets modstand ved opløsninger og provisoriske finanslove.

følgende år¹⁸ fjernede Monrad sig atter noget fra denne opfattelse, og i Den stille Magt definerede han 1882 parlamentarismen som:

»Parlamentets, Rigsdagens, og navnlig det folkevalgte Kammers, Folkethingets, Indflydelse paa Valget af Ministre«¹⁹.

Tonen er tydeligvis neddæmpet i forhold til 1877, hvor han ikke definerede parlamentarismen. Forskellen mellem folketing og landsting pointeres stadigvæk, men ikke så kraftigt som da²⁰. Landstinget levnes større indflydelse end i 1877. Hvor en parlamentarisk kamp om magten i landstinget da erklæres som en »aaabenbar Selvmodsigelse«, skal der i 1882 ved regeringsdannelsen blot tages større hensyn til folketinget end til landstinget²¹, tages »særligt Hensyn til den Afdeling af Rigsdagen, hvoraf Administrationen stærkest paavirkes«²².

Forskellen mellem 1869- og 1882-definitionen er også åbenbar. Hvor det i 1869 var en nødvendig forudsætning for det parlamentariske regime, at partiflertallets ledere blev ministeriets ledere, dér skulle rigsdagen nu kun have indflydelse på valget af ministre, altså ikke nødvendigvis på de ledende ministre, endside da alle ministre. 1882-definitionen åbnede mulighed for dannelsen af en parlamentarisk regering, der ikke nødvendigvis behøvede at være en partiregering, endside en flertalspartiregering, hvilket 1869-definitionen ikke gjorde. Den magt, der profiterede særlig stærkt herved, var, som det siden skal vises, kongemagten.

Efter Monrads indtræden i folketinget blev regeringssammensættningens betydning i hans parlamentariske begreb stadig ringere og endnu mere flydende og ubestemt end i Den stille Magt. Kun en eneste gang i de fire år i folketinget udtalte han sig her om sit syn på landstingets og folketingets respektive betydning for regeringsdannelsen, og det skyldtes, at han nødtes dertil. Hans svar af 13. okt. 1882 viser, hvor langt han lå fra den moderne folketingsparlamentarisme, hvor elastisk han så på problemet. Selv om det var »ønskeligst«, at regeringen havde flertal i det folkevalgte kammer og kunne sætte sin vilje igennem i det andet ting, så ville vi »have en Regjering, der . . . fyldestgjorde Parlamentarismens Fordringer, hvis den havde et Flertal i Landstinget og kunde sætte sin Villie igennem her i dette Thing (folketinget)«²³.

Siden da udtalte han i folketinget om regeringssammensætningen under

18. Jvf. herover s. 40.

19. 19 s. 15.

20. 19 s. 16 f, sml. 9–13 s. 40 ff.

21. 19 s. 15 f. Sml. citatet herover s. 59.

22. 19 s. 17.

23. F. 1882/83 sp. 239 f.

parlamentarismen kun den rent konstitutionelle fordring, at ministeriet skulle være sammensat således, at det kunne samarbejde med flertallet i begge ting²⁴. Det må dog nævnes, at han som altid siden 1877, men aldrig så kraftigt som da, nogle gange gjorde opmærksom på, hvorledes kampen om magten måtte have sit tyngdepunkt i folketinget²⁵, men at han undlod at omtale denne opfattelses eventuelle følger for regerings-sammensætningen. Det var følgelig ikke uden grund, at Rimestad i folketinget kunne beklage sig over uklarheden i Monrads parlamentariske fordring²⁶.

Det kan konkluderes, at Monrads syn på regeringssammensætningen under parlamentarismen fra 1869 til folketingsperioden bevægede sig fra et snævert, modsigelsesløst, klassisk engelsk præget syn til et bredt og favnende, fleksibelt syn, et syn, der ikke er til at skelne fra hans syn herpå under hans konstitutionelle system²⁷.

2. Kongen og regeringsdannelsen

I sit konstitutionelle system fandt Monrad det i 1864 rigtigt, som det hidtil havde været reglen ved alle ministeriers dannelse, at kongen, selv hvor dannelsen overdroges til en enkelt mand, udøvede ikke liden indflydelse på kabinettets sammensætning¹. Han indrømmede dog i 1869, at det ville være en stor og farlig vildfarelse, om man under det eksisterende konstitutionelle system »ansaa Kronen aldeles ubunden i Valget af sine Ministre, og dersom man ikke betragtede det som en kongelig Pligt efter bedste Evne at stræbe at finde Mænd til Ministre, der baade i administrativ Henseende ere deres Post voxne og som tillige formaae at samvirke med de lovgivende Forsamlinger«². Kongen skulle imidlertid selv tage

24. Se især F. 1882/83 sp. 2725; iøvrigt en række st.

25. Jvf. F. 1882/83 sp. 3771; Morgenbladet 23/3, 18/5 og 9/12 1884.

26. F. 1883/84 sp. 781.

27. I fuld konsekvens heraf ændrede han syn på de hidtil under 1866-forfatningen eksisterende ministeriers parlamentariske stilling. Hvor han således ikke i 1869 anså ministeriet Frijs for parlamentarisk eller parlamentarisk født (I s. 93 ff), hævdede han det modsatte i 1883. Der var, sagde han da, nemlig »ved Valget af dette Ministerium taget Hensyn til at faae Mænd, som kunde samarbejde med Flertallet i Thingene«. Hvor han omvendt i 1876 anså ministeriet Estrup for parlamentarisk, nemlig landstings-parlamentarisk, født (5–7 s. 12; jvf. 5–7 s. 15 f), fandt han i 1883, at det ikke havde »haft nogen parlamentarisk Fødsel; thi der er ved dets Dannelse ikke taget Hensyn til en Samvirken med hele Rigsdagen, men kun med en enkelt Side af denne« (F. 1882/83 sp. 2725).

1. Friis s. 63.

2. I s. 96.

initiativet hertil: et udtalt ønske fra repræsentationen om at få en bestemt mand som konsejlspræsident, ville således være en afvej, et indgreb i det kongelige prerogativ, fandt han ³.

Omvendt tillod Monrads snævre definition af parlamentarismen fra 1869 ikke kongemagten meget spillerum ved regeringsdannelsen, hvad han selvfølgelig var klar over: »Det synes indlysende, at Kronen under nuværende Forhold maa faae en større Frihed i Valget af sine Ministre, end om det parlamentariske System var gennemført« ⁴. Uden betydning skulle den dog heller ikke være i hans daværende rigsdagsparlamentariske system, som han gjorde ret stærkt betinget: når en mand havde skaffet sig flertal i begge ting, kunne der »neppe være nogen Tvivl om, at Kongen ved indtrædende Ministerskifte (udh. her) vilde give ham det Hverv at danne et nyt Ministerium, *forsaavidt* (udh. her) Hs. Majestæt fandt det paa nogen Maade foreneligt med Landets Tarv« ⁵. Kongen var altså ingenlunde forpligtet til i en sådan situation at afskedige det siddende ministerium. Hensynet til landets tarv, som kongen vurderede dette, gik forud for et parlamentarisk styre og dermed forud for, hvorledes rigsdagen vurderede landets tarv.

I reaktionsperioden mod folketingets forsøg på misgreb mod forfatningen hører man fra Monrad intet om kongens pligt til under det konstitutionelle system at sammensætte regeringen, så den kunne samarbejde med begge ting. Vægten lægges derimod på rigsdagens forpligtelse til efter bedste evne at arbejde sammen med det af kongen »i Kraft af den ham ved Grundloven givne Myndighed« valgte ministerium, idet den »aldeles« skulle glemme at spørge, om det var Peer eller Poul, kongen havde valgt ⁶. Imod folketingsparlamentarismen og dermed til støtte for, at kongen »af egen fri Drift« valgte sin regering, anførte Monrad i 1872 grundlovens § 17: »Kongen besætter alle Embeder i samme Omfang som hidtil«, og dens § 59: »Ministrene have i Embeds Medfør Adgang til Rigsdagen«. »Hvis man havde ønsket, at Ingen uden Thingenes Ledere skulde være Ministre, da havde man ikke optaget denne Bestemmelse«, lød det kort og godt ⁷.

3. II s. 309; jvf. Rr. F. 2. Overord. Sml. 1864/65 sp. 1974, hvor M. er omhyggelig med ikke at udøve indgreb i det kgl. initiativ.

4. I s. 96; jvf. dog det flg., der imidlertid ikke synes at sigte til regeringsdannelsen.

5. II s. 265.

6. 1–4 s. 42; jvf. II s. 266.

7. Roeskilde Avis 31/8 1872. Som kommentar til bestemmelserne i § 17, hvori der kan ske forandringer ved lov, hed det: »Hvad vilde man vel sige, hvis Een fremkom med det Lovforslag: »Ministerposterne besættes fremtidig af Folkethinget«. Mon ikke selv det forenede Venstre vilde med forenet Latter modtage et saadant Lovforslag?«.

Da det derimod var regeringen, der begik misgreb i 1877, blev Monrad foranlediget til at betone indskrænkningen i kongens valgmuligheder i den grundlov, der hjemlede parlamentarismen. Nævnte passage i § 17 omtales ikke; § 13, der bestemte, at det er kongen, der udnævner og afskediger sine ministre, var på ingen måde ubegrænset, men nærmere bestemt ved grundlovens andre paragraffer, således ved § 59. Ministrene havde ganske vist kun stemmeret i rigsdagen, hvis de tillige var rigsdagsmænd. Derved var der givet kongen mulighed for at sammensætte et ministerium, hvis medlemmer ikke var rigsdagsmænd, lige som en mand kunne vedblive at være minister, selv om han var faldet ved rigsdagsvalgene. Men samme paragraf viste imidlertid, hed det nu, at rigsdagen skulle udøve nogen indflydelse på ministeriets sammensætning, for ellers ville man ikke have bragt ministeriet i berøring med rigsdagen, men ladet det forhandle med denne ved kongelige kommissærer. Hertil kom, »at man ved at gjøre hele Finantsloven, alle Statens Indtægter og Udgifter til Gjenstand for en aarlig Votering, har villet sikkre sig altid at have et Ministerium, der var i Samstemmen med Rigsdagen«. De omtalte paragraffers begrænsning af § 13 fik Monrad til at drage den konklusion vedrørende kongens indflydelse på regeringsdannelsen, at kongen, selvom det kunne være rigtigt undertiden at finde sig i sammenstød og rivninger mellem regering og rigsdag, ikke vedblivende kunne fastholde en regering, som én af rigsdagens afdelinger misbilligede. Kun undtagelsesvis, kun hvis statens vel fordrede det, kunne han have en regering, der ikke var baseret på samvirke med rigsdagen⁸. Monrad syntes altså stadig at mene, at kongens vurdering af, hvilken regering der bedst varetog statens vel, i hvert fald i sidste instans, måtte sættes over rigsdagens vurdering heraf.

Næste og sidste gang Monrad mere udførligt udtalte sig om kongens indflydelse på regeringsdannelsen var i Den stille Magt. I forlængelse af den givne definition af parlamentarismen hed det: »Det er selvfølgelig Kongen, der vælger (ikke: udnævner) Ministrene, men naar Parlamentarismen har gjort sig gjældende, saa nødes han i sit Valg at tage Hensyn til Rigsdagen, navnlig til Folkethinget«⁹. Kongens stærkt øgede indflydelse i forhold til 1869-definitionen er så indlysende, at den ikke behøver kommentar. Omvendt lå Monrads opfattelse i Den stille Magt af kongens indflydelse under parlamentarismen nær op ad hans opfattelse, refereret i dette afsnits begyndelse, af kongens indflydelse under det konstitutionelle system. Blot skulle kongen under parlamentarismen tage større hensyn til folketinget end til landstinget.

8. 9–13 s. 38 ff.

9. 19 s. 15; jvf. 19 s. 17.

Derved havde Monrad ved sin definition i *Den stille Magt* bevidst imødegået den i højrekredse »hyppigt . . . (hørte) Indvending mod Parlamentarismen, at Kongemagten derved bliver for betydningsløs«:

»Villien paavirkes, skjønt fri, af Hensyn. Jeg skjønner ikke, at Kongemagten lider nogen utilbørlig Indskrænkning, fordi Kongen vælger de Mænd til Ministre, der muliggjøre en Samvirken med Rigsdagen, fordi han udsøger de Redskaber, hvorved Statsorganismens virksomhed fremmes. Paavirkes han ikke af dette Hensyn, saa paavirkes han af andre, der ere langt mindre vægtige og betydningsfulde«¹⁰.

Efter kort tids forløb som folketingsmand¹¹ gik Monrad bort fra, at kongen skulle tage større hensyn til folketinget end til landstinget. Han stillede herefter i folketinget helt i overensstemmelse med den konstitutionelle praksis blot det krav, at kongen valgte ministre, der forstod at tilvejebringe en samvirken mellem tingene. Herved ville de kongelige prerogativer ikke lide nogen utilbørlig indskrænkning. Dette var, ifølge Monrad, såvel højre som venstre enige om, idet begge parter erkendte parlamentarismen og vedrørende den kun var uenige om, hvornår et ministerium burde gå af, underforstået: ikke om, hvordan det skulle dannes¹².

Dermed var Monrad endt med også her at lægge sin parlamentarisme helt op ad det konstitutionelle system, som han foretrak. Og det kan konkluderes, at han inden for dette system fra begyndelsen til slutningen af den skildrede periode næppe, så vidt det kan ses, mindskede kongens betydning for regeringsdannelsen. Mindst indflydelse tildelte han øjensynlig majestæten i tiden lige efter provisoriet 1877.

Der var derimod tale om en udvikling i hans konstitutionalisme, hvad angår de vigtige tillids- og ansvarsbegreber.

3. Kongen og ministeriet: tillidsbegrebet¹.

Den ældre konstitutionalisme, også kaldet torykonstitutionalismen, kan karakteriseres som en styreform, hvorpå monarkens personlige politiske overbevisning sætter sit afgørende eller betydelige præg, hvor monarkens tillid til regeringen er af meget større eller større betydning end repræsen-

10. 19 s. 21; jvf. det flg.

11. Jvf. herover s. 51 og 60 f.

12. F. 1884/85 sp. 1166; jvf. desuden bl. a. F. 1885/86 sp. 562 og 699.

1. Jvf. den mere udførlige behandling af tillidsbegrebet i afsnit 10.

tationens tillid til regeringen. Under den yngre konstitutionalisme sætter monarkens egen politiske overbevisning ikke sit betydelige eller altfor betydelige præg, og tilliden mellem monark og regering er af mindre betydning end repræsentationens tillid til regeringen. Under parlamentarismen spiller monarkens personlige overbevisning ingen eller så godt som ingen rolle, og det er ikke kongens, men repræsentationens tillid til regeringen, der er det alt afgørende.

Monrad udtalte sig ret udførligt om denne problematik i 1864. Idealet var ganske vist, sagde han da, »et Ministerium, der nyder Kongens fulde Tillid og ligeledes den lovgivende Forsamlings fulde Tillid«. Men for at bevare den unge konstitutionelle frihed og undgå stærke kampe med kongemagten havde man undladt straks at indføre det parlamentariske system, de lovgivende forsamlingers fulde tillid til ministeriet, og disse havde modtaget og stræbt efter bedste evne at arbejde sammen med de af kongen valgte rådgivere. »Efter denne Opfattelse er det en *nødvendig* (udh. her) Betingelse for et Ministerium, at det nyder Kongens Tillid«². I modsætning til Monrads parlamentariske system lægges vægten i hans konstitutionelle system på kongens, ikke på repræsentationens tillid, der kun under særlige forhold var en næsten nødvendig forudsætning for ministeriets forbliven³.

Omstændighederne afgjorde, om det var nødvendigt med fuld tillid eller blot tillid mellem konge og ministerium. Over for den store og overhængende fare for fædrelandet ved udgangen af 1863 fandt han det således »af den største Betydning, at der var en nøie Sammenslutning imellem Kongen og Ministeriet, at Ministeriet havde Kongens fulde Tillid«. Da kongen derfor fordrede visse modifikationer i ministeriet Hall, som flertallet i dette ministerium ikke mente at kunne gå ind på, påtog Monrad sig ud fra denne opfattelse, hævdede han selv, dannelsen af et nyt ministerium. Også en anden omstændighed gjorde det nødvendigt, at ministeriet havde kongens fulde tillid, hans ønske om »som Kongens tro Tjener« at arbejde paa, at kongen og hans dynasti kunde smelte sammen med det danske folk. Denne opfattelse lå, ifølge Monrad, også bag hans egen demission i 1864: »Alene Kongens allerede tidligere udtalte Ønske om at

2. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 269 f; jvf. Friis s. 46 og 60. Når M. taler om fuld tillid mellem konge og ministerium under sin daværende parlamentarisme, betyder dette selvfølgelig blot, at kongen, i modsætning til under konstitutionalismen, ikke kan have andet end fuld tillid til et ministerium, udpeget af repræsentationens flertal. Det svarer til M.s skarpe pointeren i 1864 af, at der ifølge forfatningens § 18 ikke kan »Andet end bestaae et Tillidsforhold mellem Konge og Folk« (F. 1863/64 sp. 1854 f).

3. Jvf. herunder s. 84.

skifte Cabinet maatte indvirke saaledes paa dettes Stilling, at den ikke blev holdbar«. For at arbejdet paa sammensmeltningen »kunde have Fremvæxt, maatte Ministeriet have Kongens fulde Tillid, og ikke blot staae som et Ministerium, som Hs. Majestæt holdt paa, fordi han ikke kunde faae et andet«⁴.

Med denne opfattelse placerede Monrad sig i 1864 ret nær den ældre konstitutionalisme. Herfra bevægede han sig i de følgende år hen imod og til den yngre konstitutionalisme, men kildematerialet tillader ikke en præcisering af udviklingsgangen.

I 1869 fandt han, at »det turde være ikke lidet tvivlsomt, om den større Uafhængighed af de lovgivende Forsamlinger under det . . . (konstitutionelle system frem for under parlamentarismen) enten kommer mest Kronen eller Ministerierne til Gode«⁵. Og det forekom ham i 1870 vedrørende ministerkrisen omkring baron Plessens forsøg paa at danne en ny regering i 1864, at det monradske ministerium efter denne burde være gået af, fordi det var kaldet til magten »væsentligt« ved kongens tillid⁶. Monrad talte altså nu ikke mere som i 1864 om nødvendigheden af kongens fulde tillid.

Efter 1877 blev Monrad tvunget til at lægge større vægt paa tilliden mellem repræsentation og ministerium end mellem konge og ministerium⁷. Dette farvede ikke mindst hans redegørelse fra 1880 om 1864. En sammenligning af denne med Monrads oprindelige redegørelse fra 1864 indicerer⁸, at Monrad nu stod paa eller nær den yngre konstitutionalismes stadi. Vedrørende omtalte ministerkrise omtalte Monrad i 1864 og 1870 ikke ministeriets forhold til repræsentationen. I 1880 hedder det: »Skjønt Ministeriet ingen Modstand havde fundet i Følge-Repræsentationen«, hvilede det væsentlig paa kongens tillid⁹. Og i modsætning til i 1864 omtales det i 1880, at »Kongen havde offret sin egen Overbevisning for Ministeriets Villie i den store, skjæbnesvangre Sag (novemberforfatningens antagelse)«. Derfor kunne han »vel fortjene, at naan i en Sag, der var af forholdsviis ringe Betydning (kongens krav om to ministres fjernelse fra ministeriet Hall) rettede sig efter ham«. Derfor kunne Monrad ikke dele Lehmanns opfattelse, ifølge hvilken »Ministeriet kom ind paa en farlig

4. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 270 og 275.

5. I s. 96.

6. I s. 101 f. Kongens tillid forekom dog stadig M. så væsentlig, at den var mere afgørende end ministeriets forpligtelse til at føre den politik igennem, man var blevet enige om.

7. Jvf. herunder s. 85.

8. – Når den sammenholdes med hans syn paa tilliden mellem regering og rigsdag; jvf. note 7.

9. Red. s. 133 f.

Skraaplan, hvis det lod sine Handlinger bestemme ei af egen Overbevisning, men Kongevillie«¹⁰.

Først i 1882 udtalte Monrad sig nærmere om forholdet under parlamentarismen. Selv om han fandt »et Tillidsforhold mellem Ministerium og Rigsdag saa overordentlig vigtig«¹¹, betonedede han dog:

»Kongens Velvillie eller Uvillie understøtter eller modarbejder Attraaen efter at blive Ministre; forlænger eller forkorter i høi Grad den ministerielle Tilværelse. I det skjæbnesvangre Øieblik, da der er Valget mellem en Opløsning eller et Ministerskifte, ligger *hele Afgjørelsen* (udh. her) i Kongens Haand. Der er derfor neppe nogen Minister, der ikke ønsker at tage alt muligt Hensyn til Kongens Ønsker«¹².

Denne opfattelse svarer vel nærmest til forholdet under den yngre konstitutionalisme, men ligger langt fra det ret moderne syn på parlamentarismen, som han i periodens begyndelse besad.

4. Kongen og ministeriet: ansvarsbegrebet

Endnu under den ældre konstitutionalisme dækker ansvar og magt i praksis ikke hinanden. Suverænen er trods sin grundlovfæstede uansvarlighed i stand til og foretrækker ofte at afskedige de ministre, der sætter deres egen overbevisning over den kongelige vilje. Ministeriet udgør ofte ikke nogen enhed over for monarken og står ikke i nær forbindelse med repræsentationen. Under den yngre konstitutionalisme dækker magt og ansvar ikke fuldt ud hinanden. Selv om ministeriet nu ofte udgør en enhed over for monarken, har denne stadig mulighed for at sætte visse personlige ønsker og politiske krav helt eller delvist igennem, fordi ministeriet, selv om dets forbindelse med repræsentationen er blevet nærmere, dog ikke har eller behøver at have rygdækning mod kongeviljen i et flertal i repræsentationen. Først under parlamentarismen dækker magt og ansvar fuldt ud hinanden. Ministeriet udgør en enhed over for monarken, der i det hele nødes til at bøje sig for ministeriet, fordi dette accepteres af et sådant flertal. Monarken har ganske vist ret til at blive spurgt, ret til at tilskynde og ret til at advare, men ansvaret og dermed magten og afgørelsen er ministeriets¹.

Monark og ministerium skulle i følge Monrad udadtil udgøre en enhed, hvorfor det var et misgreb, at ministeriet Holstein offentliggjorde den kon-

10. Red. s. 55. dette er M.s indtryk af Lehmanns opfattelse.

11. 19 s. 24.

12. 19 s. 21; jvf. det flg.

1. Jvf. den klassiske opfattelse heraf under parlamentarismen i W. Bagshot, *The English Constitution*, 1867.

gelige, ikke kontraserede håndskrivelse, der var et svar på den schjøringske adresse². Enehandling fra monarkens side, uden medvirken fra den ansvarlige ministers side var utilstedelig. Kongens virksomhed skulle som følge af uansvarligheden altid være middelbar, hvad Monrad selv som konsejlspræsident bestræbte sig på at sørge for³. Der burde være en nær personlig og faglig kontakt mellem monarken og ministrene, så disse kunne holde kongen godt underrettet om sagerne og søge at overbevise ham uden at befale over ham. Den nære kontakt var ligefrem et programpunkt for Monrad, vistnok i modsætning til de fleste af hans national-liberale kolleger, og han søgte selv uden held som minister at skabe et nært tillidsforhold til Frederik VII og til Christian IX⁴.

Selv om: »Deres Majestæt! det er mig, som har Ansvar«⁵, i reglen var et vægtigt ord i ministerens mund og ofte bevægede en hersker til at opgive sin egen mening, var hans stemme »naturligvis trods Ansvarsløsheden ofte mægtig og afgørende i Statsraadet«⁶. Monrads egen holdning som konsejlspræsident i 1864 kaster et vist lys over, hvor mægtig og afgørende en rolle han ønskede at tildele monarken. I statsrådsmødet den 20. juni blev der taget bestemmelse om London-konferencens skæbne. Monrad lod i realiteten kongen vælge mellem to fremgangsmåder, som ministeriet var rede til at tage ansvaret for: 1. fastholdelsen af Sli-linien som dansk ultimatum. 2. Quaades modforslag om voldgift mellem linierne syd om Flensborg-Tønder, nord om Slesvig-Frederiksstad. 1 ville være ensbetydende med krig, og kongen valgte denne løsning⁶. Selv om Monrad ved denne betydningsfulde afgørelse overlod valget til kongen, og det i en situation, hvor han tilmed selv syntes tilbøjelig til nye indrømmelser frem for krig⁷, tør det dog ikke heraf sluttes, at han i almindelighed ville tildele monarken større indflydelse på sådanne afgørelser end ministeriet,

2. 1–4 s. 27; jvf. Stavnstrup s. 332; Friis s. 75; Valla s. 30: Valla var ikke »nogen kluntet Klodrian, der trækker sin Konge ind i Kampen«. I 1865 var M. ængstelig for, at kongehusets stilling skulle drages ind i den indviklede forfatningsstrid, jvf. F. 1864/65 sp. 2387 f.

3. Red. s. 64; jvf. F. 1863/64 sp. 952 f.

4. Friis s. 46 og 60; F. 1863/64 sp. 202; jvf. herover s. 66 f. H. T. 10. R. IV s. 315. Se i øvrigt Stavnstrup s. 152 f, 156, 195 f, 217 ff, 234 ff, 246 f, 256 f og Nyholm s. 240 ff og 267.

5. II s. 181.

6. Friis s. 183 ff; Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 274; Red. s. 135 ff, jvf. Neergaard, Under Junigrundloven, II s. 1352 ff.

7. Red. s. 135 (»Min egen Tilbøielighed gik i samme Retning« – nemlig som Halls, der var imod et ultimatum); Friis s. 185; sml. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 274 (»at jeg ikke kunde vægre mig ved«). Jvf. Stavnstrup s. 249 f. Når Nyholm (s. 415) omtaler M.s hensyntagen til kongens ønske som sofisteri, ud fra den opfattelse, at det trufne valg var imod kongens ønske, er dette med urette, da der i den givne situation ikke var andre politisk mulige fremgangsmåder.

at han altså stod helt på den ældre konstitutionalismes standpunkt i 1864. For situationen var speget, Monrad selv havde på dette tidspunkt mistet overblikket over den ⁸, og tilmed var det ham, netop så kort efter det nye og ubefæstede dynastis indsættelse, magtpåliggende at skabe så hjertelig og nær forbindelse som mulig mellem kongen og landets regering ⁹. Hertil kom, at problemet vedrørte særlig monarkiets integritet ¹⁰.

I redegørelsen fra 1880 fandt Monrad det tilstedeligt at gøre en alternativ indstilling, idet ansvaret ikke derved ville komme til at hvile på kongen. Han kom til det resultat ved at skelne mellem det moralske ansvar på den ene side og det politiske og juridiske på den anden. »Det hele og fulde Ansvar«, d. v. s. det politiske og juridiske ansvar, ville ved en alternativ indstilling hvile på ministeren, der ved en sådan erklærer, »at han er villig til at overtage Ansvaret for det Alternativ, som maatte blive foretrukket«. Det moralske ansvar derimod »kan en konstitutionel Konge *aldrig* (udh. her) fritages for . . ., hvis man ei vil forvandle ham til en Dukke, der kun nikker Ja til de af Repræsentationens Flertal (sic! ¹¹) tagne Beslutninger«, hvad Monrad altså tydeligt nok i 1880 var langt fra at ønske.

Dette »moraliske Ansvar fremtræder ikke alene i Beslutningen om at afskedige eller beholde et Ministerium, om at opløse eller ikke opløse den repræsentative Forsamling, men ogsaa naar der er Talen om Afgjørelsen af store betydningsfulde Sager«; dertil undertiden endogså ved »en Række af smaa Sager ved den Retning af Styrelsen, der antydes ved dem«.

Til dette moralske ansvar, der gav kongen pligt til at gøre sin personlige indflydelse gældende, svarede en »overordentlig stor Indflydelse«. At dette for Monrad gjaldt ikke blot under konstitutionalismen, men også under hans senere parlamentarisme, kan ikke undre med det indhold nær op ad konstitutionalismen, som han gav denne i 80-erne. Som eksempel på den parlamentariske monarks indflydelse nævner han i Den stille Magt den engelske dronning, som han endog fandt »ligesaa mægtig som den russiske Keiser« ¹². Dette var ikke blot en konstatering af, hvad Monrad ikke helt med urette betragtede som en historisk realitet, men også en agitation for, hvordan den konstitutionelle og parlamentariske konges stilling *burde* være: »Den konstitutionelle Konge *skal* (udh. her) ikke være blind, men seende«, som det ligefrem hed i redegørelsen ¹³.

8. Jvf. Stavnstrup s. 245 ff; Neergaard, Under Junigrundloven, II s. 1354 ff.

9. Jvf. herover s. 65, sml. s. 28.

10. Jvf. Stavnstrup s. 247 f.

11. Dette indicerer, at M. tænker på den konstitutionelle konges situation under parlamentarismen.

12. 19 s. 21 f; tilsvarende i Red. s. 139.

13. Red. s. 137 f.

Dette viser, hvor langt Monrad stod fra sin liberalistiske samtids moderne parlamentarisme, således fra William Gladstones opfattelse. Denne indrømmede blot, at monarken, og dét forudsat en række positive personlige egenskaber, *kunne*, ikke *burde* være en vigtig faktor. Han fandt det ingenlunde nødvendigt for den betryggende ministerielle udøvelse af kronens vidtstrakte prærogativer, at han var det, og pointerede i overensstemmelse hermed, at ingen adskillelse kunne være mere afgørende for den engelske forfatnings fungeren end adskillelsen mellem suverænen og kronen.

Forskellen i de to mænds syn på, hvor stor en indflydelse monarken burde og kunne have, svarer til forskellen i deres syn på ansvarsbegrebet. Ifølge Gladstone *kunne* monarken ikke have ansvar, magt og ansvar *skulle* dække hinanden, og han talte følgelig ikke om monarkens moralske ansvar, men om hans »moralske . . . indflydelse (udh. her)«¹⁴. Da der i virkeligheden næppe kan siges at være nogen forskel mellem politisk og moralsk ansvarlighed¹⁵, var Monrads skelnen mellem kongens moralske ansvar og regeringens politiske ansvar, så vidt jeg kan se¹⁶, et forsøg på at kamouflere den deling af ansvaret for udøvelsen af regeringsmyndigheden mellem monark og regering, der skulle sikre kongen fortsat indflydelse.

5. Kongen og grænsevoztningen

Det kan konkluderes, at Monrad ikke, hverken før eller efter 1877, vedrørende dette aspekt nåede ud over den yngre konstitutionalismes stade. Når Monrad tildelte monarken personlig så stor politisk indflydelse på regeringssammensætningen og regeringspolitikens udformning endnu i sine seneste år, skyldtes det ikke mindst, at samarbejdet mellem landsting og folketing fra slutningen af 60-erne knirkede værre og værre og til sidst brød sammen, dels fordi først folketinget, siden landstinget ville tilrane sig magt på den andens bekostning, dels fordi intet ministerium efter ministeriet Frijs havde evne eller vilje til at formidle samarbejdet. Når så hertil kom, at den offentlige mening var splittet i modsat rettede kræfter¹, bliver det forståeligt, hvorfor Monrad fandt sig foranlediget til at sætte sin lid til den personlige kongemagt som den eneste mulighed for at få løst det politiske livs hårdknude.

14. W. Gladstone, *Kin beyond Sea, Gleanings from Past Years I*, 1879, s. 232 ff.

16. Jvf. Aage Friis (H. T. 10 R. IV s. 149), der, i øvrigt uden at komme nærmere ind på problematikken, finder, at M. i virkeligheden går uden om spørgsmålet om tilstedeligheden af at gøre en alternativ indstilling.

15. M. sætter da også i anden sammenhæng lighedstegn mellem moralsk og politisk ansvar, jvf. 19 s. 22 f.

1. Jvf. herunder s. 93 og 94.

Han måtte i den situation skabe et billede af kongen, der svarede til og kunne retfærdiggøre den ham tillagte store betydning og indflydelse. Derfor fremstillede han, strøet rundt om i sine skrifter ², i splinter et veritabelt kongespejl til opbyggelse for Christian IX og til styrkelse af kongens autoritet i befolkningen.

Herskeren skulle være mild, ædelmodig, ridderlig, højsindet, trofast, retfærdig og tapper, inderlig religiøs, have en kæk og udholdende karakter, men dog forstå »at give efter, når det var absolut nødvendigt«, sådan som pave Eugen forstod det over for Baseler-konciliet i 1433 ³. Kongen burde være en ven af videnskaberne, selv læse digtning og især historie. Han skulle være vidtskuende, klar, rolig, lidenskabsløs og ordholdende, ligesom det var »en nødvendig Egenskab« at kunne overse og glemme krænkelser, især af personlig karakter: »Det forekommer os«, hed det i 1870, »at Hs. Majestæt har saa tilstrækkelig viist, at han er i Besiddelse af denne for en Regent saa kostelige Egenskab, at det uden Tvivl er ugrundet, naar man har yttret Frygt for, at Valget af Hr. Krabbe (der »ved en enkelt Leilighed har tilladt sig en Yttring, der maa ansees som fjendtlighedsindet mod Dynastiet«) til Formand (for folketinget) skulde kunne forstyrre Kongens gode Forhold til Rigsdagen, og da navnlig til Folkethinget« ⁴.

Det var kongens store opgave at gøre sig til ét med folk og fædreland: »det er den store Tanke, hvorpaa Kongemagten hviler, at Kongen ei skal have sit eget Hjerte, men at Fædrelandets Hjerte skal banke i hans Bryst«. For at realisere dette mål, måtte kongerne ikke blot glemme selv egne og børnenes interesser for fædrelandets vel, men også glemme alle ydre fortrin »og føle sig i Forhold til dem, der staae under dem, som simple Dødelige«. Ligeledes var den personlige berøring mellem konge og folk, hvorved man delte »hinandens Glæder, fordi de i Virkeligheden er fælles«, særdeles vigtig ⁵.

For virkelig at blive et symbol på nationens enhed var det dog især nødvendigt, at kongen ikke blev nogen partikonge. Gang på gang appellerede Monrad til kongen personlig om at tilvejebringe en over partikæv-

2. Jvf. især I s. 21 f; II s. 20 ff, 350, 389 f og 393 f; Roeskilde Avis 31/8 1872; 1–4 s. 16 og 48; Valla s. 22 ff, 76, 78, 227 ff og 257 f; 5–7 s. 70; 9–13 s. 16, 46 og 61; 14–18 s. 77 f; Red. s. 66 (»Hans Majestæts rene, ridderlige, over alle Krogveie opløftede Karakter«), 143 og 144; Middelfart Avis 17/5 1882, Morgenbladet 23/3 1884, Middelfart Avis 26/6 1884.

3. Valla s. 24. Jvf. M.s ros til Christian IX, fordi han samvittighedsfuldt gav sig tid til at overveje, inden han underskrev forfatningen af 18. nov. (F. 1863/64 sp. 202).

4. II s. 392 ff.

5. Prædikener s. 509; Red. s. 143 f; Valla s. 230 f; II s. 389 f; I s. 114.

let hævet regering, der kunne samvirke med begge ting, så man undgik misgreb mod eller brud på forfatningen. Stærkest lød appellen i tiden efter finanslovprovisoriet 1877, hvor »Kongens ædle Skikkelse« trådte frem for Monrads »Tanke og virker trøstende og beroligende« på hans angst for grundlovsbrud ⁶. Som konsekvens af denne opfattelse fandt Monrad det således i 1869 med adresse mod visse højrekredse »ligesaa usandt som anmassende om noget enkelt Parti vilde tage det gode Forhold mellem Konge og Folk og smykke sig med det som med en Partidragt« ⁷.

Partierne måtte aldrig blive mål i sig selv, men kun midler for kongen, nemlig »til at fremme, hvad *han anser* (udh. her) for Landets Vel« ⁸. At kongen skulle symbolisere nationens enhed og være hævet over partipolitisk stillingtagen, betød da ikke, at han og monarkiet skulle frigøres fra politisk stillingtagen. Den konstitutionelle konge skulle tværtimod nærmest overtage den rolle som mægler mellem tingene, som hans konstitutionelle partiløse idealregering tidligere havde skullet opfylde, og som Monrad ikke rigtig havde tiltro til, at de nye partiregeringer evnede at opfylde ⁹.

Det er også på baggrund heraf, at man må forstå den rolle som *grænsevogter* mellem statsmagterne, som Monrad tildelte kongen. Allerede i 1870, før fronterne statsmagterne imellem var stivnede, fandt han, at dén rolle gav den frisindede kongemagt »sin højeste betydning«, idet »Be-grænsningens Nødvendighed er Frihedens Grundvold«. Tilsvarende hed det i de følgende år over for venstreledernes opposition ikke mod ministeriet, men mod kongen og over for forborgne trusler om borgerkrig fra venstres side, at ingen var forfatningen mere tro end kongen, der omhyggeligt vågede over den forfatningsmæssige frihed ¹⁰. Af sammenhængen i de nævnte tilfælde fremgår det, at rollen som grænsevogter, der passede godt sammen med hans nej-teori og eftertryk på magtdelingen i forfatningen, var tiltænkt ikke kongens ansvarlige ministre, men kongen selv. I overensstemmelse hermed appellerede Monrad såvel i 1877 som i foråret 1885, da han fra Estrup frygtede et grundlovsstridigt finanslovprovisorium, til grundlovens særlige værner, kongen, om ikke at »tillade, at der skete . . . grove Brud paa Grundloven« ¹¹.

Det kan vedrørende kongens rolle i det politiske liv konkluderes, at

6. 9–13 s. 61. Jvf. desuden bl. a. I s. 19; 14–18 s. 77 f; Red. s. 252; F. 1884/85 sp. 1338. Selv direkte brevskrivning til den konstitutionelle konge indlod M. sig på, jvf. Vedel V s. 404.

7. I s. 21; jvf. F. 1883/84 sp. 1904.

8. F. 1883/84 sp. 1904.

9. Jvf. herunder s. 78 ff.

10. II s. 396; 1–4 s. 16; 5–7 s. 70. Om kongens forfatningstroskab og manglende fristelse til statskup, jvf. i øvrigt F. 1863/64 sp. 203.

11. F. 1884/85 sp. 1338; 9–13 s. 61.

Monrad stod langt fra den moderne parlamentarisme. Kongen skulle ikke nøjes med at symbolisere autoriteten, sådan som f. eks. Bagehot og Gladstone forlangte, men sammen med og støttet af sit ministerium udgøre og udøve denne. Med denne opfattelse bidrog Monrad, der nød så overordentlig stor en autoritet på forfatningspolitikens område, sandsynligvis til at øge den personlige kongemagts lyst til og mulighed for at gøre sig gældende i det politiske liv i Danmark og dermed vel også til at forhale den moderne parlamentarismes fulde gennemførelse. Endnu i de første par årtier efter systemskiftet kunne denne kongemagt som bekendt gøre en indflydelse gældende, der gik ud over de grænser, som en Bagehot eller en Gladstone, men derimod ikke Monrad, ville trække.

6. Ministeriets solidaritet

Under ældre konstitutionalisme hersker der ringe eller ingen solidaritet, svarende til, at regeringen ikke udgør nogen enhed over for hverken konge eller repræsentation. Efterhånden som den yngre konstitutionalisme trænger igennem, bliver enheden større, og det kollektive ministeransvar gør sig mere og mere gældende. Det er imidlertid først på det moderne parlamentariske udviklingstrin, hvor kongens vilje ikke mere spiller nogen rolle, og ministeriet udgør en virkelig enhed over for denne og repræsentationen, at det kollektive ministeransvar bliver et uomgængeligt bærende princip, der dog kan tolkes mere eller mindre strengt.

I 1874 udtalte Monrad sig principielt om den enkelte ministers ansvar:

»Enhver Minister bærer det hele og udelte Ansvar for den af ham tagne Beslutning, og han kan ikke overføre nogen Del af dette Ansvar paa nogen af sine Kolleger, om disse end under den fælleds Raadslagning have indvirket paa hans Beslutning. Fastholder man ikke denne Sætning, saa svinder Ansvaret bort under Ens Hænder, og der bliver Ingen tilbage, til hvem man kan holde sig«¹.

Denne skarpe formulering må nok ses på baggrund af Monrads ønske om i nogen grad at unddrage sig ansvaret for krigsførelsen i 1864 og i stedet for understrege krigsminister Lundbyes ansvar. Han modificerede dog udtalelsen ved at skelne mellem et ansvar på første hånd, hovedansvaret, og et ansvar på anden hånd. Krigsministeriet havde således fået tanken om befæstningen af Dannevirke: »Samme Ministerium bærer derfor utvivlsomt Hovedansvaret herfor. Da jeg var Medlem af det Kabinet, der besluttede Dannevirkes Befæstning, saa er det ingenlunde min Agt at unddrage mig den Del af Ansvaret paa anden Haand, der hviler paa det sam-

1. 1–4 s. 67.

lede Ministerium for den enkelte Ministers Beslutning, som har været Gjenstand for fælleds Overveielse«². Andenhåndsansvaret påhvilede altså, i god overensstemmelse med regeringssolidariteten, kun det samlede ministerium, hvis det havde deltaget i decisionsprocessen³.

Monrad understregede betydningen af solidariteten ved i en udtalelse, der ikke vedrørte skyldproblemerne fra 1864, at påpege, at en minister ikke var »eneraadig i de Regjerings-Handlinger, der ere underlagte hans Ministerium; han er i denne Henseende begrændset saavel ved Hs. Majestæts Villie som ved *det samlede Ministeriums Overbeviisning* udh. her)«. Bl. a. derfor kunne en minister ikke gøre krav på, tvinges til eller være forpligtet til fuldt ud at gennemtvinge sin egen overbevisning, slet ikke som den var, før han blev minister⁴, men heller ikke som den var, efter han var blevet det⁵.

Selv om det gav et ministerium »en sjelden Fasthed«, når »ensartede Overbevisninger« sluttede sig sammen, som i regeringen Estrup⁶, så fo-retrak han dog tydeligt nok, at der fandtes »Afskygninger« i den politiske overbevisning, dels fordi det var en betingelse for sagernes alsidige prø-velse og overvejelse, dels fordi det var vanskeligt at få »selvstændige« ministre uden sådanne afskygninger. Disse måtte godt, synes Monrad at have ment, komme til orde udadtil, men når dette skete, var det en »fuldkommen Selvfølge«, at kun konsejlspræsidenten talte på regeringens vegne. Det afgørende var, at ministrene var enige om selve regeringshandlin-gerne, derimod slet ikke, om de havde forskellige motiver til, om der ikke lå helt samme overbevisning bag den enighed. Nogen »dyb Disharmoni« mellem en minister og hans kolleger, nogen betydelig uenighed om mini-steriets politiske beslutninger og kurs, nogen virkelig »agreement to differ«, fandt han dog ikke eller næppe tilstedelig⁷.

Især på ét felt var der meget snævre grænser for, hvor langt en minister burde gå på akkord med sin »Overbeviisning«, et begreb som Monrad dog ofte brugte i ret vid og løs betydning⁸, nemlig hvis den politiske be-slutning vedrørte hans eget ministerium. I så fald gik det ingenlunde an,

2. 1-4 s. 65. Tilsvarende vedr. krigsministerens tanke om at rømme Fredericia, 1-4 s. 81. I Red. (s. 73) synes M. yderligere i 1880 at ville formindske det samlede ministeriums ansvar herfor ved en tvivlsom skelnen mellem et aktivt og et passivt ansvar.

3. Jvf. Karl Staaff, *Det demokratiska Statsskicket II*, 1917, s. 204.

4. – Undtagen hvis han havde fået overdraget regeringsmagten på et bestemt pro-gram, jvf. II s. 430 f.

5. II s. 431 f; jvf. 1-4 s. 91 f.

6. 5-7 s. 15.

7. Rr. 1862 sp. 1060; *Dagbladet* 20/6 1861; *Middelfart Avis* 12/4 1882.

8. Jvf. herover s. 37 f; sml. hans holdning til det politiske kompromis, herover s. 25, samt til den offentlige mening, herover s. 23 f og 25 og herunder s. 89.

at hans uoverensstemmelse med det samlede ministerium løstes ved, at han udførte den af dette tagne beslutning på dettes ansvar:

En *ærekjær* (udh. her) Ministers Beslutninger maae altid være i Overensstemmelse med hans Overbeviisning; lykkes det ham ikke at overbevise sine Kolleger, og kan han heller ikke selv forandre sin Overbeviisning, saa maa han enten fratræde eller overtage Dannelsen af et nyt Ministerium«⁹.

Monrad gav i redegørelsen fra 1880 en begrundelse herfor¹⁰, der indicerede, at det væsentlige i kravet til en minister om kun at blive, hvis han i det væsentlige kunne føre sin vilje igennem, karakteristisk nok mere var hensynet til *sagens* kraftige gennemførelse end hensynet til det kollektive ansvar¹¹.

Det kan dog konkluderes, at Monrad anså dette for at være et så vigtigt og bærende princip, at der ikke kunne opstå vanskeligheder for ham vedrørende dette aspekt, da han måtte forandre »Overbeviisning« og betragte parlamentarismen i stedet for konstitutionalismen som det sande system. Noget lignende gjaldt, med ét vigtigt forbehold, hans opfattelse af konsejlspræsidentens rolle.

7. Konsejlspræsidenten

Under den ældre konstitutionalisme savnes ofte en egentlig leder for regeringen, hvilken rolle monarken selv indtager. Under udviklingen over den yngre konstitutionalisme henimod parlamentarismen kommer hensynet til regeringens solidaritet og enhed over konge og repræsentation til at spille en stadig større rolle. Derfor bliver det stadig vigtigere, at regeringen får en leder, der er andet og mere end primus inter pares blandt ministrene, en leder, der har magt til at skabe den nødvendige enhed og solidaritet.

Monrads opfattelse af konsejlspræsidentens rolle fremgår især af hans selvopgør i anledning af 1864. Det synes, men dette må tages med forbehold¹, som om han i redegørelsen fra 1880 stærkere end tidligere pointerede konsejlspræsidentens ledende, ja dominerende stilling i regeringen

9. 1–4 s. 67 f.

10. Red. s. 136 f; jvf. Red. s. 229 ff.

11. Jvf. M.s udtalelse, at han ved besættelsen af ministerposterne i regeringen Hall i 1860 tog »mere Hensyn til anerkjendt Dygtighed i de særlige Fag end til Afskygninger i den politiske Opfattelse«, Dagbladet 20/6 1861.

1. Det må pointeres, at M.s større betoning af Konsejlspræsidentens ansvar i 1880 i ikke uvæsentlig grad *kan* skyldes, at han da var kommet begivenhederne i 1864 på større afstand og bl. a. derfor bedre tålte ansvaret end før i tiden (jvf. Nyholm, kap. 55).

og dermed i løbet af 70-erne nåede frem til at give embedet en stadig større lighed med premierministerembedet i England. I 1880 indrømmede Monrad således, »at enhver begaaet Feil til Syvende og Sidst falder tilbage paa ham, af hvis Indflydelse Ministeriets Sammensætning er fremgaaet«². Konsejlspræsidenten stod med andre ord med hovedansvaret, hvad man bestemt ikke får indtryk af i den tilsvarende redegørelse fra 1874³. Konsejlspræsidenten havde, ifølge Monrad, en række krævende opgaver og forpligtelser:

Det var hans uafviselige pligt i enhedens interesse at sørge for, at ingen minister satte sig ud over solidaritetskravet og foretog vigtigere politiske afgørelser uden hans billigelse, endsige viden. I redegørelsen fra 1880 fandt han det således utilstedeligt, at »Krigsministeren i hele Ministeriets Navn kunde meddele Overkommandoen Grundtræk af Krigsførelsen, der vare mig fuldstændig ubekjendte og tildels i en afgjort Strid med min Opfattelse«⁴.

Det var hans opgave i ministeriet at være den overvågende kraft, impulsgiver og mægler mellem stridende opfattelser blandt de forskellige ministre eller mellem den enkelte minister og de organer, denne måtte komme i strid med⁵.

Først og fremmest måtte konsejlspræsidenten imidlertid formå at tegne ministeriet med sin politiske overbevisning og sit program: »For Tænkeren er det nok, (at denne Overbevisning (er) . . . bygget paa Sandhedens Grundvold), men ingenlunde for Politikeren. Han maa forstaa den store Kunst, naar han staaer i Spidsen for Styret, at forvandle sin Overbevisning til en hele Ministeriet, hele Folket besjælende Aand«⁶.

Kunne han ikke det, burde han træde tilbage⁷, og med ham hele ministeriet, bortset fra fagministre som krigs- og marineministrene, som det under for landet farefulde tider af hensyn til kontinuiteten i deres ministerier kunne være eller var nødvendigt at lade fortsætte som ministre næsten uanset den politiske farve, det nye ministerium ville få⁸.

Hvis en politiker havde fået overdraget en bestemt opgave, hvad enten det nu var af repræsentationen eller af kongen, og ikke kunne føre den

2. Red. s. 231.

3. 1–4, brev 4. Sml. iøvrigt tone og indhold i hans redegørelser for Dybbøls for sene evakuering, 1–4 s. 68–72 og Red. s. 72 og 232.

4. Red. s. 232; jvf. Red. s. 229 ff; omtales ikke i 1–4.

5. 1–4 s. 92 og 66; Friis s. 89 f; Middelfart Avis 12/4 1883.

6. Red. s. 148 f; jvf. II s. 226. Sml. I s. 133.

7. Estrups regering kaldte han ligefrem i moralsk indignation for en programløs regering, fordi den ikke evnede at føre sit program igennem, og dog blev sidende (F. 1884/85 sp. 782).

8. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 1391 og 270 f; 1–4 s. 83.

igennem, eller ikke kunne føre den dygtigt nok igennem, burde han af hensyn til kongen, landet og regeringsmyndighedens værdighed træde tilbage ⁹.

En konsejlspræsident måtte endvidere ikke, fandt Monrad, selv om han i vid udstrækning opfattede sig som »praktisk« politiker ¹⁰, lade sig tvinge af omstændighederne til at føre en politik, der gik imod hans strategiske mål, hans mere fundamentale politiske program ¹¹.

Sidst, men ikke mindst havde konsejlspræsidenten som opgave at optræde som hele folkets, hele nationens talsmand. Denne opgave kunne imidlertid øjensynligt næppe, ifølge Monrad, på de danske partiers daværende udviklingstrin, forenes med et lederskab for et politisk parti, hvorfor han da også vedblev at agitere for en regeringsleder, der sørgede for at hæve sig op over partikævlet og søgte sin støtte i den offentlige mening ¹².

Monrads ønske om, at konsejlspræsidenten skulle holde sig over partivæsenet, var det eneste punkt, der adskilte ham fra at gå ind for en opfattelse af konsejlspræsidentembedet, som dette praktiseres eller i almindelighed ønskes praktiseret i de moderne skandinaviske parlamentariske monarkier. Dette punkt og dermed hans syn på partierne var imidlertid så væsentlig for ham, at det mere end noget andet hindrede ham i at forlade den yngre konstitutionalisme til fordel for en moderne parlamentarisme, som han var klar over måtte baseres på et ret fast partisystem, hvad konstitutionalismen ikke krævede.

8. Ministeriets parlamentariske basis

Det politiske livs udvikling afhang nemlig ifølge Monrad af partilivets udvikling. I sin fortrolighed med menneskenaturen var han klar over, at enkeltmennesket hyppigt ud fra forhåndsindstilling, bevidst eller ubevidst, havde truffet sin afgørelse, for eller imod, inden hans overvejelse begyndte. Hvor derimod det ene parti overtog »for«, det andet parti »imod«, måtte begge anstrenge sig af yderste evne, hvorfor sagen fik en mere alsidig, mere sandhedskærlig ¹ overvejelse ². Det var da ikke underligt, om han fandt partilivets karakter af afgørende betydning for, om det parlamentariske system kunne virke eller ej.

9. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 275 og 1817; II s. 430 f; I s. 132 f og 101 f.

10. Jvf. herover s. 25.

11. Red. s. 129.

12. Jvf. således Red. s. 148 f; 14–18 s. 77–82; I s. 206. Jvf. iøvrigt herunder s. 93.

1. Jvf. M.s opfattelse af, hvorledes sandheden fordelte sine momenter, herover s. 28.

2. I s. 18.

I 1869 betragtede han dannelsen af et nogenlunde fast flertal på de lovgivende forsamlinger som en nødvendig hovedbetingelse for parlamentarismens indførelse³. Denne betingelse, som han, som tidligere omtalt, snart så mere og mere opfyldt, var endnu ikke til stede i 60-erne. Partierne var da yderligt svagt sammenhængende, ikke blot fordi »et ledende Medlem, der bliver Minister«, måske delvis af traditionelle grunde »i Reglen mister sin Indflydelse som Leder«, men også fordi det ikke lå for danskeren, der »helst saa nogenlunde (ville) have sin egen Mening ubeskaaren«, at danne partier. Flertallet kunne derfor veksle flere gange dagligt, alt efter de foreliggende sager, og faldt fra hinanden i ret løse smågrupper⁴.

Hertil kom, at det ikke var ligegyldigt, hvorledes det eksisterende grundlag for partierne, disses beskaffenhed, var. Det var således langt fra ønskeligt, at partierne som i Frankrig baseredes på agitation henholdsvis for og imod republikken, hvad der også her, som Monrad lod skinne igennem, var tendens til. Først når partidannelsen begrænsedes af troskab mod dynastiet, kunne der uden fare (nemlig for revolution) gives den et temmeligt frit spillerum. Det var heller ikke ønskeligt at basere partidannelsen hverken på den urealistiske skandinavisme eller på nationale forskelle, hvilket sidste havde »medvirket til vore Ulykker«. Endelig var det ikke det mest ønskelige, at partidannelsen skete efter stænder, hvilket »forekommer . . . endnu paa Rigsdagen«.

Derimod så Monrad tydeligt nok et ideal i en partidannelse, der »aldeles forlader Hensynet til Stand og kun lader sig bestemme ved de forskellige politiske *Anskuelser* (udh. her) angaaende *Samfundets* (udh. her) rette Udvikling«⁵. Før man nåede dette udviklingstrin, før partierne stod, ikke som repræsentanter for en stænderegoistisk interessepolitik, men for en samfundssindet ide- eller anskuelsespolitik, var landet ikke modent til en parlamentarisk regering⁶. Som omtalt⁷ fandt Monrad aldrig denne forudsætning for parlamentarismens indførelse ordentlig opfyldt.

Det var den ikke ubegrundede angst for, at grupperne skulle udvikle sig til interessepartier, der både før og efter 1864 så stærkt fik Monrad til at bekæmpe benævnelserne bondestand, intelligens og godsejerstand (»Bønderne ere (ikke) nogen Stand, . . . de ere Statsborgere, ligesom alle Andre«)⁸. Angsten bidrog ligeledes til at få ham til ikke blot at agitere

3. I s. 95.

4. I s. 85 f.

5. I s. 19–26.

6. 1–4 s. 12 ff; I s. 24 ff; I s. 95; II s. 265; F. 1882/83 sp. 3192 ff. Rimeligvis har M. haft den engelske partideling for øje, som den da almindeligvis opfattedes, nemlig som betinget af ide – meget mere end af interesseforskelle.

7. Jvf. kap. IV.

8. Rr. 1863 sp. 786 f. Jvf. Bagge s. 114 f.

for og hævde, at statslivet og det borgerlige samfundsliv udgjorde to forskellige sfærer i en konstitutionel stat med almindelig stemmeret («Grossereren forsvinder . . . Sukkerhandelen bliver borte . . . tilbage staar den politiske Mening») ⁹, men også til at rase imod visse højrekredsens ligefremme forslag om genindførelse af en stænderforfatning, der for Monrad ville betyde, at standen for borgeren blev vigtigere end staten og fædrelandet ¹⁰. Endelig fik den ham stedse til at propagandere for det partiløse rigsdagsarbejde, hvor det var regeringens opgave, uden at binde sig til noget parti, at give rigsdagen så meget arbejde med praktiske spørgsmål, at den glemte partistridighederne ¹¹.

Hengivenheden for sagen fik til det sidste Monrad til at foretrække konstitutionalismen frem for parlamentarismen. Førstnævnte hvilede nemlig ikke på den vederstyggelige partilidenskab, der fortærede så megen kraft og kastede »et forvirrende Farveskjær over de Sager, der behandles«. Så længe man kun så på sagen, var det »hyppigt let af udfinde Forholdsregler, hvorom *tilsyneladende* (udh. her) modsatte Anskuelser kunne forene sig«. For menneskene var nemlig »langt mere enige«, end man skulle tro, hvis man kun betragtede deres ytringer om »hverandres« personer og anskuelser ¹². Endnu i sine seneste år måtte Monrad derfor tilstå, at han ikke formåede selv at løsrive sig fra det konstitutionelle udviklingstrin, fra den antipati mod de partier, højre og venstre, som han gang på gang, forgæves, som han følte, havde besværgt om ikke at »æde hinanden i Parti-Had« ¹³. Den mand, der, som den enspænder og alsidige individualist han var, stedse havde foretrukket at stå mæglende mellem grupperne («Vi hører til den politiske Parti, der ikke hører til noget Parti» ¹⁴, evnede heller ikke i 80-erne at slutte sig til noget parti, selv om det, som han indrømmede, var forudsætningen for at kunne »udrette noget som Politiker« ¹⁵.

Under konstitutionalismen var det endnu muligt at skabe, hvad der for Monrad, på folkets daværende udviklingstrin, måtte stå som den ide-

9. 14–18 s. 90; sml. 9–13 s. 53 f. Jvf. 14–18 s. 85 ff, hvor hans ideal af en borger findes: »gjennem sin Hengivenhed for Konge og Kongehus, gjennem sin Kjærlighed til Fædrelandet, staar han i et, af hans Stand aldeles uafhængigt, Forhold til Staten. Gaar Staten til Grunde, saa vil den gode Borgers Hjerter bløde, om end hans Stand kommer i stærk Blomstring ved Forandringen« (s. 91).

10. 14–18 s. 97.

11. Jvf. Bagge s. 114; bl. mange steder i tiden efter 1869: Roeskilde Avis 31/8 1872; F. 1883/84 sp. 2094; Middelfart Avis 12/1 1886; Vedel VI s. 566.

12. Roeskilde Avis 31/8 1872.

13. Jvf. således 5–7 s. 14 f, hvor M. endog, som i Morgenbladet 16/3 1884, er inde på tanken om ét-årige ministerier for at få partierne til at opgive kampen om magten.

14. I s. 180.

15. Middelfart Avis 12/1 1886; Vedel VI s. 566.

elle form for partidannelse, nemlig to partier, der opstod, hver gang en stor sags gennemførelse, som f. eks. forsvarssagen, krævede det, og opløstes igen, når den var løst. Monrad agiterede herfor endnu i 70-erne for derved at komme ud over den herskende lovgivningsmæssigt trøstesløse tilstand ¹⁶.

Da det imidlertid under folketingsarbejdet fra 1882 snart gik op for ham, at det ikke ville lykkes for ham at få reformarbejdet sat i gang under de daværende unormale konstitutionelle forhold, og han derfor nødtes til at »gå ind for« parlamentarismen, opgav han udadtil sit syn på de faste partiers fordærlige indflydelse på reformarbejdet og de store spørgsmåls løsning. Hvor parlamentarismen herskede, fandt han således i 1883, vilde en så betydelig sag som fædrelandets forsvar ikke som hér blive blandet sammen med politiske hensyn, men partierne ville dér udkæmpe deres politiske partistridigheder på enkelte underordnede punkter ¹⁷. Monrad endte da åbenbart med – og det især for forsvarssagens skyld – at gøre en dyd af nødvendigheden og acceptere de eksisterende partier i Danmark som brugbare baser for den parlamentariske regering.

Monrads syn på, hvordan regeringens forhold til partierne under konstitutionalismen burde være, er behandlet af Bagge ¹⁸, og da det ikke ændrede sig i 70-erne og 80-erne, skal jeg ikke komme nærmere ind herpå. Hvad angår samme problem under parlamentarismen, fandt Monrad i periodens begyndelse utvivlsomt, som vist, at den parlamentariske regering skulle baseres på ét parti og have flertal i hele rigsdagen, mens han i løbet af 70-erne lod den få basis i folketinget, mest udpræget i tiden lige efter provisoriet 1877 ¹⁹. Siden undlod han, som måske allerede i 1876, at stille det krav, at regeringen skulle have flertal i begge ting ²⁰; og selv tanken om en regering baseret på ét parti med *mindretal* i folketinget var ham ikke fremmed, som det fremgår af *Den stille Magt*. På det tidspunkt var der ifølge Monrad i folketinget tre partier, det radikale venstre, det moderate venstre og højre, hvoraf ingen havde en afgjort overvægt ²¹. Derimod synes han ikke at have tænkt sig muligheden af en flertals-konstitutionsregering af to (eller flere) partier, nævner den i hvert fald ikke.

Det er ikke svært at indse, hvorfor Monrad måtte se med overvejende sympati på en sådan *egentlig* mindretalsparlamentarisme, idet den i grunden fik regeringens tilværelse til at minde meget om dens tilværelse i det af ham foretrukne yngre konstitutionelle system. Risikoen for bratte sam-

16. 5–7 s. 25 f; jvf. I s. 22.

17. F. 1882/83 sp. 3290.

18. Bagge s. 113 ff.

19. Jvf. herover s. 57 f.

20. Jvf. herover s. 58 f og 60.

21. 19 s. 18.

fundsomvæltninger og ligefremme politiske systemskifter eksisterede ikke. Regeringen stod ikke over for én opposition, ét oppositionsparti, der var i mindretal, men over for to (eller flere) oppositionspartier, der var stærkere end den i tal, hvorfor den nødtes til at føre politik ved fra sag til sag at samle et flertal i folketinget, dertil også i landstinget. Dette var en borgen for, at den politik, der førtes, blev en udpræget kompromispolitik.

Det kan konkluderes, at Monrads syn på regeringens forhold til partierne under parlamentarismen ændredes fra et klassisk engelsk præget syn til et syn, der nærmede sig hans syn herpå under konstitutionalismen, og at dette hang sammen med, at han aldrig fandt partilivet i Danmark på et sådant stade, at det var forsvarligt at tildele et enkelt parti enemagten i riget.

9. Ministeriet og repræsentationen: ansvarsbegrebet

Hvor ministeriet under den ældre konstitutionalisme i overvejende grad udførte statschefens politik, var der ikke rigtig tale om et virkeligt politisk ansvar over for repræsentationen, men denne var henvist til at hævde sin indflydelse ved rigsretsanklager. Hvor ministeriet under udviklingen over den yngre konstitutionalisme frem mod den moderne parlamentarisme i højere og højere grad førte eller kunne føre sin egen politik igennem, veg betydningen af det juridiske ansvar for under parlamentarismen længe at spille liden eller ingen rolle. Tilsvarende steg betydningen af det politiske ansvar over for repræsentationen.

I løbet af mellemkrigstiden betonedes Monrad, som påvist af Bagge ¹, under indflydelse af sin tro på, at »en jevn og langsom Udvikling er Frihedens bedste Ven«, stadig mindre betydningen af det retlige ministeransvar i forhold til det politiske ansvar. Og i 1869 udtalte han ligefrem, at »den juridiske Minister=Ansvarlighed har i Virkeligheden meget lidet at betyde«. Det var så sjældent, den kom til anvendelse, og efter rigsrettens frifindelse af de af folketinget anklagede ministre i 1856 »falder det dog ikke Nogen ind at tænke paa Udarbeidelsen af en Lov om Minister=Ansvarlighed«. Hvad det nu »fornemmelig« kom an på, »er det moralske Ansvar . . . den hos Ministrene udviklede Æresfølelse, at de ikke ville blive paa deres Post, naar de ei nyde Fleertallets Tillid og saaledes ei kunne sætte deres Villie igjennem« ².

Monrad karakteriserede i 1869 dette moralske ansvar som »Blomsten

1. Bagge s. 120 ff. – Da Bagge indgående her har behandlet M.s syn på det retlige ministeransvar og dets forhold til det politiske ansvar, skal jeg ikke komme ind herpå.

2. I s. 87; sml. II s. 320. Jvf. dog Bagge s. 129.

i det parlamentariske System«. Men det betød ikke, at det kun kunne og burde findes i dette system, ikke under konstitutionalismen. Tværtimod agiterede han ivrigt for dets fæstelse i dansk konstitutionel praksis, da han i løbet af 1869–70 begyndte at ængstes alvorligt for, at lovgivningsarbejdet skulle sygne hen. Over for den store uenighed mellem de tre statsmagter om fæstesagen, der betød, at denne for det politiske forhold mellem de store og de små bønder ifølge Monrad så vigtige sag³ ikke kunne føres igennem, ankede han over, at man ikke som under parlamentarismen forlangte at »gennemføre sin Villie i en saadan Sag; man siger ikke: »Her skal Skabet staa«, men man siger: »Her staaer jeg«, og dermed er man tilfreds. Neiet er stærkt, men Jaet er svagt«. For en mand, der som Monrad higede efter resultater, var en sådan tilstand ret utålelig, selv om han indrømmede, at den havde »den Fordeel, at Udviklingen gaar for sig i stor Besindighed«⁴. Han ironiserede derfor skarpt over både ministeriets og rigsdagens holdning til det moralske ansvar. I anledning af krigs- og marineminister Raasløffs »Selvmord« som minister i april 1870 lød det:

»Er (der) noget Land i Verden, hvor saamange Ministre selv gjøre Ende paa deres høie ministerielle Liv? Andre Steder forsvarer en Minister sin Tilværelse indtil det Yderste; hvis ikke Fyrsten skikker ham Strikken, saa bliver han, indtil Fjenden bringer ham det dødbringende Slag. Her støder han ofte Sværdet i sit eget Bryst«.

Raasløff burde havde begæret et tillidsvotum af rigsdagen og først være gået, når det var blevet nægtet ham. For så ville man »have Noget og Nogen at holde sig til. Man vidste, hvilke Anskuelser der havde seiret, og hvilke Mænd der vare villige til at paatage sig Ansvar for at gennemføre dem«⁵.

Selv om Monrad i de følgende år af taktiske grunde undlod at agitere for udviklingen af ministeriets parlamentariske ansvar, blev det dog stadig mere uudholdeligt for ham at følge den systematiske oppositions politik⁶. Over for Estrups misgreb mod grundloven i 1877 knyttede han derfor tråden tilbage til tiden før denne og betonedede fra da af stedse meget stærkt nødvendigheden af at have ministre med magt.

I Den stille Magt fandt Monrad, at de ganske vist hyppige ministerskifter under parlamentarismen havde den store fordel frem for de ligeledes

3. I s. 209; II s. 2 f; III s. 7 f.

4. II s. 190 f; jvf. I s. 86.

5. Fædrelandet 28/4 1870. M. kunne med rette ikke se, at Raasløff, som denne selv mente, kunne have noget ansvar for, at lovgivningsmagten i Nordamerika ikke ville ratificere den vestindiske traktat, hvorfor dette ikke burde kunne være grundlag for en endelig beslutning om at træde tilbage.

6. Jvf. 5–7 s. 25 f.

hyppige ministerskifter under det estrupske, byzantinske system, at man vidste, hvorfor en ministerforandring fandt sted, at man havde et sted at placere ansvaret. »Sin væsentligste Støtte« havde parlamentarismen dog i hensynet til magten ⁷. Magtmotivet var i det hele taget selve nerven bag den holdning til regeringsformen, som han indtog. Han foretrak stedse den regeringsform inden for forfatningens rammer, der varetog hensynet til regeringsmyndigheden bedst. Kun i årene op imod 1877, da han frygtede forfatningens forlis, hvis venstres folketingsparlamentarisme indførtes, nødtes han en tid til at slå sig til tåls med et modstandsministerium, der til gengæld under de forhold, hvor lovgivningen var lammet, administrativt burde gå til »sin Myndigheds yderste Grændse« ⁸.

I længden kunne Monrad dog ikke finde sig i visnepolitik og modstandsministerier, hvorfor han da også i reaktion herimod kaldte det »en aldeles ny og uhørt Fordring« i Europas konstitutionelle historie, da Estrup fandt det uforsvarligt, at regeringen trådte tilbage før oppositionen kom med et program, som den kunne billige ⁹. Ikke i noget som helst land var oppositionen forpligtet til at stille et program ¹⁰. Monrad, der i begyndelsen af den behandlede periode ikke anerkendte noget oppositionsbegreb i sin konstitutionalisme ¹¹, endte således med at godkende et sådant heri og synes ovenikøbet at have lagt dets indhold nært op ad det klassiske engelske begreb ¹².

10. Ministeriet og repræsentationen: tillidsbegrebet

Svarende til udviklingsgangen i Monrads definition af parlamentarismen forandredes hans syn på tillidsforholdet under parlamentarismen sig fra en klassisk engelsk opfattelse henimod en konstitutionel dansk opfattelse, fra et monistisk forhold mellem regering og repræsentation henimod, men ikke hen til, et dualistisk forhold.

I 1864 udtalte han, vendt imod regeringen Bluhme, at han ikke, selv om

7. 19 s. 22 f og 19; jvf. brev af 14/8 1880, Fischer s. 386.

8. Brev af 13/1 1876, Krieger s. 311; jvf. Bagge s. 73 ff.

9. Jvf. Estrups opfattelse, F. 1883/84 sp. 2070.

10. F. 1883/84 sp. 2092 f; F. 1884/85 sp. 782; jvf. F. 1882/83 sp. 3290 f.

11. Jvf. herover s. 57.

12. Det synes nemlig (jvf. den her refererede opfattelse med bemærkningen i F. 1883/84 sp. 2092 om Boisens tale), som om M. kunne samtykke i Boisens opfattelse, at det »til alle Tider har været et af Oppositionens Prærogativer . . . at have den Rettighed at kritisere, kontrollere og angribe, uden at være forpligtet til at lægge sit Program frem før det Øieblik, da der ogsaa gives det Midler til at gennemføre det« (F. 1883/84 sp. 2088).

han troede, at hans eget kabinet havde stået den lovgivende forsamling noget nærmere end Bluhmes, ville »driste mig til (som denne) i den Grad at identificere sig med den lovgivende Forsamling, at jeg skulde mene, at den var et Udtryk for mine Meninger«. Det var ganske vist »en Fordeel, som flyder af parlamentaire Ministerier, . . . at de have et Fleertal at støtte sig til i . . . (de lovgivende) Forsamlinger, og ligesom danne en Eenhed med dem. Men saaledes som Ministerierne dannes og ere blevne dannede i vort Land, . . . er (der) vel en Samvirken saa stor som mulig, men ikke Eenhed i Opfattelsen«¹.

Under den eksisterende konstitutionalisme fandt Monrad blot, at overensstemmelsen behøvede at være så stor, at en samvirken kunne finde sted. Selv om repræsentationen således efter bedste evne burde søge at arbejde sammen med det af kongen udnævnte ministerium, idet den ikke så på personerne, men på sagerne², betød dette ikke, at den ikke kunne eller burde udtrykke tillid eller mistillid til ministeriet. I visse situationer, i for landet eller forfatningen (og dermed for landet) farlige tider var dette nemlig ønskeligt eller overordentlig ønskeligt. En konstitutionel ytring skulle i så tilfælde, synes det, for at have vægt, for eventuelt at få konsekvenser for ministeriets stilling, fremsættes af *begge* afdelinger af rigsdagen. I 1864 fandt Monrad det således som konsejlspræsident overordentlig ønskeligt, om rigsdagen³, hvis opgivelsen af Dannevirke havde berøvet ham folke-repræsentationens tillid, ville give ham et mistillidsvotum. For et sådant ville han under »de nuværende Omstændigheder« træde tilbage⁴.

Utvivlsomt under indflydelse af frygten for lovgivningsarbejdets standsning begyndte han før udstedelsen af de 44s manifest at agitere for etableringen af et nærmere tillidsforhold under konstitutionalismen, end der eksisterede, idet han ironisk bebrejdede rigsdagen, at den ikke udtalte hverken mistillid eller tillid, men elskede at være på »Frysepunktet«: »Skulde den blande sig i en ministeriel Krisis? Hvor usømmeligt! Skulde den paatage sig et saadant Ansvar? Paa ingen Maade«⁵.

I den følgende tid ytrede Monrad imidlertid et faktisk ønske om at vende tilbage til »Frysepunkt«-stillingen. I 1874 udtalte han således, at der kun, hvor parlamentarismen herskede, kunne »være Tale om at have Tillid eller Mistillid til Ministeriet, om at være ministeriel eller antimini-

1. Rr. F. Overord. Sml. 1864 sp. 276 f, jvf. sp. 269.

2. II s. 266; jvf. 1–4 s. 21 f.

3. Rigsdagen fungerede da i rigsrådets rolle, jvf. Bagge s. 112.

4. F. 1863/64 sp. 1031 og 957 f; jvf. Rr. Overord. Sml. 1863 sp. 235 f; Rr. F. 2. Overord. Sml. 1864/65 sp. 1974.

5. Fædrelandet 28/4 1870; jvf. hans gunstige modtagelse af folketingets adresse til kongen under ministerkrisen efter Frijs' afgang, II s. 212 f.

steriel; hvor dette System derimod ikke hersker, søger man altid efter bedste Evne at arbejde sammen med den af Hs. Majestæt valgte Regjering«. Og det var kun i undtagelsestilfælde, nemlig kun når ministeriet i en uenighed med rigsdagen gjorde et spørgsmål til kabinets spørgsmål, at man nødtes til at stille sig selv det spørgsmål, om man skulle tage mest hensyn til, hvad der efter ens overbevisning var det forstandigste, eller rette sig efter ministeriets anskuelser ⁶. Men denne opfattelse, der ville placere ham helt på den ældre konstitutionalismes grund, må ses på baggrund af hans opposition mod folketingets angreb, var udpræget taktisk og ikke udtryk for hans daværende holdning.

Mens Monrad i denne reaktionstilstand måtte finde den mellem landstinget og folketinget opnåede enighed om finansloven i 1875 på bekostning af ministeriet Fønnesbechs afgang grel og nedværdigende for regeringsmyndigheden (»kun et Fremtids=Ministerium . . . et Ministerium i Taage=Skikkelse havde Rigsdagens Tillid (til), og turde betro Brugen af de bevilgede Summer«), foreslog han selv siden samme handel mellem de to ting, mod at Estrup gik af ⁷. Finanslovnægtelse fra et tings side betragtede han såvel da som sidenhen som misgreb ⁸. Imod ministeriets aftræden efter den schiørringske adresse talte, at den ville danne et farligt præcedens for at folketinget ved sine adresser kunne indvirke på ministeriers sammensætning, et synspunkt han ligeledes fastholdt efter 1877 ⁹.

Dette år blev også for tillidsbegrebets vedkommende et vendepunkt. Hvor Monrad i 60-erne havde ønsket tillid mellem såvel konge og ministerium som mellem dette og rigsdagen og o. 1864 og i 70-erne havde lagt vægten på tilliden mellem kongen og ministeriet, kom det fra nu af og resten af hans tid til at ligge mellem ministerium og rigsdag.

Formålet med, at kamrene i forfatninger, der som den danske var anlagt på at være eller blive parlamentariske, var i stand til at slå ministeriet ihjel ved budgetnægtelse, hed det således i 1878, var »at bevare en Samvirken (mellem administration og lovgivningsmagt) og at gjenoprette Tillidsforholdet, hvis det er forstyrret« ¹⁰. Nogen enhed mellem ministerium og rigsdag skulle der dog ikke være tale om. Såvel landstinget som folketinget skulle fra da af hver for sig kunne indvirke på ministeriets stil-

6. 1–4 s. 22.

7. 5–7 s. 10 f; F. 1884/85 sp. 1727.

8. 1–4 s. 24 f; 5–7 s. 26; F. 1882/83 s. 484 f.

9. 1–4 s. 26, jvf. herover s. 28; F. 1882/83 sp. 484 f. Utvivlsomt af hensyn til regeringsværdigheden ønskede M., at det var regeringen selv, der søgte tillidsvotum i folketinget. Han appellerede gentagne gange til Estrup herom, jvf. således F. 1882/83 sp. 732 og 834.

10. 14–18 s. 84 f; jvf. det af M. udtalte formål med 9–13, s. 61 f: »at tilveiebringe et med hele Rigsdagens samvirkende Ministerium«.

ling; dette behøvede nu i modsætning til tidligere i reglen såvel landstinget som især folketingets tillid ¹¹.

I Den stille Magt fandt Monrad det overordentlig vigtigt ¹², at der var »et« tillidsforhold, derimod ikke fuld tillid mellem regering og rigsdag, hvilket også ville have været utopisk med den eksisterende afstand mellem de to ting. Selv om han ikke udtalte det, men tilsyneladende var omhyggelig med i forbindelse med sin omtale af tillidsforholdet at tale om rigsdagen og ikke folketinget, må det vel ud fra hans definition af parlamentarismen i Den stille Magt antages, at han fandt, at tillidsforholdet mellem regering og folketing måtte være større end mellem regering og landsting. Indirekte gav han udtryk herfor i efteråret 1882 ¹³. Under indtryk af, at Estrup og højrepartiet satte sig stadig fastere i regeringssædet, fraveg Monrad imidlertid snart i sit konstitutionelle eller rigsdagsparlamentariske system sit krav om folketingets overvægt over landstinget og pointerede i 1883 for første gang siden 1877, at der skulle tages lige stort hensyn til de to ting ¹⁴. Den opfattelse fastholdt han dog ikke helt konsekvent i hele den følgende tid ¹⁵.

Det kan konkluderes, at Monrad i den skildrede periode i sit konstitutionelle system bevægede sig fra et sted imellem ældre og yngre konstitutionalisme frem til omkring den yngre konstitutionalisme.

11. *Det parlamentariske princip*

I og med udviklingsgangen i Monrads opfattelse af tillidsforholdet mellem regering og repræsentation er også udviklingen i hans opfattelse af det parlamentariske princip ¹ gennemgået.

Det var for Monrad lige så klart, som det er for eftertiden, at grundloven ikke, som venstre hævdede det især ud fra § 48, ifølge hvilken finanslovsforslaget skulle behandles først i folketinget, indeholdt nogen begrundelse for parlamentarismen, så lidt som den indeholdt noget påbud derimod, hvad højre hævdede, især ud fra § 13, der tolkedes derhen, at

11. 9–13 s. 39. Jvf. herover s. 63.

12. Jvf. begrundelsen herfor i 19 s. 23 ff; F. 1882/83 sp. 485 f; Middelfart Avis 9/4 1883.

13. Jvf. hans udtalelse i F. 1882/83 sp. 241 (13/10 1882), at det, på grund af stormen og lidenskab i folketinget, var »saa overordentlig ønskelig, at der er et Tillidsforhold mellem dette Things Flertal og Ministeriet«.

14. F. 1882/83 sp. 2563 f; Middelfart Avis 9/4 1883; jvf. F. 1883/84 sp. 725, 780 og 2092; F. 1884/85 sp. 152 f og 1166. Jvf. iøvrigt herover s. 51.

15. Jvf. herover s. 53 og 60 f.

1. Om parlamentarismens særlige kriterium, jvf. Rasmussen s. 251.

kongen frit udnævnte og afskedigede sine ministre². Sagt med Monrads terminologi: grundloven »hjemlede«, som allerede omtalt³, parlamentarismen, hvorimod den hverken var overparlamentarisk⁴ eller antiparlamentarisk.

I tiden efter 1877 kunne Monrad ganske vist støtte venstre så langt, at han fandt, at der *politisk* set fandtes støtte for, at hovedvægten i det parlamentariske princip lå i folketinget, ikke i landstinget. Ikke blot fordi finansloven skulle behandles først i folketinget, der derved fik en overvejende indflydelse på denne lovs enkeltheder og dermed kom til at stå administrationen nærmest. Men også fordi landstinget ved ikke at nedsætte stående finanslovsudvalg havde »ladet sig trænge ud af sin *berettigede* (udh. her) Indflydelse paa Finansloven«⁵. Dertil fordi det var folketinget, der var ministeranklager, hvorimod landstinget med højesteret deltog i dommen og vejede ministrenes ansvar og brøde⁶. Følgelig fandt Monrad det åbenbart, med den vægt, han lagde på magtdelingsprincippet i forfatningen, naturligt, at regeringen fik basis i folketinget.

Når det derimod af venstres manifeste og udtalelser, således af udtalelsen af 6. april 1873, fremgik, at partiet begrundede sit krav om folketingsparlamentarisme ud fra §§ 48 og 49 og ud fra folketingets anklageret mere *juridisk* (: forfatningen giver i almindelighed landstinget »en betydningsfuld Opgave i Lovgivningsarbejdet, men den giver det aldrig en i Henseende til Angivelsen af Forfatningslivets Retning *ligeberettiget* (udh. her) Stilling med det folkevalgte Kammer«)⁷, – så måtte Monrad stedse sige fra: »Begge Thing ere *ligeberettigede* (udh. her), begge deltage i den lovgivende Magts Majestæt, . . . men derfor ere de ikke *eensartede*«⁸. Det var for Monrad siden hans ungdom »noget Logisk, at Parlamentarismen var den usynlige Livsaande i enhver fri Forfatning«, men det kunne ikke nytte noget ved en juridisk betragtning af de enkelte bestemmelser i

2. Om venstres og højres synspunkter, jvf. Himmelstrup s. 60 ff.

3. Jvf. herover s. 63 f. Jvf. iøvrigt M.s argumentation herfor 9–13 s. 37 ff.

4. Af sammenhængen fremgår det, at M. ved en overparlamentarisk forfatning forstod en forfatning, hvori parlamentarismen var et integrerende, statretlig ubetvivleligt led. At det ikke var tilfældet i Danmark, begrundes M. bl. a. ud fra § 17, ifølge hvilken ingen embedsmænd kunne afskediges uden pension, hvorved deres massevisse for statskassen dyre afskedigelse var forhindret. Jvf. M.s modstand mod det af folketinget i 1870 vedtagne forslag om at afskaffe departementscheferne for at lette overgangen til en virkelig parlamentarisk regering, II s. 136 ff.

5. 9–13 s. 41. M. havde i de foregående år appelleret til landstinget om at nedsætte sådanne stående udvalg for at fjerne dette venstre-argument for parlamentarismen, jvf. således 1–4 s. 34 ff.

6. 9–13 s. 41; 19 s. 17; F. 1882/83 sp. 241; jvf. herover s. 61.

7. Jvf. Himmelstrup s. 62.

8. 9–13 s. 40; jvf. 19 s. 16 f.

grundloven at ville finde eller udelukke den. »Det ville være, som om En vilde benegte Sjælens Tilværelse, fordi han ved at anatomere Legemet ikke finder den nogetsteds«⁹.

12. Den offentlige mening og ministeriet

Under den ældre konstitutionalisme, hvor repræsentationen oftest udøver svag eller ret svag indflydelse på regeringen, er det især *to* led, der bestemmer politikken retningslinier. I første række den af kongens opfattelse dominerede eller stærkt prægede regering, desuden den offentlige mening. Under udviklingen over den yngre konstitutionalisme frem mod den moderne parlamentarisme falder kongens og stiger repræsentationens indflydelse på regeringens politik og sammensætning, og repræsentationen bliver i stadig højere grad et udtryk for den offentlige mening. Under den yngre konstitutionalisme kan der tales om *fire* led: Kongen, regeringen selv, repræsentationen og den offentlige mening, der hver især i forskellige politiske situationer kan gøre deres mere eller mindre selvstændige indflydelse gældende med forskelligt indbyrdes styrkeforhold, i reglen med den offentlige mening som en væsentlig eller meget væsentlig faktor. Under den moderne parlamentarisme er der derimod i realiteten tale om et *to*-leddet forhold igen. Dels er kongen efter den yngre konstitutionalisme smeltet sammen med *regeringen*, der i det store og hele har overtaget udøvelsen af alle vigtige kongelige prerogativer. Dels er den offentlige mening eller vælgerbefolkningen stort set smeltet sammen med *repræsentationen*, og dens godkendelse af regeringen og dens politik anses for givet i og med repræsentationens godkendelse. Eftertrykket ligger altså under den moderne parlamentarisme modsat under den ældre og mere eller meget mere end under den yngre konstitutionalisme på repræsentationens opfattelse, ikke på den offentlige menings opfattelse, der kun i yderst sjældne tilfælde kan få afgørende betydning for en regerings skæbne¹.

For at placere Monrads stilling til dette aspekt er det nødvendigt først at undersøge, hvilken magt og ret han tillagde den offentlige mening, og i tilknytning hertil, hvad han forstod ved begrebet.

Povl Bagge har påvist, hvorledes Monrads opfattelse af den offentlige mening fra 1849 til 1864 ændrede sig i retning af en mere uforbeholden anerkendelse af dens magt og ret, og hvorledes den offentlige mening efter 1864, da Monrad selv oplevede sit største nederlag i konflikten med en

9. F. 1883/84 sp. 354; jvf. sp. 724 f og F. 1885/86 sp. 562 og 756.

1. Jvf. Rasmussen s. 285 f.

stærk folkestemning, for ham antog karakter af en naturkraft med en sådans uimodståelighed². 1864-nederlaget var imidlertid ikke den eneste grund hertil. Begivenhederne i Frankrig 1869–71 og deres efterdønninger i det øvrige Europa demonstrerede yderligere urkraften i denne offentlige mening for Monrad³. Dertil kom en anden, taktisk betonet grund. Den mand, der i så høj grad byggede sin politik på den offentlige mening, havde brug for at gøre denne til en sådan urkraft eller stille magt i det politiske liv, stærkere end nogen af statsmagterne, så den desto bedre kunne tjene til at overbevise de stridende partier og befolkningen i 70-erne og 80-erne om sin evne til at vende sig imod og gøre effektiv modstand mod alle misgreb mod forfatningen.

Monrads taktiske brug af den offentlige eller almindelige mening manifesteredes ved, at han gav begrebet et forskelligt indhold i de forskellige politiske situationer, som han tog stilling til, idet han tilmed ikke altid gjorde det klart, hvilket indhold han lagde i det⁴.

Han opfattede den bl. a. som folkevilje, d. v. s. som massens eller den brede befolknings vilje. For denne side af den offentlige menings vedkommende skelnede han yderligere mellem en stærk alvorlig og en svag upålidelig folkevilje⁵. Nært tilknyttet folkeviljen stod folkestemningen, som politikeren, alt efter hvor dybtgående den var, hvor bestandig eller ubestandig den var, burde tage hensyn til eller imødegå⁶. Dertil opfattede han begrebet både som en uorganiseret offentlig mening⁷, og som en organiseret offentlig mening, på hvilken sidste de mere konservative elementer i riget, især de dannede, udøvede en meget betydelig indflydelse⁸. Endelig opfattede han det dels som en dansk offentlig mening, dels som en europæisk offentlig mening, der både kunne være i strid med og i overensstemmelse med den danske offentlige mening.

Så længe Monrad ikke ønskede parlamentarismen og især da ikke folketingsparlamentarismen indført, altså i tiden indtil 1877 og i årene efter Det forenede Venstres splittelse (ca. 1879–1882), er der en afgjort tendens til, at han i konstitutionel sammenhæng ikke blot ret stærkt forbinder begrebet med den organiserede højreorienterede offentlige mening og

2. Bagge s. 178 ff og 182. Jvf. iøvrigt Bagges betydelige bidrag (s. 178–83) til forståelsen af M.s syn på den offentlige mening.

3. II s. 343 f; jvf. ligeledes I s. 19, 124; II s. 343 f, 349 f, 355 ff; III s. 167 f, 179; 1–4 s. 48; 9–13 s. 16, sml. s. 29 ff; 14–18 s. 81 f; 19 s. 26.

4. Se herunder s. 90.

5. Se især I s. 127 ff; sml. I s. 123 og 133, jvf. herunder s. 92 f.

6. I s. 122 f, 130; 1–4 s. 14 f; 9–13 s. 16; Red. s. 54 ff og 239.

7. Den uorganiserede mening var ifølge M. især fremtrædende under absolutismen, II s. 58 f; jvf. 19 s. 22 f.

8. 1–4 s. 18; Red. s. 146 f.

fremhæver de uheldige sider ved folkeviljen og folkestemningen, men også i reglen opfattede den offentlige mening som et særegent dansk fænomen, der ikke behøvede at svare til og i reglen ikke svarede til den europæiske tidsånd.

I 1869 hed det således, at landets forfatning skulle være et udtryk af den organiserede offentlige mening, ellers frigjorde denne sig »fra Forfatningen og mangen gjældende Lov og hæver ved sit uimodstaaelige Tryk det bestaaende Misforhold. Saa antiqveres Lovene, Lovbestemmelserne blive til døde Bogstaver«⁹. Derfor var Monrad godt tilfreds med ændringen af landstingets sammensætning i 1866, idet »den almindelige Mening begyndte at indsee Nødvendigheden« heraf, da landstinget efterhånden mere og mere var blevet et »slet Aftryk« af folketinget¹⁰. At Monrad her tænkte på den højreorienterede offentlige mening, er åbenbart, som det er det, da han i 1874 tilråder Det forenede Venstre at lade den systematiske opposition fare »og vise et saadant Maadehold, at man kan vinde den offentlige Mening«¹¹. Den offentlige mening, som Monrad opererede med i redegørelsen fra 1880 og i Den stille Magt for at få venstre til at opgive visnepolitikken, var ligeledes temmelig højreorienteret¹². Endvidere udtrykte han sin skepsis over for at følge tidsånden i de store lande. Man burde rette sig mere efter tilstandene i sit eget land, som disse havde udviklet sig med rod i fortiden, end efter forholdene i fremmede lande¹³.

Når Monrad i disse perioder fremdrog folkeviljen eller folkestemningen, var det dels for at give den ansvaret for nederlaget i 1864 (»Fremfor Alt synke (konjunktiv) det danske Folk aldrig saa dybt, at det skulde ville kaste Ansvaret for sin Villie og for sin Stemning over paa enkelte af sine Børn«¹⁴), dels for, som i 1872, at betone nødvendigheden af at tøjle denne:

»Store Bedrifter har Folkevillien øvet, men den har ogsaa ført paa forfærdelige Afveje. Hvem raabte: »Korsfæst! Korsfæst!? Folket! Hvem flokkedes om Kjætterbaalene? Folket! Hvem lod Borgerblodet strømme i Frihedens og Lighedens Navn? Atter Folket og Folkevillien! . . . Men der er en høiere Myndighed! Sandheden og Retten! . . . Desuden er Folkevillien altid og alle vegne udsat for at fare vild i Stemninger, og mod disse trænges der til en Modvægt, som her i Landet er givet ved Landstinget og ved Kongemagten«¹⁵.

9. I s. 183; jvf. 19 s. 3 ff; Rr. F. 2. Overord. Sml. 1864/65 sp. 841 og 1639; F. 1864/65 sp. 697.

10. II s. 433 f.

11. 1–4 s. 13; sml. 1–4 s. 18.

12. Red. Nr. VII, især s. 254; 19 især s. 13 ff og 29. Jvf. herover s. 47 f.

13. 1–4 s. 42; Skoleloven s. 10 og 17 f.

14. I s. 127; jvf. I s. 122 f, 128 og 130; Red. s. 54 ff og 239.

15. Fædrelandet 21/9 1872, jvf. Skoleloven s. 6.

Da det derimod var højre, som især bekæmpedes, og parlamentarismen, som ønskedes indført i 1877–78 og igen i folketingsperioden, talte han altid mere positivt om folkevilljen og folkestemningen, som der nu *skulle* tages hensyn til. I 1877 advarede Monrad således skarpt Estrup og kongen mod ikke at negligere folkestemningen. »Styrtet i Støvet er Folke-Omstyrteren«, citerede han Esaias om Babylons Konge¹⁶. Folketinget var nu ligefrem et barometer, som viste vejret ude i folket, og som det ikke kunne »nytte noget, at man bliver vred paa«: »Der gik min gode Guizot hen og lirkede ved Barometret og fik det til at pege paa smukt Veir, uagtet der var Uveir ude i Folket. Men hvorledes gik det ham og hans Herre?«¹⁷. Mere moderat, svarende til hans siden hen mellem tingene mere balance-rende parlamentarisme, udtalte han sig i 1884, hvor han som det moderate Højre »anerkjender en Folkevillie – ja, Folkevillien kan ogsaa tage feil – men, naar Folkevillien Aar efter Aar giver sig tilkjende (og ønsker parlamentarismen indført), saa maa der tages Hensyn til den. Blindt at modsætte sig Folkets Villie er Misgreb«¹⁸.

Endvidere betonedes Monrad ideligt i disse perioder det ønskelige eller nødvendige i at være i pagt med den almindelige europæiske udvikling. Han kunne ganske vist ikke være med til kampen for parlamentarismen, men »efter min fulde Overbevisning vil det ikke kunne nytte noget at modstaa Tanker, der ligge i Tiden, europæiske Tanker, . . . de ville gjøre sig stærkere og stærkere gjældende«¹⁹.

Monrad opstillede i 1869 den hovedbetingelse for oprettelsen af en parlamentarisk regering, at denne ikke blot skulle have et rigsdagsflertal, men også den offentlige mening med sig²⁰. Den betingelse opgav han aldrig, og fandt han aldrig opfyldt. Så sent som i 1886 udtalte han, at han altid havde troet, at parlamentarismen af sig selv måtte have gennemtrængt nationen, alle samfundslag i denne, d. v. s. den offentlige mening, og at ene og alene ministeriet havde drevet Monrad over til den anden side²¹, d. v. s. til, selv om den offentlige mening ikke havde godkendt den, at ønske den gennemført.

At Monrad ikke fandt rigsdagens flertal tilstrækkeligt, men også kræ-

16. 9–13 s. 30.

17. 9–13 s. 16; jvf. iøvrigt næsten hele denne pjece.

18. Middelfart Avis 26/6 1884. Jvf. F. 1882/83 sp. 240.

19. F. 1882/83 sp. 655 f; jvf. sp. 241, 732, 2315 f, 3290 f; F. 1883/84 sp. 781, 2092 f, 2123; F. 1884/85 sp. 144 f, 152, 782, 1004 f, 1166; F. 1885/86 sp. 307; 9–13 s. 41; brev af 31/12 1877, Fischer s. 358.

20. I s. 95. – At M. her havde særlig den mere højre-orienterede offentlige mening i tankerne, er indlysende.

21. F. 1885/86 sp. 756; F. 1883/84 sp. 355; 19 s. 27 f; jvf. herover kap. IV, især s. 39 og 56.

vede den offentlige menings godkendelse af den parlamentariske regeringsform, bundede i følgende. Ganske vist fandt han det i høj grad ønskeligt, at repræsentationen udgjorde et tro udtryk af den offentlige mening²², men den danske rigsdag var ikke fuldt ud dette. Rigsdagsmændenes, især folketingsmændenes dygtighed og oplysning var ikke den bedste. Ligesom i en samtale ånd og åndløshed, fylde af og mangel på kundskaber udøvede indflydelse på hinanden, således også på rigsdagen. Jo dygtigere, jo mere veltalende, skarpsindig, kundskabsrig oppositionen var, jo mere indflydelse øvede den på regeringens dygtighed. Dygtigheden i folketinget udøvede ligeledes indflydelse på tingets stilling. Jo mindre dygtighed, jo mindre evne til at bruge den i grundloven nedlagte magtfulde. Endnu havde rigsdagen, fandt Monrad i 1869, »aldrig staaet paa et saadant Punkt, at de politiske Kræfter, som Grundloven har nedlagt i den, ere komne til fuld Udvikling«. Den kraft, som rigsdagen lod unyttet, »fordamper og gaaer over i den offentlige Mening, der omgiver det europæiske Statssamfund, som Atmosfæren Jorden«. Derved genoprettes i statens som i naturens husholdning den tabte ligevægt. Jo mindre kraft i rigsdagen, jo større selvstændig betydning fik med andre ord den offentlige mening.

Dette er baggrunden for den temmelig store indflydelse, Monrad på folkets daværende udviklingstrin tillagde den (organiserede) offentlige mening, ikke blot i forhold til selve rigsdagen, men også til partierne. Selv hvilende efter stærke bevægelser udøvede den offentlige mening stor indflydelse ved at trykke på enhver bevægelse, der ville forstyrre den i for høj grad: »Saa mærkes kun svage, modsatte Luftninger af Smaa=Partierne Villie, der naturligtvis alle udgive sig for Udtryk af den offentlige Mening, og idet de gjensidig holde hinanden Stangen, tilveiebringe de i Virkeligheden den Stilstand og rolige Jevnhed, der ønskes«²³. Monrad anså det »for særdeles vigtigt, om der af de smaa Parti=Villier kunde udvikle sig en stor og stærk Folke=Villie«, der var besindig, klar, rolig og udholdende, ikke som den danske i 1864 ustadig og løs, »krigerisk i Fredstid og fredelig i Krigstid«. »Dersom Partierne vilde anvende paa dette Formaal hele den Kraft, der nu medgaaer til indbyrdes Kamp, da vilde allerede meget være vundet«. For så kunne der opstå dén stærke og alvorlige folkevilje, der var baseret på den strengt sande og fuldstændig klare opfattelse af forholdene, som derfor kom uimodståeligt som havets flod eller stromen, som enhver politiker var nødt til at træde i tjeneste hos, hvis han ikke ville blæses bort som udtærsket halm, og som selv en konge måtte bøje sit hoved for, hvis han ikke ville gå til grunde²⁴. Det var således Monrads

22. III s. 101 f; jvf. I s. 183.

23. I s. 180 ff; jvf. 1-4 s. 18 og 13 m. fl. st.

24. I s. 127 f.

opfattelse, at hverken rigsdagen eller partierne evnede at være tro udtryk for den offentlige mening eller den alvorlige folkevilje, og dette var med til at bestemme hans syn på kongens og regeringens såvel som den enkelte politikers forhold til den offentlige mening.

Ikke mindst derfor ønskede Monrad, at den praktiske politiker skulle bygge sin politik på strømningerne i denne ²⁵. Ikke mindst derfor lagde han så stor vægt på, at kongen og regeringen i reglen var i overensstemmelse med den, – i de omtalte forskellige perioder med henholdsvis folkeviljen og den mere højreorienterede offentlige mening som væsentligste, men ingenlunde enerådende faktor.

Det kunne ikke nytte noget, hed det således i 1876, at ministeriet Estrup med gentagne opløsninger af folketinget søgte at tvinge dette til at gå ind på sit program. »Det er i den offentlige Mening, at der maa dannes en mægtig Strømning« for nye planers gennemførelse ²⁶. Selv i 1877, efter provisoriet, ville han, selv om han fandt det uforstandigt at fortsætte kampen med naturkræfterne i folketinget, »paa ingen Maade (dadle) Ministeriet Estrups hidtilværende Modstand mod Venstre; (for) de talrige Adresser, der ere strømmede ind til det fra alle Landets Egne, vise, at der ei her er Tale om Enkeltmands Lune, (men) at Ministeriet er *Repræsentant for mægtige Kræfter i Samfundet* (udh. her)« ²⁷.

Monrad var således klar over, at den offentlige mening var stærkt splittet mellem folkeviljen og den organiserede offentlige mening, og i den situation fandt han det over for Estrups misgreb mod forfatningen nødvendigt at lægge hovedvægten på folkeviljen. Han foretrak dog en regering, der som Ludvig 18s i Frankrig løftede sig op over de partistridigheder, der var et udtryk for den af mægtige, modsat rettede kræfter sønderrevne offentlige mening, og ene havde landets tarv for øje ²⁸. Samme ønske lå, som vist, bag appellen til Estrup i Monrads skrift om den offentlige menings overherredømme over alle statssager og endog over landenes grundlove, *Den stille Magt* ²⁹. Selv om det ifølge Monrad var regeringens og konsejlspræsidentens pligt så vidt muligt at regere i overensstemmelse med den offentlige mening ³⁰, betød dette ikke, at regeringen skulle lade sig dirigere af eller identificere sig med denne mening ³¹. Den offentlige

25. Jvf. herover s. 25 og 37 f.

26. 5–7 s. 26.

27. 9–13 s. 45 f; jvf. F. 1882/83 sp. 1105.

28. 14–18 s. 77 f.

29. 19 s. 43; jvf. herover s. 10.

30. I 122 f og 130; 9–13 s. 16; Red. s. 54 ff og 239.

31. Især skulle regeringen ikke lade sig dirigere vedrørende udenrigspolitikken; jvf. II s. 230 f og III s. 134 f, hvor M. dog fandt det vigtigt for vor egen stilling, at den offentlige mening ikke fik en forkert opfattelse af de store begivenheder i

mening kunne som folkevilje og folkestemning komme slemt på afveje og var, når det var sket, tilbøjelig til fortsat at gå over gevind: »hvor Legitimiteten eengang er brudt, og den øverste Statsmyndighed er bleven af= og indsat af Folkevillien, der er det«, hed det således i 1869, »vanskeligt for denne at vænne sig af med at betragte sig som en til enhver Tid over Lovene staaende Magt«³².

Regeringen måtte derfor først foretage vigtige politiske skridt og gennemføre de for landet nødvendige eller ønskelige samfundsreformer, når den havde overbevist hele den offentlige mening, hele folket om deres nødvendighed, når den havde forvandlet sin overbevisning til en »hele Folket besjælende Aand«³³.

Kunne regeringen ikke overbevise den offentlige mening om sin politiks rigtighed, eller misbilligede den offentlige mening regeringens politik, burde den ikke blive siddende. Fordi Estrup var i modstrid med den folkevilje, som Monrad nærede så stor frygt for, burde han træde tilbage, så det ikke skulle gå ham, som det gik Guizot³⁴. Derfor var det også rigtigt af kongen at afskedige ministeriet Monrad i 1864, idet »de talrige Adresser, der indkom, da Ministerskiftet havde fundet Sted, vise, at det var Kongen og ikke mig, der var i Overensstemmelse med det danske Folks Villie«³⁵.

I overensstemmelse med sin høje vurdering af kongens indflydelse iøvrigt fandt Monrad, at det var kongens ret at påse, at hans regering ikke kom i modsætning til den offentlige mening, og at han kunne afskedige den, hvis han mente, at dette skete. Som det hed i 1878 under gennemgang af det parlamentariske system: »Kongen kan slaa Kamrene ihjel, hvis de ere umedgjørlige, og hvis det er tvivlsomt, om de ere et Udtryk for Folkets Villie«³⁶.

Det tør heraf konkluderes, at Monrad heller ikke for det her behandlede aspekts vedkommende nåede ud over det yngre konstitutionelle udviklingstrin.

---

udlandet, da enhver konstitutionel regering var nødt til at tage noget hensyn til den offentlige mening.

32. I s. 202 f.

33. Red. s. 148 f; jvf. 5–7 s. 26 og 65 f.

34. 9–13 s. 16 f, sml. s. 40 og 42. Jvf. M.s idelige fremhæven i folketinget af Estrups pligt til at træde tilbage af den grund.

33. Red. s. 237 f, 239; I s. 122 f.

36. 14–18 s. 84 f; sml. Morgenbladet 2/3 1884. At M. ikke identificerede kongen med ministeriet, indiceres af konteksten. Om såvel de konstitutionelle og parlamentariske som de absolutte kongers hensyntagen til den offentlige mening, se iøvrigt 19 s. 21 f; II s. 58 f; 1–4 s. 13; I s. 129 f.

Som helhed kan det siges, at Monrads konstitutionalisme i tiden mellem 1864 og slutningen af den skildrede periode bevægede sig fra et sted mellem ældre og yngre konstitutionalisme.

Hvad hans parlamentarisme angår, bevægede den sig i samme tidsrum fra et snævert, klassisk engelsk præget begreb, der lå langt fra hans opfattelse af det konstitutionelle monarkiske begreb, til et bredt og favnende, fleksibelt, dansk konstitutionelt præget begreb, fra et monistisk forhold mellem regering og repræsentation henimod et mere dualistisk forhold³⁷.

Baggrunden herfor var ikke mindst, at Monrad, der, som vist, bedømte parlamentarismen og dens muligheder meget realistisk, efterhånden, som han i 70-erne blev tvunget til at beskæftige sig mere og mere indgående med dens problematik, er blevet klar over det umulige i at anvende det engelske ideal på danske forhold. Dertil kom, at han, der jo ideologisk i meget stod regeringstilhængerne ret nær, havde interesse i at hindre eller forsinke det rene folkestyres gennembrud. Derfor bekæmpede han, som det ikke var usædvanligt i tidens mere konservative kredse³⁸, den rene underhus- eller folketingsparlamentarisme ved at arbejde for en slags rigsdagsparlamentarisme, der ikke blot levnedede landstinget fortsat stor indflydelse, men også gav kongemagten betragtelig bevægelsesfrihed, en parlamentarisme, der lå lige i forlængelse af og havde rod i den danske forfatningsmæssige tradition.

SLUTNING

Selv om det er svært at måle betydningen af Monrads politiske virksomhed, af hans indlæg i debatten om regeringsformen i efterkrigstiden, kan der næppe herske tvivl om, at den ikke var ringe. General Raasløf betonedes således, hvor overordentlig en betydning Monrads Politiske Breve havde for udviklingen af vort offentlige liv. Givet er det i hvert fald, at hans breve og artikler vakte stor opmærksomhed, også i kredse, der ikke delte hans

37. Bagges opfattelse (jvf. herover s. 20 f.) er således ikke rigtig. Bagge har ikke gjort sig klart, at M.s opfattelse ændrede sig fra en forsåvidt »moderne« til en meget mere konservativ opfattelse. Det skyldes utvivlsomt især, at han har betragtet den komplicerede parlamentaristiske problematik næsten under ét og således helt har undladt at komme ind på kongens rolle under parlamentarismen.

38. Mest bekendt og omfattende i den nordiske parlamentaristiske debat er vel P. Fahlbecks forsøg i Sveriges författning och den moderna parlamentarismen, 1904, på at imødegå K. Staffs og andre liberales bestræbelser på at indføre parlamentarismen i Sverige ved at udvide begrebet, så det nærmest kom til at dække den herskende styreform i Sverige.

synspunkter. Da han fra 1876–77 bekæmpede den estrupske landstingsparlamentarisme, blev brevene, som hyppigt kom i mere end et oplag, »et Forargelsens Tegn for Højre«¹, og Monrad blev udsat for voldsomme, tildels perfide angreb fra Estrup-pressen. I rigsdagen blev han i virkeligheden i 80-erne regeringens farligste modstander i de store debatter om regeringsformen, hvor højre-talerne med forkærlighed rettede deres skyts mod ham og hans opfattelse.

Det var ikke så underligt. Monrad var den eneste af de gamle national-liberale politikere, der ikke ville opgive ungdomsårenes sympati for parlamentarismen, da forfatningskampen under Estrup tilspidsedes². Den sidst overlevende af martsministrene var tilmed junigrundlovens hovedkapacitet og udtalte sig alene af den grund med overordentlig autoritet i forfatningsspørgsmål. Derfor var hans modstand mod estrupiatet til særlig stor fortrydelse for regeringens tilhængere og til særlig stor opmuntring for oppositionen, der ikke var forvænt med støtte uden for dens egen kreds. Sidst, men ikke mindst, var hans opfattelse af regeringsformsproblematikken dybt forankret i hans liberalistiske ideverden og hans af Hegel prægede historiesyn, hvilket gav hans omhyggelige og dygtige argumentation en særlig styrke og konsekvens.

Monrad bidrog dermed til at højne diskussionsniveauet i offentligheden og siden også i rigsdagen, hvor debatterne mellem ham, Holstein, Boisen, Estrup og Nellesmann indtager »en fremragende Plads i vor parlamentariske Historie«³. Dertil kom, at hans stærkt kompromisprægede rigsdagsparlamentarisme uden tvivl øvede sin tiltrækning på de mere moderate kredse inden for højre og venstre, og at hans mådeholdne og afbalancerede synspunkter dermed var med til at hindre de yderligtgående elementer i begge lejre i at drive udviklingen ud i de af ham så frygtede revolutionære tilstande. Chr. Berg udtalte i 1882 om Monrads Politiske Breve Nr. 1–19:

»Der er en overmaade smuk Enighed tilstede i hele Værket. Værkets Forfatter har nemlig ment, at Oppositionen i sin Tid gik noget for rask frem . . . men da han senere har ment, at de Andre gik endnu raskere frem, har han ligeledes lagt en Dæmper paa til den anden Side, hvilket altsaa er ensbetydende med denne Fordring om en rolig og besindig Udvikling under Grundlovens foreskrevne Former, som vi Alle i Virkeligheden maa hylde«⁴.

Ikke mindst heri lå betydningen af Monrads intense beskæftigelse med regeringsformens problematik i årene 1869–1886.

1. Vedel V s. 399.

2. Jfr. 9–13 s. 48 og 29.

3. Jfr. Vedel VI s. 566 f.

4. F. 1882/83 sp. 389.

FORKORTELSER

Politiske Afhandlinger af D-d I. 1869	I
Politiske Afhandlinger af D-d II. 1870	II
Politiske Afhandlinger af D-d III. 1871	III
Prædikener. 1871. 3. udg. 1878	Prædikener
Skoleloven og Folkethinget. 1873.	Skoleloven
Politiske Breve Nr. 1-4. Øieblikket. Generallieutenant Cai Hegermann-Lindencrone. 7/7 1874	1-4
Den første Kamp om den apostolske Troesbekjendelses Oprindelse. 1875	Valla
Politiske Breve Nr. 5-7. 20/4 1876	5-7
Politiske Breve Nr. 8. Til Hr. Redaktør Topsøe. 25/4 1876	8
Politiske Breve Nr. 9-13. Svimmelhed. Den provisoriske Finantslov. Parlamentarismen. Rigsrettsdommen i Theatersagen. 12/11 1877 ..	9-13
Politiske Breve Nr. 14-18. Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik. Okt. 1878	14-18
D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt redegørelse fra o. slutn. af 1880. Udg. v. Aage Friis. 1914	Red.
Politiske Breve Nr. 19. Den stille Magt. 21/3 1882	19
Monrads taler i folketinget 1882-86. Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget. 1882/83. 1883/84. 1884/85. 1885/86	F. 1882/83 etc.
A. F. Kriegers, D. G. Monrads og P. Vedels indbyrdes Brevveksling 1846-1888. Udg. v. Aage Friis og Just Rahbek. Danske Magasin. 7. R. III. 1940	Krieger
Bispebreve til Kultusminister I. C. H. Fischer. Udg. v. Bjørn Kornerup. Kirkehistoriske Samlinger. 6. R. III. 1940	Fischer
Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-1879. Udg. af Aage Friis. 1936	Friis
Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker. 1936	Bagge
Asger Nyholm: Religion og Politik. En Monrad Studie. 1947	Nyholm
P. Stavnstrup: D. G. Monrad. Politiker og Gejstlig. 1948	Stavnstrup
P. Vedel: Bidrag til Monrads Biografi. V og VI. Tilskueren. 1905 ..	Vedel
J. Himmelstrup: Den provisoriske Lovgivning i Danmark. 1948	Himmelstrup
Erik Rasmussen: Det politiske System. Kap. IX: Regeringsorganet. 1965	Rasmussen

ENDNU ET VALG

Af Aksel Lassen.

I HISTORIE bd. VII, s. 595 ff. kommenterede lektor Mogens N. Pedersen en række af de metodiske problemer i bogen »Vælgere på vandring«, som Jysk Selskab for Historie udsendte i efteråret 1967. Nedenfor svarer bogens forfatter, redaktør Aksel Lassen, på disse kommentarer. Svaret har form af en analyse af januar-valget 1968 navnlig set i forhold til de opstillede teorier om de indenlandske vandringers indflydelse på stemmeforskydningerne.

Da det formentlig hverken på den ene eller den anden måde er muligt at finde nogen uforanderlig Vælgerbevægelsernes Lov, skal jeg søge at undgå egentlig polemik med lektor, cand. scient. pol. Mogens N. Pedersen, men den anledning, han har givet mig, vil jeg gerne benytte til i forbindelse med det seneste valgresultat at pege på forhold, der hermed er blevet understreget og bekræftet, og på punkter, hvor der er vundet og kan vindes nye erfaringer om mere generelle problemer, der dog antyder en vis lovmæssighed.

Et par hovedlinier må først trækkes op. Forudsætningen for alle beregninger over vælgerreaktioner – herunder en valgaftens prognoser – må være, at vælgerne har en mening med at stemme, som de gør ved et valg, og som de gjorde ved det foregående. Det er selve ideen bag folkestyret, at befolkningens vilje eller ønsker skal fremgå af valgets resultat. Men valgtallene må tolkes, og det er til relevante tolkninger, jeg har håbet at kunne bidrage ved at pege på visse generelle træk, som det forekommer mig, at hverken politikere eller samfundsforskere har vurderet højt nok. Mine opstillinger bygger på den opfattelse, at befolkningens – vælgerkorpsets, vælgermassens, vælgernes – politiske opdeling på valgets tidspunkt kommer til udtryk i og kan aflæses af valgets tal.

Over for dette udtryk for folkeviljen stiller Mogens N. Pedersen en række Stabilia-manipulationer, der på mig har virket, som om han søger at konstruere meningsløshed, hvor man i henhold til demokratiets idé må vente af finde en mening. Tallene selv er uden mening, men de er i al fald et tankens redskab. Som en slags motto for tabelafsnittet i Fald og Fremgang skrev jeg, at der var tale »ikke om tørre tal, men vidners udsagn om mennesker, slægtled og samfund«. Det gælder også valgtal; men ikke Mogens N. Pedersens Stabilia-tal. Det er muligt, at man kan supplere valgtal med survey-undersøgelser; men når det gælder fortiden, må man

søge at hjælpe sig med valgtallenes – mangfoldige – kombinationsmuligheder og »an intimate insight and reliable knowledge of political life«, som den amerikanske politolog – om man nu skal tage Mogens N. Pedersen helt bogstavelig – uden at antyde samarbejdsmuligheder ligefrem beklagede »that many a Washington columnist« var i besiddelse af.

Jeg må dernæst sige, at Mogens N. Pedersen ikke citerer helt korrekt. Lad være, at jeg ikke tilstrækkelig stædigt og konsekvent har understreget, at der kun kan aflæses nettotal og ikke bruttotal for forskydninger af valgtallene på landsbasis. Men når min kritiker med henvisning til side 59 i Vælgere på Vandring eksempelvis lader mig stå inde for, at *vælgere* så at sige er komplet urokkelige, når de først har taget parti, negligerer han klart, at det lige før bemærkningen om de kridtede støvler på hver side af den følelses- og interessebestemte skillelinie hedder, at »trods vandringer, trods fire års nedsættelse af valgretsaldern, trods omlægning af landets erhvervsstruktur, og til trods for at undersøgelser viser, at ikke så få vælgere en eller flere gange i deres liv skifter politisk tilhørsforhold, stod i 1964 omtrent de samme *procenter* af vælgerbefolkningen som i 1947. . . på hver sin side. . .«. Det er da ikke forkert. Med hensyn til »mellempartierne«s placering i dansk politik gør Mogens N. Pedersen sig skyldig i en mistolkning på grundlag af sætninger, der er berøvet deres sammenhæng. Men spørgsmålet om partiers primære opgave skal omtales senere, ligesom jeg skal vende tilbage til spørgsmålet om netto-brutto og til forholdet mellem nyttilkomne og afdøde vælgeres mulighed for at påvirke et valgresultat afgørende. Endelig skal vandringerne omtales senere, men jeg kan da allerede nu pege på, at »arbejderpartierne« i perioden 1947–68 næsten udelukkende har tabt vælgerandele i vækstområderne Hovedstaden–Nordøstsjælland og Århus amt, hvor de »borgerlige« partier kan notere fremgang. Visse undtagelser kan også forklares med vandringer, men det vil føre for vidt her, og det vil ligeledes føre for vidt at komme ind på andre undtagelser fra de mere generelle regler, som for eksempel en ekstra stærk konservativ fremgang i Kalundborgkredsen og et særligt forhold mellem socialistisk tilbagegang og radikal fremgang bl. a. i Silkeborgkredsen. Personer, lokale agitationsmetoder og særlige forhold ved tidligere valg lurer så at sige på at undergrave talen om lovmæssighed. Undertiden tilsyneladende med et vist held. Formentlig ligger der her en rig arbejdsmark for politiske markedsanalyser. Den, der for eksempel med en ældre generation ikke anser folkestyret for videnskabeligt begrundet, men »blot« udsprunget af en religiøs respekt for det enkelte individ, kan nok få onde drømme.

Mogens N. Pedersen har naturligvis glædet mig med sin erkendelse af

sofavælgerne og de indenlandske flytningers betydning og nødvendigheden af mere langsigtede iagttagelser. Jeg tvivler om, at man kommer sandheden i videnskabelig forstand ret meget nærmere ved survey-forskning uden intens agtpågivenhed over for nettoforskydninger. Når jeg ikke har nogen glødende tiltro til interview-metodens resultater, skyldes det, at foreliggende undersøgelser forekommer famlende og til dels behæftet med alvorlige fejl, så vidt jeg har haft lejlighed til at følge litteraturen på dette område. Dertil kommer, 1) at jeg i almindelighed tvivler om den gode vælgerhukommelse og den hundrede procents politiske ærlighed, der skulle være grundlaget for stikprøveundersøgelser, 2) at man ikke kan gå tilbage i tiden, så mere værdifulde undersøgelsesresultater først kan foreligge, når erfaringer er gjort gennem en række valg, og 3) at en mangfoldighed af lokale og personlige forhold spiller ind, selv om påvirkningen af vælgerne er blevet mere konform først ved radioens og siden ved fjernsynets fremtrængen. For så vidt angår det sidste punkt er det egentlig forbausende, at det netop har kunnet konstateres, at kun fire procent af vælgerne i januar 1968 véd, at de »skiftede parti«, mens valgkampen stod på.

Mogens N. Pedersen's opfordring til mig om at redegøre for 1968-valget ligger – som jeg opfatter det – i afsnittet: »Man spørger sig selv, hvorledes Aksel Lassen egentlig ville fortolke en situation, hvor den ene parts tilbagegang i vælgerandel eksakt eller tilnærmelsesvis var af samme størrelsesorden som den anden parts fremgang«.

Min kritiker kunne lige så lidt, da han skrev om Vælgere på Vandring som jeg, da jeg skrev bogen, ane, at et valg i januar 1968 ville vise fremgang for én part og tilbagegang for en anden af tilnærmelsesvis samme størrelsesorden. Men efter dannelsen af ministeriet Baunsgaard bliver det nok nødvendigt at understrege, at til og med denne valgdag var de aktive vælgeres og partiernes deling i tre grupper og en halv snes partier endnu en kendsgerning. Den todeling, der ved et snuptag gennemførtes, så snart valgresultatet forelå, var gemt i fremtiden. Det må derfor, når 1968-valget vurderes, være rigtigt at holde sig til den tredeling af stemmerne – og firedeling af vælgerne – der er et grundprincip i Vælgere på Vandring. Delingen kan ikke bevises; men den er relevant. Sådant har det simpelt hen været »siden tidernes morgen« – eller i det mindste siden 1913!

Det vækker næsten altid modsigelse, snart fra en og snart fra en anden side, når man anvender betegnelser som socialistiske og liberale eller arbejderpartier og borgerlige. Mellempartier er et udtryk, nogle heller ikke kan lide. Men tredelingen har sin rod i idé, erfaring og udvikling, og for at holde lidenskaber i ave, må man da kunne betegne listerne A, F, Y og K (for henholdsvis Socialdemokratiet, Socialistisk Folkeparti,

Venstresocialisterne og Danmarks kommunistiske Parti) som A-gruppen. Det er jo den største. Listerne C, D og U (for Det konservative Folkeparti, Venstre og De Uafhængige) kan gå under betegnelsen B-gruppen. Og listerne B, E og L (for Det radikale Venstre, Danmarks Retsforbund og Liberalt Centrum), som der har været rift om fra både A- og B-gruppen ved forskellige lejligheder, kan kaldes M-gruppen. Mnemoteknisk kan enhver nok finde sin fortolkning af de tre store bogstaver i gruppebetegnelserne A, M og B, og det undgås at høre ukvemsord for eksempelvis at betegne A-gruppens partier som arbejderpartier og ikke som socialistiske – eller omvendt. Mange er uhyre sarte på dette punkt. Til disse gruppebetegnelser kommer i Sønderjylland Slesvigsk Parti, hvor man kan beholde listebetegnelsen S, og den ikke uvæsentlige P-gruppe, der naturligvis ikke blot omfatter egentligt passive vælgere, men protesterende sofavælgere, syge, immobile, indespærrede, bortrejste og vælgere, der afgiver blanke og andre ugyldige stemmesedler.

Unge og gamle vælgers partipræference.

Sammenlignes resultatet af de to seneste folketingsvalg (Tabel A, 1–6), konstateres det, at A-gruppen i 1968 har fået 158.625 færre stemmer end i 1966, at B-gruppen har fået 19.529 og M-gruppen 194.900 flere stemmer. Dertil kommer, at P-gruppen er reduceret med 14.334 stemmer, mens det tyske mindretal, der ikke opstillede i 1966, fik 6.831 stemmer. Tilbage står man med 46.300 stemmer – forskellen mellem antallet af nye, unge vælgere og de afdøde. Nogle finder det ifølge Mogens N. Pedersen »klart, at *hvis man vil*, så kan man »forklare« en hvilken som helst ændring i partiernes vælgerandele ved en henvisning til den nytillkomne og den afdøde vælgerandels partipræference«. Al sammenlignende statistik bygger imidlertid på en vis kontinuitet, og her er spørgsmålet ikke, om de nye vælgere stemmer helt anderledes, end de afdøde ville have gjort, men om de 21-årige – og med mere end et enkelt år mellem valgene de 22-, 23- og 24-årige – ved det sidste valg, de endnu ikke kunne deltage i, ville have stemt anderledes, end vælgere der dengang i en alder af 21 år eller mere havde deres første chance for at stemme. På tilsvarende måde er det blot et spørgsmål, om de afdøde, der endnu var i live den forudgående valgdag, ville have stemt anderledes i 1968 end jævnaldrende, men lykkeligt overlevende, besluttede sig til. Der er i foreliggende erfaringsmateriale så vidt mig bekendt intet, der tyder på sådanne forskelle mellem 20- og 21-åriges eller på jævnaldrendes poli-

tiske stemninger på et bestemt tidspunkt. På det grundlag, at man kan spare sig spekulationer vedrørende skarpe skel mellem opfattelsen hos to på hinanden følgende vælgerårgange ved samme valg, hviler den sammenlignende valgstatistik lige så solidt som nogen folketælling.

Stemmetal og procentberegninger

A-gruppen havde i 1966 tilslutning fra 44,1 procent af vælgerkorpset, men i 1968 kun fra 38,5. De 5,6 procent af vælgerkorpset var gået tabt for A-gruppen. M-gruppens andel steg derimod fra 9,3 til 15,2 procent, altså med 5,9 procent – netto, lad mig dog huske det eller rettere fastslå en gang for hele dette indlægs og Vælgere på Vandrings vedkommende, at der ikke tænkes på andet, hvor det ikke udtrykkeligt nævnes, at der er gjort en undtagelse. Videre er B-gruppens vælgerandel steget fra 35,0 til 35,1 eller med 0,1 procent – det halve af, hvad Slesvigsk Parti opnåede. Endelig faldt P-gruppens andel fra 11,6 til 11,0 procent. Man kan nu ikke sige, at A-gruppen har tabt 5,6 procent til M-gruppen, men at A-gruppen har tabt 5,6 og P-gruppen 0,6 procent af vælgermassen, i alt 6,2 procent, medens M-gruppen har vundet 5,9, B-gruppen 0,1 og Slesvigsk Parti 0,2 procent, i alt 6,2. Procenterne fremkalder den illusion, at der er lige mange vælgere ved hvert valg, og når de glidende overgange fra 20-åriges til 21-åriges og fra døde til overlevendes opfattelse tages i betragtning, kan der ikke være noget galt heri. Konsekvensen må blive, at man kan omsætte stemmetallene fra 1966 til stemmetal, der har relation til det forøgede 1968 vælgertal, for hele landet og valgkreds for valgkreds, altså også for Thisted amt – med og uden iagttagelse af antallet af vælgere, der burde have været til stede, hvis afvandring ikke var sket, eller tilvandring har fundet sted. Altså tager man for landet som helhed 3,2 millioner vælgere som udgangspunkt for en stemmefordeling i samme forhold som i 1966 og fører derved blot vælgertallet à jour med 46.000. Denne omfordeling medfører en ændring i tab og gevinster, som selv en del mennesker, der er vant til at aflæse procenter, dårligt vil have gjort sig klar. For at holde stillingen fra 1966-valget skulle således A-gruppen i 1968 have haft ca. 1.415.000, og da den kun fik 1.236.276 stemmer, har gruppen lidt et tab på ca. 179.000 og ikke på de før nævnte 158.625 stemmer. Tilsvarende har M-gruppen ikke vundet 192.992, men kun ca. 188.400 stemmer, og B-gruppens gevinst reduceres fra næsten 20.000 til 3.500 stemmer.

Vi må nu være nået helt frem til den ønskedrøm, at to grupper tilnærmelsesvis – ja, »næsten eksakt« – har haft tilbagegang og fremgang

af samme størrelsesorden. Der bliver kun en forskel på otte-ni tusind stemmer eller tre promille (= et halvt folketingsmandat) på A-gruppens tilbagegang og M-gruppens fremgang.

Bortset fra kriseårene med deres parlamentariske følger ved 1935- og 1939-valgene har B-gruppen fra 1932 til 1968 i gennemsnit og med meget små udsving kunnet notere, at den havde 35,03 procent af vælgermassen bag sig. Dens andel var i 1966 nede på 34,97 og i 1968 oppe på 35,08 procent. Her må kunne tales om et familieanliggende, når det ene af gruppens partier vinder, og de andre taber. Der er utvivlsomt også gået tidligere radikale, socialdemokratiske og folkesocialistiske vælgere til de konservative, og der er i det hele taget altid langt mere uro over stemmeflytningerne, end nettoforskydninger viser, men det understreger vel ret beset blot nødvendigheden af at klargøre sig nettoforskydningernes virkelige omfang og karakter. Det er gennem dem, man skal registrere folkelige bevægelser – fornemme strømmen.

I overensstemmelse med forhold, jeg allerede pegede på i 1961 (i Folkevilje eller Vælgerlune), har det ikke undgået opmærksomheden, at en gammel tommelfingerregel i 1968 har indfriet alle de forventninger, man kan nære til dens anvendelighed. Man plejer at sige, at det alene af stigning eller nedgang i stemmeprocenten i forskellige dele af landet kan aflæses, om A-gruppen eller B-gruppen har haft et godt eller et dårligt valg. Er der stigende valgdeltagelse over alt, kan en stærkere stigning i hovedstaden end i Jylland stå i forbindelse med, at A-gruppens vælgere har været i godt humør. Er der dalende stemmeafgivning, må modsat et stærkere fald i Jylland end i hovedstaden betyde, at B-gruppens tidligere vælgere særligt har svigtet derved, at især B-gruppens vælgere har forholdt sig passive (og altså heller ikke er gået over til nogen anden gruppe).

Sammenlignet med folketingsvalget i 1966 faldt antallet af afgivne, gyldige stemmer i 1968 i Hovedstadens Område med to promille af områdets samlede vælgerkorps, mens det steg med syv-otte promille i resten af landet. Konklusionen måtte i henhold til tommelfingerregelen være, at vælgere, der ellers ville have stemt på A-gruppens partier, var gået på sofaen. De tabte 5,6 procent var altså ikke uden videre indgået i M-gruppen med dens gevinst på 5,9 procent af vælgermassen. Man kan til kontrol foretage en række beregninger, og det viser sig herunder, at i fem hovedstadskredse, hvor A-gruppen står svagt (Østbane- og Rosenborgkredsene og de tre frederiksbergske kredse), steg valgdeltagelsen med to promille, mens den i resten af Hovedstadens Område faldt tre promille. Hvor A-gruppen dominerede, indtraf et fald i stemmeafgivningen. På helt tilsvarende måde konstateres, at stemmeafgivningen faldt med syv

promille i fem udvalgte provinsbykredse med mange stemmer for A-gruppens partier. Det drejer sig om Odenses første kreds, Århus midt og nord, Ålborg øst og Esbjerg. I resten af provinsen (eksklusive de to københavnske forstads-amtskredse) steg valgdeltagelsen med en hel procent. Der er vaklen i visse kampområder, men hovedreglen er, at stemmeafgivningen steg, hvor der i 1966 var flertal af M- og B-gruppevælgere, mens den dalede, hvor A-gruppen dominerede.

Frivillige og permanente sofavælgere.

Det ville nu være nyttigt at vide, hvor mange – og/eller hvor store kategorier af vælgere – der frivilligt eller ufrivilligt uden at påvirke balancen mellem grupperne ved hvert valg må indrulleres i passivgruppen. Kan vi overhovedet regne med at nå højere end til de 89 procent gyldige stemmer, man kom op på i 1968 – og næsten nåede i 1943 og 1966. Det lader sig ikke gøre umiddelbart at sammenligne med Holland, hvor man har stemmepligt, fordi adskillige kategorier, der har stemmeret i Danmark, er uden valgret i Holland ¹. Det er imidlertid vigtigt at få besvaret spørgsmålet om den maksimale stemmeafgivning. Det kan i denne forbindelse virke lidt forstemmende, at to procent af befolkningen, men måske dog en mindre del af vælgerne, er åndssvage af forskellig styrkegrad, men at selv åndssvage af høj grad sjældent formelt er berøvet deres valgret. I hvor høj grad valgretten benyttes er uvist. Dertil kommer sindssyge, senile, fanger, barslende kvinder, midlertidigt sengeliggende i hjemmene og på hospitaler, bortrejste, et vist antal døde, man ikke har nået at slette af valglisterne o. s. v. Mon ikke man dermed er oppe på mindst fem procent, som altid må være forhindret i at deltage i folketingsvalg? Men procenten er nok mindre end den forsømmelsesprocent, der den 27. september 1967 blev opgjort til ti procent for samtlige beskæftigede!

Indtil videre må man bygge på andre beregninger. Professor dr. polit. Niels Lindberg og kontorchef Henry Stjernqvist har ført en debat om vekselvirkningen mellem socialistiske partier og sofaen ². Professoren kommer til det resultat, at der kan være gået 55–65.000 vælgere af A-gruppen til andre partier, og det vil – i hvert fald netto – sige til M-gruppen. Kontorchefen mener, at halvdelen af A-gruppens tabte stemmer er gået til sofaen og resten til andre partier, altså i praksis stadig til M-gruppen. Han nævner med hensyntagen til vælgertallets vækst 91.000 som antallet

1. I 1963 var stemmeprocenten i Holland 92,7.

2. Politiken 14. og 16. febr. 1968.

af stemmer, der kan være flyttet fra A-gruppen til andre partier. Endelig skal det nævnes, at OBSERVA's og Aktuelts analyse³. tyder på nettoflytning af 112.000 stemmer fra A-gruppen til andre aktive grupper. Men hvad er der i vejen for, at der kan være flyttet for eksempel 152.000 stemmer fra A-gruppen til M-gruppen?

Stabile kredse og vækstområder.

Det bliver nødvendigt at underkaste lokale resultater en analyse, og det er da bedst at begynde med de mindst komplicerede forhold – et sted, hvor vælgertallet er så godt som uændret siden 1966. Bornholm viser sig med sine to valgkredse af vidt forskellig type egnet. Vælgertallet er i hver af kredsene gået halvanden promille tilbage. Det skulle give den fordel, at der er forholdsvis få ganske unge vælgere. Det *er* fortrinsvis unge, der vandrer. I de to valgkredse fordelte vælgerne sig i 1966 og 1968 således:

	Rønnekredsen				Åkirkebykredsen			
	1966	1968	÷	+	1966	1968	÷	+
Liste A	8.588	7.501	1.087	–	4.000	3.367	633	–
Liste F	956	805	151	–	389	303	86	–
Liste Y	–	248	–	248	–	106	–	106
Liste K	71	85	–	14	38	44	–	6
A-gruppen	9.614	8.639	976	–	4.427	3.280	607	–
Liste B	671	1.796	–	1.125	736	1.399	–	663
Liste E	149	161	–	12	148	116	32	–
Liste L	259	182	77	–	145	90	55	–
M-gruppen	1.079	2.139	–	1.060	1.029	1.605	–	576
Liste C	2.622	2.896	–	274	1.429	1.564	–	135
Liste D	3.390	3.300	90	–	3.670	3.631	39	–
Liste U	155	67	88	–	136	51	85	–
B-gruppen	6.167	6.263	–	96	5.235	5.246	–	11
Passive	2.125	1.918	207	–	1.680	1.683	–	3
Afgang		27		27		17		17
I alt	18.986	18.986	1.183	1.183	12.371	12.371	607	607

De bornholmske tal viser karakteristiske drag, men også afvigelser fra det »normale«. Således har A-gruppens tre mindre partier haft en samlet fremgang på Bornholm, men tilbagegang i det øvrige land.

Også for et andet ø-amt med stillestående vælgertal gælder det, at der

3. Aktuelt 28. jan. 1968.

skulle være et ret stabilt vælgerkorps. I Maribo amt har tilvæksten af vælgere holdt sig på seks, men alle, der har bevæget sig fra en gruppe, de tidligere »tilhørte«, har ligesom vendt sig til M-gruppen og liste B. Fra listerne E og L er der gået 508 stemmer, fra A-gruppen 3.486, fra B-gruppen 483, fra P-gruppen 493, ialt 4.970 stemmer. Og man kunne så fristes til at sige, at liste B har modtaget alle disse stemmer – og seks til, nemlig hele forøgelsen af vælgerkorpset på Lolland-Falster, idet de radikale har fået deres stemmetal i Maribo amt sat op med 4.976. Det kan heraf ses, at valget ikke har formet sig alene som en protest inden for A-gruppen mod regeringen Krag og samarbejdet mellem Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti, men protestmomentet må have spillet en afgørende rolle, for A-gruppen har afgivet mere end dobbelt så mange stemmer som alle øvrige grupper, herunder sofaen. Alligevel er Maribo amt den amtskreds, hvor A-gruppen har klaret sig med det relativt mindste tab. Kun i Præstø og Maribo amter har gruppens tab andraget mindre end ti procent af dens eget stemmetal fra 1966, nemlig henholdsvis 9,6 og 8,4 procent. Det kan muligvis stå i forbindelse med befolkningsudviklingen. Også Thisted amt har en relativt ringe tilbagegang i A-gruppens vælgerandel.

Hvor det drejer sig om områder i vækst, kan den direkte sammenligning af stemmetal naturligvis ikke anvendes ved bedømmelse af udviklingen. For at tage et ydertilfælde er vælgertallet i Køgekredsen i Københavns amtskreds denne gang steget fra 64.631 til 71.432. Her viser tallene for A-gruppen kun en tilbagegang på 2.031, og M-gruppen skulle have en fremgang på 6.592 stemmer, B-gruppen på 1.949 og P-gruppen på 299 stemmer. Det siger ingen noget, men omregner man gruppernes andele af vælgertallet i 1966 efter antallet af vælgere i 1968, får man følgende opstilling:

<i>Køgekredsen</i>	Stemmetal 1966	Procental 1966	Omregnede 1966-tal	Stemmetal 1968	Forskydninger 1968	
					÷	+
A-gruppen	31.650	49,0	34.986	29.611	5.375	-
M-gruppen	7.051	10,9	7.783	13.643	-	5.860
B-gruppen	19.751	30,6	21.848	21.700	148	-
Passive	6.179	9,5	6.815	6.478	337	-
I alt	64.631	100,0	71.432	71.432	5.860	5.860

Til sammenligning kan tjene Lyngbykredsen, hvor tilvæksten fra 1966 til 1968 kun androg 560 – eller knap én procent mod ti-elleve i Køgekredsen:

Lyngbykredsen	Stemmetal 1966	Procenttal 1966	Omregnede 1966-tal	Stemmetal 1968	Forskydninger 1968	
					÷	+
A-gruppen	20.082	33,8	20.260	17.340	2.920	-
M-gruppen	7.669	12,9	7.725	11.018	-	3.293
B-gruppen	26.908	45,3	27.155	27.058	97	-
Passive	4.713	8,0	4.793	4.517	276	-
I alt	59.373	100,0	59.933	59.933	3.293	3.293

Trods de to valgkredses vidt forskellige politiske sammensætning og trods den helt forskellige udvikling i folke- og vælgertal i de fjorten måneder mellem valgene, finder man reelt den samme udvikling begge steder. I Køgekredsen, der havde halvtreds procent flere vælgere i A-gruppen, tabte gruppen praktisk taget en halvtreds procent større andel af vælgermassen end i Lyngby, og alle tre andre grupper »var med til« at sætte M-gruppens og dermed det radikale stemmetal i vejret i begge opstillingskredse. Udtrykt i procent af vælgertallet var udviklingen følgende:

	Køgekredsen		Lyngbykredsen	
	÷	+	÷	+
A-gruppen	7,5	-	4,9	-
M-gruppen	-	8,2	-	5,5
B-gruppen	0,2	-	0,2	-
Passive	0,5	-	0,4	-
I alt	8,2	8,2	5,5	5,5

Det ses, hvor nøje tilbagegangen i A-gruppens vælgerandel følger M-gruppens vækst – eller omvendt.

Udviklingen i Køge- og Lyngbykredsene er nogenlunde karakteristisk for Københavns og Frederiksborg amtskredse – dog bliver der en fremgang til B-gruppen i Frederiksborg amtskreds. Udtrykt i tal forløb valget her således:

Frederiksborg amt	Stemmetal 1966	Omregnede 1966-tal	Stemmetal 1968	Forskydninger	
				÷	+
A-gruppen	56.772	60.398	51.299	9.099	-
M-gruppen	13.238	14.168	23.039	-	8.871
B-gruppen	55.203	58.758	59.632	-	874
Passive	15.100	15.808	15.162	646	-
I alt	140.313	149.132	149.132	9.745	9.745

Man kan nu følge udviklingen på samme måde fra opstillingskreds til opstillingskreds, fra amt til amt og fra område til område (Tabel B, 1–23), og der skal her fremlægges eksempler, idet købstadskredse og rene land-

kredse, stærkt A-gruppe prægede kredse og udtalt B-gruppe prægede samt gamle radikale kredse og kredse uden radikale traditioner stilles over for hinanden amtsvis:

	Nykøbing Sjælland		Kalundborgkredsen	
	÷	+	÷	+
<i>Holbæk amtskreds</i>				
A-gruppen	1.050	–	1.177	–
M-gruppen	–	1.337	–	1.013
B-gruppen	139	–	–	233
Passive	148	–	69	–
I alt	1.337	1.337	1.246	1.246
<i>Sorø amtskreds</i>				
	Slagelsekredsen		Skelskørkredsen	
A-gruppen	1.793	–	969	–
M-gruppen	–	1.284	–	1.116
B-gruppen	–	564	–	80
Passive	55	–	227	–
I alt	1.848	1.848	1.196	1.196
<i>Odense amtskreds</i>				
	Middelfartkredsen		Assenskredsen	
A-gruppen	991	–	546	–
M-gruppen	–	1.450	–	907
B-gruppen	363	–	136	–
Passive	96	–	225	–
I alt	1.450	1.450	907	907
<i>Hjørring amtskreds</i>				
	Frederikshavnskredsen		Halvrimmenkredsen	
A-gruppen	2.176	–	491	–
M-gruppen	–	1.814	–	801
B-gruppen	–	442	24	–
Passive	80	–	286	–
I alt	2.256	2.256	801	801
<i>Thisted amtskreds</i>				
	Nykøbing Mors		Hurupkredsen	
A-gruppen	638	–	487	–
M-gruppen	–	915	–	786
B-gruppen	152	–	–	17
Passive	125	–	316	–
I alt	915	915	803	803
<i>Viborg amtskreds</i>				
	Skivekredsen		Løvelkredsen	
A-gruppen	1.135	–	686	–
M-gruppen	–	1.708	–	1.232
B-gruppen	184	–	234	–
Passive	389	–	312	–
I alt	1.708	1.708	1.232	1.232

	Horsenskredsen		Silkeborgkredsen	
	÷	+	÷	+
<i>Skanderborg amtskreds</i>				
A-gruppen	1.382	–	1.438	–
M-gruppen	–	1.371	–	2.057
B-gruppen	–	69	277	–
Passive	58	–	342	–
I alt	1.440	1.440	2.057	2.057
<i>Vejle amtskreds</i>				
	Fredericiakredsen		Givekredsen	
A-gruppen	1.892	–	802	–
M-gruppen	–	1.631	–	1.177
B-gruppen	–	254	58	–
Passive	–	7	317	–
I alt	1.892	1.892	1.177	1.177
<i>Ringkøbing amtskreds</i>				
	Herningkredsen		Vinderupkredsen	
A-gruppen	2.001	–	644	–
M-gruppen	–	2.640	–	898
B-gruppen	127	–	27	–
Passive	512	–	227	–
I alt	2.640	2.640	898	898
<i>Sønderjylland</i>				
	Åbenråkredsen		Løgumklosterkredsen	
A-gruppen	1.307	–	875	–
M-gruppen	–	1.042	–	1.005
B-gruppen	389	–	649	–
Slesv. Parti	–	1.506	–	1.853
Passive	852	–	1.334	–
I alt	2.548	2.548	2.858	2.858

I store bykredse – og i Sønderjylland med Slesvigsk Partis genoptræden – har A-gruppens tab gennemgående været større end M-gruppens gevinst, men man skal helt til de største byer med udpræget A-gruppe flertal for at finde steder, hvor det direkte af valgtallene kan konstateres, at der er gået stemmer fra A-gruppen til P-gruppen. I fem før omtalte store købstadskredse med tilsammen lige ved 169.000 vælgere har forskydningerne haft følgende omfang:

	÷	+
A-gruppen	10.419	–
M-gruppen	–	9.337
B-gruppen	20	–
Passive	–	1.102
I alt	10.439	10.439

Der er nok, som kontorchef Henry Stjernqvist har udtrykt det, altid flere ubekendte i beregninger af denne art, end der kan indpasses i ligninger,

som kan løses. Netto er der imidlertid gået seks-syv promille af de 169.000 vælgere i de fem kredse med 59 procent A-gruppe stemmer på sofaen, mens der i syv tilfældigt valgte forstads- og landkredse med et tilsvarende vælgertal og kun 32 procent A-gruppe vælgere har rejst sig ti-elleve promille fra sofaen. Man kan derefter nogenlunde nå frem til den minimale af- og tilgang, nemlig – når man ser bort fra det tyske mindretal – en afgang fra A-gruppen til sofaen på ca. 19.000 og en tilgang til M- og B-grupperne på ca. 35.000 – efter at stemmetallene fra 1966 er reguleret på grundlag af vælgertallet i 1968 og vælgerandele i 1966. Men der må også søges andre veje. I en del amter har M-gruppen således alene tegnet sig for al fremgang i forhold til de tre øvrige grupper (men ikke i forhold til alle partier). At dømme efter tal fra sådanne områder kan M-gruppen have modtaget 81 procent af sin tilvækst fra A-gruppen, otte procent fra B-gruppen og elleve fra de passive, altså i stemmer fra

A-gruppen	ca. 152.000,
B-gruppen	ca. 15.000 og
P-gruppen	ca. 20.000,
i alt	ca. 187.000.

For at kunne afgive 15.000 til M-gruppen har B-gruppen selv måttet hente op mod en snes tusind vælgere fra sofaen – netto. Jonglerer man løseligt videre med sådanne tal, kan eksempelvis af ca. 42.000 tabte A-stemmer i Hovedstadens Område de 27.000 være gået til M-gruppen og 15.000 til de passive. Til gengæld skal 7.000 være kommet til M-gruppen fra de passive og 6.000 til B-gruppen, hvorefter der netto, idet alle tal er afrundet til hele tusinder, er gået op mod to tusind på sofaen.

Der kan kun blive tale om skøn. Sikkert er det imidlertid, at en meget væsentlig del af M-gruppens tilvækst må skyldes direkte overgang fra A-gruppens vælgere. Ellers skulle der også være sket noget, der må lignedes ved et mirakel: at der lagde sig et virkelig stort antal vælgere på sofaen fra en bestemt gruppe, mens et næsten helt tilsvarende antal rejste sig fra sofaen for at støtte en gruppe, som ellers kun få ville have med at gøre, og som kun få af de »nyvakte« før havde interesseret sig for.

A-gruppens tab – de radikales fremgang

Det kan ikke være nogen tilfældighed, at de radikale har haft deres største fremgang (7,2–8,6 procent af vælgermassen) i områder, hvor A-gruppens tab var størst (5,5–7,3 procent). Heller ikke kan det være til-

fældigt, at de radikale har haft samme fremgang i vælgerandel f. eks. i Holbæk og Ålborg amtskredse. Men, vil en her indskyde, de radikale gik da frem med over hundrede procent i Ålborg amt og kun med lidt over halvtres procent i Holbæk amt. Det er rigtigt. Men det er et rent vildspor. De radikale fik en fremgang, der svarer til 6,3 procent af den samlede vælgermasse i Ålborg amtskreds – og de fik nøjagtig den tilsvarende fremgang i Holbæk amtskreds. A-gruppen kunne ikke dække denne gevinst, men i begge amtskredse gik A-gruppen tilbage med 5,1 procent af den samlede vælgermasse. Den *kan* med andre ord have leveret hen ved firs procent af, hvad de radikale vandt. Holbæk amt var i 1966 – om man så må sige – dobbelt så radikal som Ålborg amt. Men det har ikke noget med sagen at gøre. Den radikale fremgang beror på en ensartet bevægelse ude fra, *ind* i partiet – ikke på ekspansion, men på invasion.

Som eksempel på, hvad der skete for eller med de radikale, kan man tage Herning- og Vinderupkredsene i Ringkøbing amt. Herningkredsen havde i 1966 et minimum af radikale stemmer i forhold til sin størrelse, mens Vinderupkredsens radikale udgjorde en større procent af kredsens vælgere end de radikale vælgere af vælgerkorpset i Viborg amt, det mest radikale af de jyske amter. Ved valget i 1968 gik det radikale stemmetal i Herningkredsen op fra knap to tusind til knap fem tusind, mens det radikale stemmetal i Vinderupkredsen kun blev sat op fra 1.800 til 2.800. Igen den samme historie som med Ålborg og Holbæk amtskredse. Herningkredsens radikale stemmetal voksede med 147 procent, mens Vinderupkredsens kun steg med 53 procent. Herningkredsen har imidlertid 44.500 vælgere, Vinderupkredsen kun 16.300, og sammenligning må stadig ske på grundlag af to talstørrelser: kredsens samlede vælgertal og/eller A-gruppens tab sat i forhold til B-gruppens eller de radikales gevinst. Hvad der skete i Herning- og Vinderupkredsene fremgår af følgende procentopstilling:

	Herningkredsen				Vinderupkredsen			
	1966	1968	÷	+	1966	1968	÷	+
A-gruppen	32,7	28,2	4,5	–	34,7	30,8	3,9	–
M-gruppen	7,1	13,0	–	5,9	13,8	19,3	–	5,5
B-gruppen	50,2	49,8	0,4	–	41,4	41,2	0,2	–
Passive	10,0	9,0	1,0	–	10,1	8,7	1,4	–
I alt	100,0	100,0	5,9	5,9	100,0	100,0	5,5	5,5

I begge kredsene har alle andre grupper »bidraget« til den radikale sejr, og det må nævnes, at sådanne samlede bidrag forekommer i elleve af nitten amter (uden for Hovedstadens Område og Sønderjylland). Bemær-

kelsesværdigt er det også, at den stærke radikale fremgang i Hjørring, Thisted, Viborg og Skanderborg amter og for den sags skyld også i Ålborg, Randers og Ringkøbing amter står i relation til en væsentlig øget stemmeafgivning – fra ni til tretten promille – hvadenten passive nu direkte er gået til de radikale, eller de har erstattet vælgere fra B-gruppen, der i så fald har givet mere til M-gruppen, end tallene umiddelbart viser. Men det er en anden historie, som ældre valg synes at kunne forklare noget om.

Hvem ejer vælgerne?

Det er vel allerede af det foregående fremgået, at det er vanskeligt at fastslå, hvem der »ejer« vælgerne. Men som Mogens N. Pedersen minder om, har også jeg lagt vægt på, at et valg »kun kan forstås, når det ses i relation til det forudgående og efterfølgende valg«. Efter 1968-valget må der nok vises yderligere forsigtighed. På grundlag af hele tre valg mente jeg, da manuskriptet til Vælgere på Vandring blev afsluttet, at der i efterkrigsårene var sket »en forskydning mod venstrefløjen i dansk politik ud over, hvad en mere tilfældig forøgelse af stemmeafgivningen ved et enkelt valg har kunnet betinge«, altså en permanent erobring. Med udtrykket »venstrefløjen« mentes hele A-gruppen. Her tog jeg fejl. Fjorten måneders samarbejde eller manglende samarbejde mellem Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti ændrede billedet totalt, men det må igen understreges, at selv om der var tegn til, at tredelingen kunne blive afløst af en politisk todeling, efter at Socialdemokratiets forhold til Det radikale Venstre var ændret så afgørende, stod det endnu den 23. januar 1968 fast, hvad der siges i Vælgere på Vandring, at »alle udslaggivende stemmeflytninger har . . . fundet sted til og fra »sofaen« og mellemparterne. Men disse bevægelser har til gengæld givet uventede udslag både i vælgermassen og i det parlamentariske liv«. I 1966 blev der fremgang i stemmetal fra sofaen til såvel A-gruppen som den ikke-socialistiske fløj, hvis man undtagelsesvis tør kalde M- og B-grupperne sådan. Også det gav overraskende udslag. Der kan heller ikke i 1968 konstateres nogen nettoforskydning fra A- til B-gruppen. B-gruppens fremgang i hovedstaden og en del større byer kan forklares enten med stigende mobilisering af vælgere med konservativ indstilling eller til dels med vandringer og aldersforskydninger i byer med stagnerende folketal. Om en landsomfattende vandring fra A-gruppen til M-gruppen er der derimod ikke mere grund til at tvivle, end der ville have været til at tvivle om, at den kom-

munistiske sejr i 1945 beroede på afgang fra Socialdemokratiet, eller at Venstres fremgang i 1945–47 for en stor del fandt sted på bekostning af de konservative og Dansk Samling.

I forsøg på at konstatere, hvem der »ejer« vælgerne, skal jeg nu minde om A-gruppens fortid. Den havde i 1935, 1943 og 1945 i gennemsnit 38,3 procent af vælgerne aktivt bag sig på valgdagene. I 1947 nåedes det foreløbige højdepunkt med 40,0 procent af vælgermassen. Nogle mente allerede dengang, at der heri lå et lån fra de radikale, der netop da gik tilbage fra 7,0 til 5,9 procent af vælgermassen. Låneteorien syntes i nogen grad at blive bekræftet ved de følgende valg. Ved fire folketingsvalg i syv »magre« år blev A-gruppens vælgerandel nedsat til gennemsnitlig 36,1 procent af det samlede vælgerkorps. Perioden sluttede med 35,4 procent til A-gruppen – den laveste andel siden 1929. Valget i 1960 vakte da også overraskelse både ved A-gruppens samlede sejr og ved Socialdemokratiets fremgang. Den kom til at stå som et påfaldende modstykke til nederlaget for de to partier af M-gruppen, som i 1957 havde reddet regeringsledelsen for Socialdemokratiet. Valget i 1960 blev for A-gruppen indledning til syv stemmemæssigt set fede år. Tilskikkelser falder ikke altid i den klassiske orden.

A-gruppen nåede i 1960–66 op på et gennemsnit af 42,7 og kulminerede i 1966 med aktiv støtte fra 44,1 procent af vælgermassen. Hvem ejer egentlig disse stemmer? Vælgerne naturligvis, men stabile kerner i vælgerskaren bortforpagter så at sige på åremål tillidsfuldt deres stemmer til et parti eller en gruppe og får det til at se ud, som om visse partier eller grupper minimalt kan disponere over en bestemt procentdel af stemmerne. Det er dem, man kan kalde stabile vælgere. B-gruppens vælgerandel synes næsten urokkelig. A-gruppens har været mere svingende i relation til M- og P-grupperne.

Inden for A-gruppen var der åbenbart ikke straks i 1960 klarhed over omfanget af den sejr, der da var vundet. En fremtrædende valglovsekspert og valgfortolker som Holger Eriksen pegede på, at Socialdemokratiets andel af stemmerne lå lavere i 1960 end i 1953 både i København og i Århus, og at der i hele landet kun var tale om en fremgang i Socialdemokratiets andel af stemmerne på 0,8 procent. Han var ikke i tvivl om, at Socialistisk Folkeparti havde gjort indhug i Socialdemokratiet, der så til gengæld havde taget sig betalt hos Retsforbundet. Det var før, man interesserede sig for vælgernes vandring til og fra sofaen, for i virkeligheden havde Socialdemokratiet med en fremgang på 2,8 procent af vælgermassen i forhold til 1953 opnået en stor sejr. Man måtte i 1960 fra alle sider tvivle om holdbarheden af A-gruppens uhørte fremmarch. Der taltes

om sandflugt, men disse røster forstummede efter 1964-valget, og i 1966 tog alle sagen højst alvorlig. A-gruppen tolkede da erobringen af flertallet i Folketinget som vælgernes opfordring til – som det nu hed – at bruge det socialistiske flertal. Man mindedes ikke mere Hedtofts »Vi er alle liberalister«. Inden for B-gruppen svingede man mellem ønsket om at drive realitetspolitik med socialdemokraterne uden om SF og at få etableret en antisocialistisk kampfront. Tanken herom gødedes kraftigt af den omstændighed, at afstanden mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre øgedes. Da der blev udskrevet valg til 23. januar 1968 var der lagt op til kamp om den sidste sofavælger. Og så viste det sig af grunde, som det ikke her er stedet at komme nærmere ind på, at A-gruppen hverken disponerede over 44,1 eller 42,7 procent af vælgerne som i de fede år. Procenten faldt til 38,5. Det var et tab på 5,6 procent af vælgermassen i løbet af fjorten måneder, men tilbage er en 2,4 procents andel ud over A-gruppens gennemsnit i de syv magre år, da valg både i Danmark og i andre nord- og vesteuropæiske lande prægedes af noget, man frygtede var antiparlamentarisme. Måske var det blot politisk uoplagthed, for det var vel ikke udtryk for en tilfredshed, der virker afslappende?

Men kan A-gruppen da kun ved en politik, der ikke ligefrem irriterer store dele af marginalvælgerne, regne med at have 38,5 procent af vælgerne bag sig? Mon ikke det vil være rigtigere at tænke sig, at procenten ligger noget højere, f. eks. på de 40,0 procent fra 1947. I så fald skulle 4,1 procent af vælgerkorpset vel nærmest den 23. januar have forladt A-gruppen i protest eller harme og halvanden procent opfyldt af bedrøvelse. De første kunne tænkes at være gået til M-gruppen, de sidste at være havnet i P-gruppen. Nuvel, det er teori, som andre spekulationer vedrørende motiver. Tallene lukker sig om visse hemmeligheder, blandt andet er det ikke muligt af den officielle statistik at få oplysning om bevægelserne inden for A-gruppen. Man kan foreløbig heller ikke se, om mange af de nye unge, der i 1966 stemte for første gang, og som for en stor del synes at være gået til SF, er gået på sofaen, fortrinsvis er gået over til M-gruppen, eller om det udelukkende er Socialemokratiets »højre« fløj og »borgerlige medløbere« af 1960-type, der tog afsked med A-gruppen i 1968.

Holger Eriksen havde nok ret, da han i 1960 spåede, at SF ville vedblive at gå frem, hvis ikke Socialdemokratiet gik ind for en mere socialistisk linie – men til gengæld forudså han vist ikke, at prisen for at gå i samarbejde med SF kunne blive, at Socialdemokratiets højrefløj faldt fra. Og den tanke må i dag være relevant.

Det er et skud i det dunkle – det skal blankt erkendes – men det

giver et midlertidigt ståsted, om man nu ville opstille den hypotese, at A-gruppevælgere under de fyrre procent af vælgermassen kan holdes, hvis forholdene arter sig nogenlunde gunstigt i eller for gruppen, mens tab der fører andelen ned under 40,0 berører gruppens mere stabile grundstamme. Man kan da antage, at 73,2 procent af de flygtede 179.000 vælgere (altså de 4,1 procent af vælgermassen) i 1968 i protest er søgt andetsteds hen, mens de 26,8 procent (halvanden procent af vælgermassen, nemlig differencen mellem 40,0 og 38,5) har taget plads på sofaen til »bedre« tider. Rundt regnet skulle A-gruppen da have afgivet 48.000 til P-gruppen, mens 131.000 er gået til den radikale liste B, der stadig ikke må forveksles med B-gruppen. Der er jo tale om situationen på selve valgdagen, før stemmerne blev talt op. Gør man tallene op i form af nettobevægelser til og fra de fire grupper af vælgere, har A-gruppen da afgivet ca. 179.000, hvoraf 48.000 er gået på sofaen og 131.000 til M-gruppen. M-gruppen har imidlertid modtaget 188.000, så der mangler 57.000. De må direkte eller indirekte være hentet fra et andet sted på sofaen. A-gruppen har dermed sendt 1,5 procent af vælgerne på sofaen, og M-gruppen har hentet 1,8 procent. Desuden har det tyske mindretal hentet 0,2 og B-gruppen 0,1 procent på sofaen, hvorved der i alt er disponeret over 3,6 procent vælgere, der i 1966–68 havde plads i P-gruppen, og vi er godt på vej op mod tallet for den maksimale valgdeltagelse, idet tilhængere af hver gruppe vel ikke i en kampsituation humørløse sidder på sofaen samtidig. Der er nu disponeret over 92–93 procent af vælgermassen. Skal der sendes flere af A-gruppens vælgere på sofaen, må der hentes flere frem derfra til andre grupper, og sender man endnu 32.000 over i passiviteten fra ét hold, må det tilsvarende antal også hentes frem. Der disponeres derved over yderligere to procent af vælgerkorpset. Her må handles forsigtigt i intervallet mellem den nuværende høje valgdeltagelse og den maksimale stemmeafgivning. Den 92,7 procents stemmeafgivning i 1963 i et Holland med stemmepligt bringer sig i erindring.

Forskydning mellem grupperne landsdelsvis

Det er konstateret, at A-gruppen i perioden 1947–66 satte sin vælgerandel op fra 40,0 til 44,1 procent af vælgermassen, og at andelen i 1966–68 gik ned fra 44,1 til 38,5 procent. Tab og gevinst for hovedgrupperne i disse to perioder hver for sig og under ét tager sig i procent af de betragtede vælgerkorps således ud:

	Udviklingen inden for hovedgrupperne 1947-68					
	1947-66		1966-68		1947-68	
	÷	+	÷	+	÷	+
<i>Hele landet</i>						
A-gruppen	-	4,1	5,6	-	1,5	-
M-gruppen	1,5	-	-	5,9	-	4,4
B-gruppen	-	0,7	-	0,2	-	0,9
Passive	3,3	-	0,5	-	3,8	-
Ændringernes omfang	4,8	4,8	6,1	6,1	5,3	5,3
<i>Hovedstadens Område</i>						
A-gruppen	-	2,0	7,3	-	5,3	-
M-gruppen	2,0	-	-	6,1	-	4,1
B-gruppen	-	0,4	-	1,0	-	1,4
Passive	0,4	-	-	0,2	0,2	-
Ændringernes omfang	2,4	2,4	7,3	7,3	5,5	5,5
<i>Nordøstsjælland</i>						
A-gruppen	-	3,4	6,2	-	2,8	-
M-gruppen	0,8	-	-	6,6	-	5,8
B-gruppen	-	1,5	-	-	-	1,5
Passive	4,1	-	0,4	-	4,5	-
Ændringernes omfang	4,9	4,9	6,6	6,6	7,3	7,3
<i>Øvrige ø-område</i>						
A-gruppen	-	5,5	4,7	-	-	0,8
M-gruppen	3,0	-	-	5,7	-	2,7
B-gruppen	0,1	-	0,2	-	0,3	-
Passive	2,4	-	0,8	-	3,2	-
Ændringernes omfang	5,5	5,5	5,7	5,7	3,5	3,5
<i>Jyllands Område</i>						
A-gruppen	-	6,2	4,7	-	-	1,5
M-gruppen	1,3	-	-	5,6	-	4,3
B-gruppen	0,8	-	0,1	-	0,9	-
Passive	4,1	-	0,8	-	4,9	-
Ændringernes omfang	6,2	6,2	5,6	5,6	5,8	5,8

P-gruppen har i begge perioder og alle områder undtagen i Hovedstadens Område ved valget i 1968 tabt terræn – stemmeafgivningen er taget stærkt til. A-gruppen vandt i alle fire områder i 1947-66 og tabte over alt i 1966-68, men her træffer vi det ejendommelige forhold, at A-gruppen, når hele perioden ses som en enhed, nok har tabt i Hovedstadens Område og Nordøstsjælland, men den har vundet i resten af Øernes Område og i Jyllands Område. Modsat har B-gruppen vundet i hovedstaden og Nordøstsjælland, men tabt andele af den samlede vælgermasse i resten af landet. Og endelig har M-gruppen i 1968 vundet langt

mere, end den tabte i 1947–66. P-gruppen er periodens store »taber«. Den politiske aktivitet er vokset, men (dermed?) måske også uroen.

Det er åbenbart ikke i Vælgere på Vandring lykkedes at give en letfattet fremstilling af vandringernes helt selvfølkelige betydning for den landsdelsvise forskydning i styrkeforholdet mellem A- og B-grupperne. Man kan som regel – og også for Danmarks vedkommende – dele et land i områder, der afgiver, og områder, der modtager folk og dermed vælgere. Foreløbig kan der være grund til undtagelsesvis at se på det mere teoretiske – et område med f. eks. 900.000 vælgere, der fordeler sig med 50 procent til en A-gruppe, 25 procent til en B-gruppe og de resterende 25 procent til andre grupper, hvoriblandt de passive. Hver gruppe har fra et valg til et andet en tilvækst på 10 procent, idet det forudsættes, at der ikke er nogen forskel i fertiliteten inden for de forskellige befolkningslag, ligesom mortaliteten er ensartet. Imidlertid har man et andet område, hvor befolkningen er fordelt politisk med kun 35 procent i A-gruppen og til gengæld 40 procent i B-gruppen, mens der også her er 25 procent hos andre og på sofaen. Fra dette område flytter 100.000 unge netto til vækstområdet, jævnt fordelt efter hjemegnens partistyrke, og disse unge vælgere tilslutter sig det nye sted de samme politiske grupper (om end ikke absolut de samme partier), som de i henhold til afstamning og milieu ville have gjort i den politiske stabile hjemegn. Udviklingen i det nye område former sig da fra et valg til et andet efter følgende mønster:

<i>Vælgere</i>	Udgangsposition	Egen vækst	Vandrings-tilskud	Slutresultat
A-gruppen	450.000 stemmer	45.000	35.000	530.000
B-gruppen	225.000 stemmer	22.500	40.000	287.500
Passive m. v.	225.000 stemmer	22.500	25.000	272.500
I alt	900.000 vælgere	90.000	100.000	1.090.000
<i>Procenttal</i>				
A-gruppen	50,0 pct.			48,6 pct.
B-gruppen	25,0 pct.			26,4 pct.
Passive m. v.	25,0 pct.			25,0 pct.
I alt	100,0 pct.			100,0 pct.

Hvordan udviklingen har formet sig i afvandingsområdet, afhænger af forhold, der ikke er grund til at komme nærmere ind på her. Men tager vi som praktisk eksempel på vandringernes betydning et hovedsageligt modtagende og et hovedsageligt befolkningsafgivende område af Danmark – henholdsvis Hovedstadens Område med de to nordsjællandske forstadsamter (H + NØ) og resten af landet (ØØ + J), har udviklingen i hovedgruppernes stemmetal og det samlede vælgertal formet sig således i perioden 1947–68:

	Stemmetal		Tilvækst 1947-68	Procentfordeling		Ændringer	
	1947	1968		1947	1968	÷	+
H + NØ							
A-gruppen	419.200	498.400	+ 79.200	17,2	15,5	1,7	-
M-gruppen	89.000	184.700	+ 95.700	3,7	5,8	-	2,1
B-gruppen	220.300	347.200	+126.900	9,0	10,8	-	1,8
Passive	119.000	135.300	+ 16.000	4,9	4,2	0,7	-
I alt H + NØ	847.800	1.165.600	+317.800	34,8	36,3	-	1,5
ØØ + J							
A-gruppen	556.000	737.900	+181.900	22,8	23,0	-	0,2
M-gruppen	174.500	301.100	+126.600	7,2	9,4	-	2,2
B-gruppen	613.900	778.400	+164.500	25,2	24,3	0,9	-
Passive	243.100	225.000	÷ 18.000	10,0	7,0	3,0	-
I alt ØØ + J	1.587.500	2.042.500	+455.000	65,2	63,7	1,5	-
Hele landet	2.435.300	3.208.100	+772.800	100,0	100,0		

Den officielle statistik kender ikke antallet af vælgere i Hovedstadens Område og Nordøstsjælland, som stammer fra landets øvrige dele på de to tidspunkter, så alene af den grund kan end ikke vælgernes geografisk-politiske rod fastslås. Men ser man på de nordsjællandske amter, må det først konstateres, at med ensartet vækst landet over i forhold til udgangstallet, ville vælgertallet i Københavns og Frederiksborg amter allerhøjst være vokset fra 280.100 i 1947 til 368.300 i 1968, altså med ikke over 88.200. Det steg imidlertid med 320.000 til 600.100. Tallet for den »hjemlige« tilvækst kan kun være vejledende. Det forudsætter imidlertid en tilvandring på netto allermindst 231.800 vælgere. København-Frederiksberg har da også haft et vandringsunderskud på ca. 150.000 personer, Øernes Område uden for Nordøstsjælland et underskud på godt 55.000 og Jylland et underskud på ca. 105.000 i perioden 1947-67. Det bliver ialt ca. 310.000, der skulle have forladt disse områder, mens Københavns og Frederiksborg amter har modtaget ca. 270.000. Forskellen på de 40.000 skulle være udtryk for, at der er udvandret flere, end der er indvandret til landet som helhed. Men set under et har H + NØ-området antagelig netto modtaget over halvandet hundrede tusind vælgere fra den egentlige provins, og heri ligger forklaringen på, at B-gruppen har kunnet vinde terræn i hovedstaden og Nordøstsjælland, samtidig med at den har tabt terræn i resten af landet – mens det må være gået A-gruppen omvendt, hvis der er vandret forholdsvis flest af B-gruppen, og den procentvise fordeling af vælgertallet har netop ændret sig således i de to udviklingsmæssigt set så forskellige områder af landet:

	Hovedstaden og Nordøstsjælland				Øvrige ø-område og Jylland			
	1947	1968	÷	+	1947	1968	÷	+
A-gruppen	49,4	42,7	6,7	-	35,0	36,1	-	1,1
M-gruppen	10,5	15,8	-	5,3	11,0	14,8	-	3,8
B-gruppen	26,0	29,9	-	3,9	38,7	38,1	0,6	-
Passive	14,1	11,6	2,5	-	15,3	11,0	4,3	-
I alt	100,0	100,0	9,2	9,2	100,0	100,0	4,9	4,9

Uden at det her skal stilles i direkte forhold til vælgertallets »naturlige« vækst i til- og afvandingsområderne, skal det nævnes, at det årlige fødsels gennemsnit i årene 1931–50 i Hovedstaden og de to nordsjællandske amter lå på ca. 21.000 og i resten af landet på ca. 55.000. Uden vandringer ville væksten i vælgertal fra 1947 til efter 1960 have været stærkere uden for hovedstaden og forstadsamterne end i dette område. Man kan for overskuelighedens skyld som i det teoretiske eksempel nøjes med tre grupper – A-gruppen, B-gruppen og Passive m. v. – uden at det må opfattes som et udtryk for ringeagt over for dem, der falder ind under betegnelsen »m. v.«, altså M-gruppen. Udviklingen har da dels i procent af vælgertallet i hele landet, dels i procent af vælgertallet i hvert område for sig formet sig således:

	I procent af vælgertal i hele landet under ét				I procent af vælgertal i hvert område for sig			
	1947	1968	÷	+	1947	1968	÷	+
H + NØ								
A-gruppen	17,2	15,5	1,7	-	49,4	42,7	6,7	-
B-gruppen	9,0	10,8	-	1,8	26,0	29,9	-	3,9
Passive m. v.	8,6	10,0	-	1,4	24,6	27,4	-	2,8
I alt N + NØ	34,8	36,3	-	1,5	100,0	100,0	6,7	6,7
ØØ + J								
A-gruppen	22,8	23,0	-	0,2	35,0	36,1	-	1,1
B-gruppen	25,2	24,3	0,9	-	38,7	38,1	0,6	-
Passive m. v.	17,2	16,4	0,8	-	26,3	25,8	0,5	-
I alt ØØ + J	65,2	63,7	1,5	-	100,0	100,0	1,1	1,1
Hele landet	100,0	100,0						

Noget helt tilsvarende kan ikke aflæses ved en sammenligning mellem de nordøstsjællandske forstadsamter og det øvrige land som helhed. Her har udviklingen formet sig således:

	I procent af vælgertal i hele landet under ét				I procent af vælgertal i hvert område for sig			
	1947	1968	÷	+	1947	1968	÷	+
NØ								
A-gruppen	4,5	6,9	-	2,4	39,8	37,0	2,8	-
M-gruppen	1,3	3,3	-	2,0	12,2	17,9	-	5,7
B-gruppen	3,9	6,7	-	2,8	34,1	35,7	-	1,6
Passive	1,8	1,8	-	-	13,9	9,4	4,5	-
I alt NØ	11,5	18,7	-	7,2	100,0	100,0	7,3	7,3
H + ØØ + J								
A-gruppen	35,5	31,6	3,9	-	40,1	39,0	1,1	-
M-gruppen	9,4	11,8	-	2,4	10,6	14,6	-	4,0
B-gruppen	30,3	28,4	1,9	-	34,3	35,0	-	0,7
Passive	13,3	9,5	3,8	-	15,0	11,4	3,6	-
I alt H + ØØ + J	88,5	81,3	9,6	2,4	100,0	100,0	4,7	4,7
Hele landet	100,0	100,0	9,6	9,6				

Også her kan det lette overblikket at nøjes med 3 grupper:

	Af vælgere i hele landet				Af vælgere i hvert område			
	1947	1968	÷	+	1947	1968	÷	+
NØ								
A-gruppen	4,5	6,9	-	2,4	39,8	37,0	2,8	-
B-gruppen	3,9	6,7	-	2,8	34,1	35,7	-	1,6
Passive m. v.	3,1	5,1	-	2,0	26,1	27,3	-	1,2
H + ØØ + J								
A-gruppen	35,5	31,6	3,9	-	40,1	39,0	1,1	-
B-gruppen	30,3	28,4	1,9	-	34,3	35,0	-	0,7
Passive m. v.	22,7	21,3	1,4	-	25,6	26,0	-	0,4
Hele landet	100,0	100,0	7,2	7,2				

Der skal iøvrigt henvises til tabel C,1-2 (og til bilag D,1-2 i Vælgere på Vandring). Da hovedparten af Hovedstadens tab på 4,2 procent af det samlede vælgertal fra 1947 til 1964 er gået til forstadsamterne, ville det være urimeligt at antage, at en hovedpart af 2,7 procent af landets samlede vælgertal, som A-gruppen har vundet i Københavns og Frederiksborg amter, ikke skulle være beslægtet med størsteparten af det 2,5 procent tab, som A-gruppen har lidt i København-Frederiksberg. Man finder ikke på tilsvarende måde B-gruppens gevinst på 3,1 procent af landets samlede vælgertal i Nordøstsjælland modsvaret af direkte tab for gruppen i hovedstad eller provins, men det må her erindres, at provinsens vælgertab ved vandringer har andraget mindst fem procent af periodens gennemsnitlige vælgertal. Det har for Øernes Område uden for Nordøstsjælland givet sig udslag i et tab på 1,8 procent af landets samlede vælgermasse og tab for alle grupper – ligesom i Hovedstadens Område. Men

trods tab af mere end hundrede tusind vælgere har Jylland i kraft af sit store fødselsoverskud fuldtud bevaret sin andel af landets samlede vælgermasse i perioden 1947–64.

Efter 1960 har nettovandringerne fra provinsen til hovedstad og forstadsamter været overmåde beskedne. I de sidste otte år er det næsten udelukkende udflytninger fra København-Frederiksberg, der har bidraget til forstadsamternes tilvækst af vælgere.

Gennem vandring fra provinsen (ØØ+J) må det antages, at der i perioden 1947–68 netto er tilført hovedstaden og de to forstads-amtskredse (H+NØ) ikke blot omkring 160.000 personer, men 160.000 vælgere. Det drejer sig i 1968 om fem procent af det samlede danske vælgerkorps, og forudsat, at vandringen ikke har bevirket partiskifte eller i hvert fald ikke gruppeskifte, så forskydningen i landsresultatet har andre årsager, ville den procentvise stemmefordeling uden vandring – sammenlignet med de faktiske resultater af 1947- og 1968-folketingsvalgene have været følgende for A-gruppen, B-gruppen og M+P-gruppen i områderne H+NØ og ØØ+J i procent af det samlede vælgerkorps:

	1947-valgets resultat	1968-valgets resultat	1968-valget u. vandring?	Vundet ved vandring
<i>H + NØ</i>				
A-gruppen	17,2	15,5	14,4	+1,1
B-gruppen	9,0	10,8	8,5	+2,3
M + P-gruppen	8,6	10,0	8,4	+1,6
Vælgere i H + NØ	34,8	36,3	31,3	+5,0
<i>ØØ + J</i>				
A-gruppen	22,8	23,0	24,1	÷1,1
B-gruppen	25,2	24,3	26,6	÷2,3
M + P-gruppen	17,2	16,4	18,0	÷1,6
Vælgere i ØØ + J	65,2	63,7	68,7	÷5,0
<i>Hele landet</i>				
A-gruppen	40,0	38,5	38,5	–
B-gruppen	34,2	35,1	35,1	–
M + P-gruppen	25,8	26,4	26,4	–
Vælgere i hele landet	100,0	100,0	100,0	–

Der må her ses bort fra den indflydelse, vandringerne mellem Danmark og udlandet (herunder i valgteknisk forstand også Grønland og Færøerne) har haft. Har nettovandringen til udlandet ramt grupperne ensartet, kan det indenlandske mellemværende mellem hovedstaden i videste forstand og provinsen i snævrere forstand i 1968-stemmetal udtrykkes ved, at grupperne i provinsen har tabt og i hovedstadsregionen vundet følgende stemmetal:

A-gruppen	35.200
B-gruppen	73.600
M + P-gruppen	51.200
Vælgere i alt	160.000

Vandringerne *kan* således være eneste forklaring på hovedgruppernes styrkeforskydning fra provinsen til hovedstadsregionen – men dermed er ikke sagt, at de er det. Og de kan selvsagt ikke forklare forskydninger inden for grupperne eller mellem M- og P-grupperne, der i perioden 1960–66 til dels har fundet sted via A-gruppen.

Hvad angår Thisted amt, må jeg fastholde mit lille regnestykke som et godt billede på det, der sker, når en udpræget landbrugsegn med mindre købstæder og bymæssige bebyggelser går tilbage i folketal. I Thisted amt går A-gruppen relativt frem i landsognene, mens B-gruppen går tilbage i absolutte tal, og A-gruppen går relativt tilbage i købstæderne, hvor B-gruppen går frem i absolutte stemmetal. Det samlede resultat er blevet, at mens A-gruppen i alt har øget stemmetallet med 26,8 procent fra 1947 til 1968, er det gået frem med 25,4 procent i Thisted amt, altså meget nær landsgennemsnittet. Derimod gik B-gruppens stemmetal som helhed frem med 34,9 procent, mens det i Thisted amt dalede med 3,0 procent. Den helt overvejende del af de bortvandrede har ganske utvivlsomt været prædestinerede B-gruppe vælgere. Det er i det hele taget karakteristisk, at befolkningsafgivende amter har haft en relativ fremgang for A-gruppen og modtagende områder en faktisk fremgang for B-gruppen. Der findes undtagelser, men det vil føre for vidt at komme nærmere ind på dette forhold. Det skal blot siges, at det har befolkningsmæssigt forklarlige årsager.

Thisted amt er det eneste amt i landet, hvor B-gruppen i 1968 fik færre stemmer end i 1947, og afvandringen har i det mellemliggende tidsrum andraget 15–20.000 personer (i amt med 50.000 vælgere). Beboertallet er lavere nu end i 1947, og kun valgretsalders nedsættelse har bevirket, at vælgertallet ikke også er mindsket. Desværre savner man i væsentlig grad støtte i den officielle statistik med hensyn til vandringeres retning, omfang og karakter. At det hovedsagelig er ungdom, der vandrer, fremgår dog blandt andet af, at folketællingerne viser, der kun er et ringe antal ældre i et så udpræget tilvandringsområde som Nordsjælland. Thisted amt har derimod landets laveste andel af 20–39-årige (1960-tællingen), og skønt der i 1920–39 fødtes 36.045 børn i amtet, taltes der i 1960 alt i alt kun 18.522 personer i aldersgruppen 20–39 år. Det er altså ikke »nogle mere eller mindre underbyggede antagelser, om at det overvejende er unge, der flytter«, jeg arbejder med. Det er kendsgerninger,

omend jeg godt med Landsplanudvalgets Sekretariat (Regionale Befolkningsfremskrivinger 1960–2000 (Kbh. 1968) side 95) kunne have ønsket et bedre og helt à jour ført materiale fra Danmarks Statistik.

Det er stadig min overbevisning, at de indenlandske vandringer er en hovedårsag til forskydningerne i stemmeandele mellem A- og B-grupperne i landets forskellige områder til op i tresserne, og at de også kan have øvet indflydelse på for eksempel de konservatives tiltagende styrke og Venstres tilbagegang. Erfaringer fra udlandet viser, at vælgerne, når de skifter parti, oftest bevæger sig ad den korteste vej – til et beslægtet parti. Men også når vælgerne vil protestere, og måske netop når de vil protestere, bevæger de sig over korte afstande. Derfor er det naturligt for en vælger, der vil protestere mod den samlede A-gruppe eller den samlede B-gruppe at bevæge sig til sofaen eller M-gruppen. Det er ikke i modstrid med, hvad der står i Vælgere på Vandring, at så mange stemmer i 1968 samledes hos de radikale, der forøvrigt allerede i 1966 nød godt af visse proteststrømninger. Der er, siges det i Vælgere på Vandring, i sandhed tale om stabile vælgermasser . . ., men også om vælgere, der kan miste humøret og trætte holde sig tilbage eller i en given situation opflammes til at protestere, når det vel at mærke kan ske, uden at de føler sig revet ud af deres følelsesmæssige sammenhæng med familie, milieu eller fortid«. Det betyder heller ikke efter det seneste valg, at man »primært« skulle opfatte M-gruppen som »et brugbart alternativ til sofaen for den socialistiske eller borgerlige vælger, der af en eller anden grund midlertidigt bliver utilfreds med den blok, han rettelig hører hjemme i«. Det er ikke vælgerne, men partimedlemmer, partiledelser og folketingsgrupper, der afgør, hvad et parti primært vil være.

Men at netop M-gruppen kan opsuge proteststemmer, er 1968-valget et eklatant eksempel på. Bevægelser af denne art er i fuld overensstemmelse med demokratiets væsen og parlamentarismens idé – i forholdstalsvalgmådens udformning. Det er en primær funktion i et demokratisk samfund, at befolkningen kan tilkendegive, at den ønsker at blive af med en regering. Dermed skulle imidlertid gerne på samme tid siges noget positivt, og det positive kan udtrykkes mere nuanceret ved forholdstalsvalg end gennem valg i enkeltmandskredse, men dermed følger igen, at det både for politikere og valgforskere er vanskeligere at fastslå hensigten med selv kraftige vælgerreaktioner. Man vælger ikke blot – som under topartisystem – en regering. Vælgerne udtaler sig om den politik, de ønsker ført, og deres svar kan kræve både fortolkningskunst og kompromis'er, når regeringer skal dannes og opretholdes. Men det er atter en anden historie.

Og så blot nogle afsluttende bemærkninger.

Jeg har gang på gang i Vælgere på Vandring understreget materialets utilstrækkelighed som afgørende bevismateriale, således ordret på side 90: – Men de blotte valgtal kan ikke alene stå som afgørende bevismateriale. De kan vel egentlig kun vidne med sikkerhed om en forbavsende stabilitet i størsteparten af vælgerkorpset. Og videre: – Om marginalvælgene siger de kun, at de kan være udslaggivende, og at de i Danmark har været tilbøjelige til at kaste deres kærlighed på nye partier frem for på sofaen, mens gennemsnitlig 80 procent af de aktive vælgere har givet deres stemmer til de tre største partier. . .

Jeg understregede endvidere bilagens primære betydning blot som håndbogsstof for en drøftelse af den politisk-folkelige udvikling. Jeg har ikke haft adgang til andet stof end det offentligt tilgængelige. Der har ikke foreligget danske survey-undersøgelser, jeg kunne støtte mig til og afkontrollere f. eks. vandringsteorien på. Arbejdet er udført så at sige med håndkraft på noget stenet grund som »hobby« i ferier og anden fritid, og jeg har selv peget på de fejkilder, Mogens N. Pedersen nævner.

Trods Mogens N. Pedersens gentagne påstand om fejlslutningers uundgåelighed på det foreliggende grundlag, øjner jeg dog ikke i hans meget teoretiske kritik noget, der ligner bevis for, at jeg har uret i det synspunkt, der i hvert fald støttes af foreliggende materiale, at vandringerne i halvtredserne kom til at øve en afgørende indflydelse på gruppernes vælgerandele i Hovedstadens Område, Nordøstsjælland og den egentlige provins. Hvor skulle stemmerne være kommet fra i Københavns og Frederiksborg amter, om der ikke var kommet nogen vandrende med dem? Og kan det være tilfældigheder, der bevirker, at fremgang og tilbagegang for A- og B-grupperne i Nordøstsjælland – og det øvrige land i 1964 praktisk taget balancerede sammenlignet med 1947? Jeg kan anbefale disse forhold til nærmere studium, når 1965-folketællingens kombinerede bopæls- og fødestedsopgørelse – som lovet – en gang publiceres, men jeg skal gøre opmærksom på, at vandringsretning og -karakter ikke mere følger skemaet fra halvtredserne.

Tabel A, 1-6

*Forskydninger ved folketingsvalget 1968 sammenlignet med 1966**A, 1. Hele landet*

	Omregnede			Forskydninger		Procenttal			
	Valg 1966	1966-tal	Valg 1968	÷	+	1966	1968	÷	+
Liste A	1.068.911	1.084.522	974.833	109.689	-	33,80	30,38	3,42	-
Liste F	304.437	308.983	174.553	134.430	-	9,63	5,44	4,19	-
Liste Y	-	-	57.184	-	57.184	-	1,78	-	1,78
Liste K	21.553	21.808	29.706	-	7.898	0,68	0,93	-	0,25
A-gruppen	1.394.901	1.415.313	1.236.276	179.037	-	44,11	38,53	5,58	-
Liste B	203.858	206.958	427.304	-	220.346	6,45	13,31	-	6,86
Liste E	19.905	20.214	21.124	-	910	0,63	0,66	-	0,03
Liste L	69.180	70.265	37.407	32.858	-	2,19	1,17	1,02	-
M-gruppen	292.943	297.437	485.835	-	188.398	9,27	15,14	-	5,87
Liste C	522.028	529.747	581.051	-	51.304	16,51	18,11	-	1,60
Liste D	539.027	546.753	530.167	16.586	-	17,04	16,52	0,52	-
Liste U	44.994	45.547	14.360	31.187	-	1,42	0,45	0,97	-
B-gruppen	1.106.049	1.122.047	1.125.578	-	3.531	34,97	35,08	-	0,11
Liste S	-	-	6.831	-	6.831	-	0,21	-	0,21
P-gruppen	368.459	373.849	354.126	19.723	-	11,65	11,04	0,61	-
Vælgere	3.162.352	3.208.646	3.208.646	198.760	198.760	100,00	100,00	6,19	6,19

A, 2. Hovedstaden

	Omregnede			Forskydninger		Procenttal			
	Valg 1966	1966-tal	Valg 1968	÷	+	1966	1968	÷	+
Liste A	200.148	197.534	185.939	11.595	-	34,9	32,9	2,0	-
Liste F	113.011	111.502	55.588	55.914	-	19,7	9,8	9,9	-
Liste Y	-	-	22.362	-	22.362	-	4,0	-	4,0
Liste K	8.841	9.056	12.588	-	3.532	1,6	2,2	-	0,6
A-gruppen	322.000	318.092	276.477	41.615	-	56,2	48,9	7,3	-
Liste B	26.762	26.602	67.633	-	41.031	4,7	12,0	-	7,3
Liste E	1.925	1.698	2.275	-	577	0,3	0,4	-	0,1
Liste L	15.620	15.282	7.752	7.530	-	2,7	1,4	1,3	-
M-gruppen	44.307	43.582	77.660	-	34.078	7,7	13,8	-	6,1
Liste C	102.908	101.880	114.856	-	12.976	18,0	20,3	-	2,3
Liste D	21.303	20.942	16.675	4.267	-	3,7	2,9	0,8	-
Liste U	4.151	3.962	1.240	2.722	-	0,7	0,2	0,5	-
B-gruppen	128.362	126.784	132.771	-	5.987	22,4	23,4	-	1,0
P-gruppen	78.450	77.528	79.078	-	1.550	13,7	13,9	-	0,2
Vælgere	573.119	565.986	565.986	41.615	41.615	100,0	100,0	7,3	7,3

A, 3. Nordøstsjælland	Valg 1966	Omregnede		Forskydninger		Procenttal			
		1966-tal	Valg 1968	÷	+	1966	1968	÷	+
Liste A	177.264	184.831	162.513	22.318	-	30,8	27,1	3,7	-
Liste F	66.834	69.612	37.041	32.571	-	11,6	6,2	5,4	-
Liste Y	-	-	15.854	-	15.854	-	2,6	-	2,6
Liste K	4.857	4.801	6.485	-	1.684	0,8	1,1	-	0,3
A-gruppen	248.955	259.244	221.893	37.351	-	43,2	37,0	6,2	-
Liste B	41.480	43.207	92.874	-	49.667	7,2	15,6	-	8,4
Liste E	2.357	2.400	2.699	-	299	0,4	0,4	-	-
Liste L	21.299	22.204	11.460	10.744	-	3,7	1,9	1,8	-
M-gruppen	65.136	67.811	107.033	-	39.222	11,3	17,9	-	6,6
Liste C	136.839	142.224	156.719	-	14.495	23,7	26,1	-	2,4
Liste D	62.988	65.410	56.071	9.339	-	10,9	9,3	1,6	-
Liste U	6.345	6.601	1.650	4.951	-	1,1	0,3	0,8	-
B-gruppen	206.172	214.235	214.440	-	205	35,7	35,7	-	-
P-gruppen	56.216	58.828	56.752	2.076	-	9,8	9,4	0,4	-
Vælgere	576.479	600.118	600.118	39.427	39.427	100,0	100,0	6,6	6,6

A, 4. Øvrige Ø-område

Liste A	239.439	242.096	217.306	24.790	-	36,4	32,7	3,7	-
Liste F	43.358	43.897	29.349	14.548	-	6,6	4,4	2,2	-
Liste Y	-	-	6.664	-	6.664	-	1,0	-	1,0
Liste K	2.871	2.645	3.842	-	1.197	0,4	0,6	-	0,2
A-gruppen	285.668	288.638	257.161	31.477	-	43,4	38,7	4,7	-
Liste B	55.945	56.534	98.637	-	42.103	8,5	14,6	-	6,3
Liste E	3.441	3.326	3.727	-	401	0,5	0,6	-	0,1
Liste L	10.057	9.977	5.488	4.493	-	1,5	0,8	0,7	-
M-gruppen	69.443	69.837	107.848	-	38.011	10,5	16,2	-	5,7
Liste C	89.823	91.119	99.889	-	8.770	13,7	15,0	-	1,3
Liste D	131.514	133.020	127.384	5.636	-	20,0	19,1	0,9	-
Liste U	7.042	6.651	2.441	4.210	-	1,0	0,4	0,6	-
B-gruppen	228.379	230.790	229.714	1.076	-	34,7	34,5	0,2	-
P-gruppen	74.411	75.796	70.338	5.458	-	11,4	10,6	0,8	-
Vælgere	657.901	665.061	665.061	38.011	38.011	100,0	100,0	5,7	5,7

A, 5. Nørrejylland	Omregnede			Forskydninger		Procenttal			
	Valg 1966	1966-tal	Valg 1968	÷	+	1966	1968	÷	+
Liste A	399.192	406.799	363.106	43.693	-	33,1	29,6	3,5	-
Liste F	76.522	77.427	49.274	28.153	-	6,3	4,0	2,3	-
Liste Y	-	-	11.295	-	11.295	-	0,9	-	0,9
Liste K	4.697	4.916	6.409	-	1.493	0,4	0,5	-	0,1
A-gruppen	480.411	489.142	430.084	59.058	-	39,8	35,0	4,8	-
Liste B	72.228	73.740	151.970	-	78.230	6,0	12,4	-	6,4
Liste E	10.900	11.061	11.191	-	130	0,9	0,9	-	-
Liste L	19.773	19.644	11.284	8.360	-	1,6	0,9	0,7	-
M-gruppen	102.901	104.445	174.445	-	70.000	8,5	14,2	-	5,7
Liste C	165.373	168.373	181.898	-	13.525	13,7	14,8	-	1,1
Liste D	296.408	301.105	303.431	-	2.326	24,5	24,6	-	0,1
Liste U	24.708	25.809	8.214	17.595	-	2,1	0,7	1,4	-
B-gruppen	486.489	495.287	493.543	1.744	-	40,3	40,1	0,2	-
P-gruppen	138.338	140.155	130.957	9.198	-	11,4	10,7	0,7	-
Vælgere	1.208.139	1.229.029	1.229.029	70.000	70.000	100,0	100,0	5,7	5,7
A, 6. Sønderjylland									
Liste A	52.868	53.443	45.969	7.474	-	36,0	31,0	5,0	-
Liste F	4.712	4.750	3.301	1.449	-	3,2	2,2	1,0	-
Liste Y	-	-	1.009	-	1.009	-	0,7	-	0,7
Liste K	287	297	382	-	85	0,2	0,2	-	-
A-gruppen	57.867	58.490	50.661	7.829	-	39,4	34,1	5,3	-
Liste B	7.443	7.571	16.190	-	8.619	5,1	10,9	-	5,8
Liste E	1.282	1.336	1.231	105	-	0,9	0,8	0,1	-
Liste L	2.431	2.524	1.427	1.097	-	1,7	1,0	0,7	-
M-gruppen	11.156	11.431	18.848	-	7.417	7,7	12,7	-	5,0
Liste C	27.085	27.464	27.689	-	225	18,5	18,6	-	0,1
Liste D	26.814	27.167	26.606	561	-	18,3	18,0	0,3	-
Liste U	2.748	2.820	815	2.005	-	1,9	0,5	1,4	-
B-gruppen	56.647	57.451	55.110	2.341	-	38,7	37,1	1,6	-
P-gruppen	21.044	21.080	17.002	4.078	-	14,2	11,5	2,7	-
Liste S	-	-	6.831	-	6.831	-	4,6	-	4,6
Vælgere	146.714	148.452	148.452	14.248	14.248	100,0	100,0	9,6	9,6

Hvor der er uoverensstemmelse mellem landstal og sammentalte områdetal, må de mere nøjagtigt beregnede landstal være gældende. De omregnede tal kan kun være vejledende.

Tabel B

*Forskydninger i procentvise vælgerkorps-andele 1966-68
i amter og større områder*

	1-3 Hoved- staden		4 Københ. amt		5 Fr.borg amt		6 Holbæk amt		7 Sorø amt		8 Præstø amt		9 Bornh.s amt		10 Maribo amt	
	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+
A-gruppe	7,3	-	6,3	-	6,1	-	5,1	-	4,5	-	4,2	-	5,1	-	3,8	-
Radikale	-	7,3	-	8,6	-	7,2	-	6,3	-	5,6	-	6,2	-	5,7	-	5,7
Øvr. M-gruppe	1,2	-	1,9	-	1,3	-	0,8	-	0,8	-	0,7	-	0,5	-	0,6	-
B-gruppe	-	1,0	0,2	-	-	0,6	-	-	0,6	0,5	-	-	0,5	0,6	-	-
Passive	-	0,2	0,2	-	0,4	-	0,4	-	0,9	-	0,8	-	0,6	-	0,7	-
+ / ÷	8,5		8,6		7,8		6,3		6,2		6,2		6,2		5,7	
	11 Odense amt		12 Svendb. amt		13 Hjørr. amt		14 Thisted amt		15 Ålborg amt		16 Viborg amt		17 Randers amt		18 Århus amt	
	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+
A-gruppe	5,5	-	4,1	-	5,0	-	3,5	-	5,1	-	4,1	-	4,5	-	5,5	-
Radikale	-	7,4	-	5,8	-	5,8	-	5,7	-	6,3	-	7,1	-	5,9	-	7,2
Øvr. M-gruppe	0,8	-	0,5	-	0,7	-	0,7	-	0,6	-	0,6	-	0,8	-	1,3	-
B-gruppe	0,8	-	-	0,5	-	1,1	-	0,3	-	0,3	-	1,1	-	0,3	0,5	-
Passive	0,3	-	1,7	-	1,2	-	1,2	-	0,9	-	1,3	-	0,9	-	-	0,1
+ / ÷	7,4		6,3		6,9		5,7		6,6		7,1		6,2		7,3	
	19 Skander- borg amt		20 Vejle amt		21 Ringk. amt		22 Ribe amt		23 Hadersl. m. fl. amter		4-5 Nordøst- sjæll.		6-12 Øvrige ø-amter		13-22 Nr. Jyl- land	
	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+
A-gruppe	4,5	-	4,9	-	4,4	-	5,1	-	5,3	-	6,2	-	4,7	-	4,8	-
Radikale	-	6,8	-	6,4	-	5,9	-	6,3	-	5,8	-	8,4	-	6,3	-	6,4
Øvr. M-gruppe	0,6	-	0,8	-	0,6	-	0,5	-	0,8	-	1,8	-	0,6	-	0,7	-
B-gruppe	0,4	-	0,2	-	-	-	0,1	-	1,6	-	-	-	0,2	-	0,2	-
Passive	1,3	-	0,5	-	0,9	-	0,6	-	2,7	-	0,4	-	0,8	-	0,7	-
Tysk mindretal ...									-	4,6						
+ / ÷	6,8		6,4		5,9		6,3		10,4		8,4		6,3		6,4	

TABEL C, 1

Vælgerudviklingen 1947-64 og 1964-68

	Stemmetal ved folketingsvalg			Procent af samlet vælgertal		
	1947	1964	1968	1947	1964	1968
<i>H. Hovedstaden</i>						
A-gruppen	307.598	310.612	276.477	12,6	10,1	8,6
B-gruppen	124.849	153.173	132.771	5,1	5,0	4,1
M-gruppen	54.851	23.250	77.660	2,0	0,7	2,4
Passive	80.458	102.938	79.078	3,6	3,3	2,5
I alt H-området	567.756	589.973	565.986	23,3	19,1	17,6
<i>NØ. Nordøstsjælland</i>						
A-gruppen	111.566	221.306	221.893	4,5	7,2	6,9
B-gruppen	95.510	216.727	214.440	3,9	7,0	6,7
M-gruppen	34.100	30.450	107.033	1,3	1,0	3,3
Passive	38.899	69.631	56.752	1,8	2,2	1,8
I alt NØ-området	280.075	538.114	600.118	11,5	17,4	18,7
<i>ØØ. Øvr. ø-område</i>						
A-gruppen	209.565	266.799	257.161	8,7	8,6	8,0
B-gruppen	192.188	232.227	229.714	7,9	7,5	7,2
M-gruppen	74.218	51.587	107.848	2,8	1,7	3,4
Passive	76.065	94.262	70.338	3,3	3,1	2,2
I alt ØØ-området	552.036	644.875	665.061	22,7	20,9	20,8
<i>J. Jyllands område</i>						
A-gruppen	346.454	489.037	480.745	14,2	15,8	15,0
B-gruppen	421.672	539.197	548.653	17,3	17,5	17,1
M-gruppen	100.329	79.689	193.294	3,7	2,6	6,0
Passive	166.984	207.384	154.789	7,3	6,7	4,8
I alt J-området	1.035.439	1.315.307	1.377.481	42,5	42,6	42,9
<i>Hele landet</i>						
A-gruppen	975.183	1.287.754	1.236.276	40,0	41,7	38,5
B-gruppen	834.219	1.141.324	1.125.578	34,2	37,0	35,1
M-gruppen	263.500	183.707	485.835	9,8	6,0	15,1
Passive	362.404	475.484	360.957	16,0	15,3	11,3
I alt hele landet	2.435.306	3.088.269	3.208.646	100,0	100,0	100,0

TABEL C, 2

Ændringer i vælgerandel 1947-64 og 1964-68

	H		NØ		H + NØ		ØØ		J		ØØ + J	
	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+	÷	+
1947-64												
A-gruppen	2,5	-	-	2,7	-	0,2	0,1	-	-	1,6	-	1,5
B-gruppen	0,1	-	-	3,1	-	3,0	0,4	-	-	0,2	-	0,2
M-gruppen	1,3	-	0,3	-	1,6	-	1,1	-	1,1	-	2,2	-
Passive	0,3	-	-	0,4	-	0,1	0,2	-	0,6	-	0,8	-
Vælgerandel ...	÷4,2		+5,9		+1,7		÷1,8		+0,1		÷1,7	
1964-68												
A-gruppen	1,5	-	0,3	-	1,8	-	0,6	-	0,8	-	1,4	-
B-gruppen	0,9	-	0,3	-	1,2	-	0,3	-	0,4	-	0,7	-
M-gruppen	-	1,7	-	2,3	-	4,0	-	1,7	-	3,4	-	5,1
Passive	0,8	-	0,4	-	1,2	-	0,9	-	1,9	-	2,8	-
Vælgerandel ...	÷1,5		+1,3		÷0,2		÷0,1		+0,3		+0,2	

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, bibliotekar, cand. mag. Kristian Hvidt, professor, dr. phil. Georg Nørregård, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist og bibliotekar, dr. phil. Helge Sjøgaard.

Dip'omatarium Danicum 3, V, 1357–1360. Udgivet af C. A. Christensen og Herluf Nielsen. De tyske tekster af Peter Jørgensen. 1967. 456 s.

Danmarks riges breve 3, V, 1357–1360. Udarbejdet af C. A. Christensen, K. Friis Johansen og Herluf Nielsen. De tyske tekster af Ernst Dittmer. 1967. 363 s.

Det store dobbeltværk eller tredobbelte værk, hvis man også medregner facsimileudgaven skrider planmæssigt frem. I århundreder har man bestræbt sig for at samle diplomerne; men selv om det kun blev til spredte tilløb, har arbejderne gennem den lange tid ikke været uden nytte, da de danner det nødvendige forarbejde for diplomatariet, af hvis breve de fleste allerede er trykt. Det væsentlige fremskridt er en bedre og mere pålidelig tekst og fritagelsen for at samle materialet fra mange forskellige publikationer, som det tit kan være vanskeligt at få fat på. Det er en uvurderlig lettelse, at alt nu er samlet på et sted og publiceret ensartet.

Aktstykkernes værdi som kilder i modsætning til beretningerne er efterhånden så gennemdrøftet, at det er overflødigt at tage spørgsmålet op her. Med større grund kan der gøres opmærksom på, at den danske annalistik også har arbejdet med diplomerne, idet den sjællandske krønike under 1354 citerer forordningen fra

danehoffet dette år (Ellen Jørgensen: *Annales Danici*, 1920, s. 177–178). *Annales Ryenses* er mindre heldig, når den under året 1181 omtaler, at Innocens III's stadfæstelse 1216 af erobringerne i Nordtyskland med vilje er blevet tilintetgjort, da originalen stadig eksisterer (*Annales Danici*, s. 89), som diplomatariet klart gør rede for. Eksemplerne viser, hvor forskelligt de middelalderlige årbøger udnytter diplomerne, og spørgsmålet om deres afhængighed af primære kilder fortjente måske en særskilt behandling.

Helge Sjøgaard

Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 37). (I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, 1968). 405 s.

Naturligt nok har Sønderjyllands historie i det 19. århundrede fristet en række danske historikere til indsats, og tiden nærmest efter Treårskrigen er allerede tidligere taget op til behandling af C. F. Allen, A. Thorsøe, N. Neergaard, H. Hjelholt o. fl. for ikke at tale om forfatterne af »Sønderjyllands Historie«. Alligevel er der endnu en hel del at gøre, og Jens Engberg viser med sin doktordisputats, hvorledes man ved at gå dybere i arkivmaterialet stadig kan bringe større klarhed over vigtige spørgsmål.

Engberg skildrer det danske styre i de første tre år efter freden med Preussen, går ind på den danske regerings forhandlinger med udlandet vedrørende styrelsen og viser den slesvigske befolknings reaktioner, blandt andet gennem den slesvigske stænderforsamling 1853. Fremstillingen er letløbende og fængslende, krydret med et passende udvalg af eksempler og anekdoter. Engberg har den fortræffelige egenskab, at han forstår at få et arkiv til at tale. Det har han allerede vist ved en større afhandling i nærværende tidsskrift. Straks i begyndelsen af bogen om Slesvig giver han en meget anskuelig fremstilling af den undtagelsestilstand, der indførtes i det sydligste Slesvig efter overtagelsen af landskabet. Befolkningen søgte ved smådrillerier at genere den danske hær og de danske embedsmænd. Danskerne førte langt fra noget rædselsregimente; men de tog dog deres forholdsregler. Oprørsregeringens embedsmænd, hvoraf mange var flygtet, blev for en stor del afskediget; man måtte jo også tage hensyn til de trofaste dansksindedes synspunkter. Ved nybesættelserne foretrak man danske for tyske, og i retsvæsenet indførtes reformer. Med største opmærksomhed læser man om F. Tillisch' administration i det generhvervede land, om den unge A. Regenburs alt for faste kirke- og sprogpolitik og om L. N. Scheeles kritik deraf. Man fristes til at tro, at styrelsen ikke blev lagt i hænderne på de bedst egnede. Bag ved stod den meget nationalistiske C. F. Wegener, der inspirerede til Regenburs handlinger.

Ved skildringen af den udenrigspolitiske udvikling får man et dybt indtryk af uenigheden blandt den danske regerings medlemmer og ligeledes af den delikatesse, der skulle til

under forhandlingerne med de lige så uenige stormagter. Der tegnes et portræt af den danske udenrigsminister H. Reedtz som en klynkende nikkedukke, der altid var af samme mening som den, han talte med – han »berømmes ikke af nogen for ret meget« (s. 187). Ligeledes af finansminister W. Sponneck, der sikkert var regeringens dygtigste medlem, men anvendte sit geni i sit eget ministerium og ikke havde held med sig, da han forsøgte sig på en diplomatisk sendelse til Wien. I øvrigt var det altid ham, der måtte finde på råd, når regeringen var ved at køre fast; men over for udlandet var hans stilling vanskelig, fordi han i den hjemlige politik stod midt imellem de ejder-danske nationalliberale og de mere realitetsbetonede konservative helstatsfolk.

Stormagterne blandede sig bestandig i Danmarks og Slesvigs anliggender. De forlangte amnestien over for oprørerne udvidet; de forlangte, at Tillisch skulle gå af som minister for Slesvig, fordi de fik overdrevene indberetninger om hans og Regenburs forvaltning; de forlangte en stænderforsamling indkaldt i Slesvig. Det var især østmagterne, der gjorde sig gældende. De forlangte, at de nationalliberale trådte ud af regeringen, og de så helst, at junigrundloven forsvandt – den måtte i alt fald ikke indføres i Slesvig. Under stormagternes tryk måtte den danske regering gentagne gange rekonstrueres. Til uheld for Danmark krævede også Englands førende statsmand, H. J. T. Palmerston, eftergivenhed fra dansk side for at få ro i de balstyrige hertugdømmer, og dronning Victoria var under sin gemals indflydelse rent ud imod den danske regering.

Længere fremme i bogen giver Engberg indgående besked om sprogfor-

holdene, især i de blandede distrikter, og om udfaldet af valgene til stænderforsamlingen. Takket være den høje census fik forsamlingen et tysk-sindet flertal, idet særlig overklassen og de velhavende var tysk- eller slesvig-holstensksindede. Det faldt da af sig selv, at forsamlingen fordømte det danske sprogstyre; men hovedemnet for forhandlingerne var et forslag til hertugdømmets fremtidige forfatning; hverken på dette felt eller på andre var regeringen tilbøjelig til at tage hensyn til stænderforsamlingens ønsker.

Økonomiske spørgsmål, toldpolitik, jernbane- og eksportudsigter indlader Engberg sig ikke med.

Hvorvidt det ved sprogforordningerne lykkedes at standse det danske sprogs tilbagegang i Mellemslesvig, er nok mere omdiskutabelt, end Engberg antyder. Bedømmelsen heraf varierer hos de forskellige forfattere. Engberg finder det i sin orden, at dansk blev støttet over for tysk, men mener, at støtten kom for sent og blev til et overgreb, idet man ikke spurgte befolkningen (s.317). Han lægger megen vægt på, hvad præster og andre indberettede; man kan herved ikke lade være at tænke på det gamle ord: det sete afhænger af øjnene, der ser.

Det er særlig ved en sammenligning med det hidtidige hovedværk, Niels Neergaards »Under Junigrundloven« II (1916) iøjnefaldende, hvor meget nyt Jens Engbergs bog bringer. Neergaard støttede sig i det væsentlige på danske kilder. Engberg har i betydelig udstrækning draget fordel af udenlandske kilder, ikke blot forsket i det danske rigsarkiv, men også besøgt det slesvig-holstenske landsarkiv på Gottorp, det østtyske centralarkiv i Merseburg, det vesttyske gehejmestatsarkiv i Vestberlin og det

engelske statsarkiv i London. Indsamlingen af oplysninger var endda særlig vanskelig, fordi administrationen i Danmark flere gange blev lagt om i vedkommende periode, og en del af arkivmaterialet er blevet afgivet til Tyskland, ja, noget er endda vendt tilbage til Danmark efter genforeningen i 1920. Visse aktstykker ligger i privatarkiver, navnlig i Regensburgs arkiv i det danske Rigsarkiv. Af de tyske arkivalier blev en del ødelagt under anden verdenskrig; men hovedbestanddelene vedrørende Slesvig synes dog bevaret. Meget interessante er de engelske kilder, idet den engelske gesandt i København var godt underrettet og førte en dygtig pen. Derimod har engelske privatarkiver kun givet et stærkt begrænset udbytte. Af russisk arkivstof har kopier af gesandtskabsindberetningerne fra København været til rådighed i det danske arkiv.

På denne baggrund falder det besynderligt, at Jens Engberg har afstået fra at benytte franske og østrigske arkiver. De franske akter havde vel ikke givet større bidrag, for så vidt som Frankrig i den pågældende periode var optaget af Napoleon 3's opkomst. Men de østrigske. Navnlige efter afslutningen af overenskomsten i Olomouc (Olmütz) den 29. november 1850 var Østrig så afgjort den førende magt i det tyske forbund og dermed hovedpartneren i forhandlingerne fra tysk side*).

Engberg vil forsvare sig med, at han har haft en udgave af østrigske kilder til rådighed, nemlig J. A. v. Rantzau: *Europäische Quellen zur Schles-*

*) Østrigs fortrin for Preussen fremgår også af, at Sponeck blev sendt til Wien og ikke til Berlin, og den russiske gesandt P. v. Meyendorff blev forfremmet fra gesandtposten i Berlin til gesandtposten i Wien.

wig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert, I, Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852, Breslau 1934. Denne udgave giver imidlertid kun et snævert udvalg af de foreliggende akter, den er heller ikke brugt stærkt i Engbergs bog, og den er i øvrigt som kildeudgave utilfredsstillende; den antyder f. eks. ikke, hvor noget af teksten i et aktstykke er udeladt (således i Vrints depecher nr. 43 og nr. 83; det sidste sted er et par sider udeladt). Rantzau optrykker selvfølgelig noget af det væsentligste, men meget mere kunne være hentet fra det østrigske statsarkiv. Således har Rantzau udeladt en række indberetninger fra den østrigske gesandt i København, blandt andet om stemningen i den danske hovedstad. De østrigske diplomater var almindeligvis i besiddelse af megen litterær kultur og skrev godt, ligesom de gerne var vel underrettede.

Stor interesse blandt Wienerakterne har også korrespondancen med Sankt Petersburg. Man ser heraf tydeligere end i Engbergs bog, i hvor høj grad Rusland støttede Danmark og pressede på de tyske stormagter for at få ordnet Slesvigs og Holstens forhold. Nok har Engberg kendt preussiske akter i denne forbindelse; men det russisk-østrigske samspil kræver særlig opmærksomhed; zaren og den østrigske kejser kunne jo være enige om, at Preussen helst ikke skulle få fingre i Holsten; Østrig kunne være interesseret i at støtte alt, hvad der inden for det tyske forbund kunne bruges som modvægt mod Preussen, og Danmark havde i høj grad de to stormagters velsignelse til at søge sit herredømme i både Slesvig og Holsten genoprettet efter krigen. I øvrigt meddeler den østrigske gesandt i Sankt Petersburg, Lebzelttern, også (i

dep. nr. 63 B, 19 7 1851), at Frankrig havde foretaget skridt til gunst for Danmark ud fra den betragtning, at den russiske udenrigsminister K. v. Nesselrode var for barsk, og at kongen af Danmark burde have frie hænder i hertugdømmerne.

Endnu mere besynderligt er det, at Engberg ikke har ment at burde indlade sig videre med korrespondancen mellem udenrigsministeriet i København og den danske ambassade i Wien. Hverken ordrer til eller depecher fra gesandten er anført mellem de benyttede kilder. Det kan oplyses, at af de af Engberg savnede 4 depecher fra Sponneck (s. 357 note 19) ligger de 3 i en tynd pakke »Depecher fra Grev Sponnecks mission til Wien 1851« i udenrigsministeriets arkiv, hvori der også findes et par andre akter sagen vedkommende. Disse depecher er hovedkilden vedrørende Sponnecks besøg i Wien, medens Engberg bruger andenhånds kilder, farvet af diplomater, der var fortrædelige over, at en ikke-diplomat var blevet sendt ud ved en sådan lejlighed. At dømme efter Sponnecks egen beskrivelse tog besøget sig noget anderledes ud, end det gør i Engbergs version. Her skal blot nævnes et enkelt eksempel. Engberg skriver (s. 166) ud fra sine kilder, at det var den østrigske regeringschef, fyrst Felix v. Schwarzenberg, der beklagede sig over, at Danmark ikke var begyndt at demobilisere militærstyrkerne i Slesvig. I Sponnecks depeche af 18. februar står der: »Derimod udtalte jeg efter rådførelse med baron Meyendorff en idé til fremskyndelse af pacification og til omgåelse af det unyttige paritetsspørgsmål i henseende til tidspunktet for den gensidige desarmering, hvilket hos fyrsten fandt meget bifald, nemlig at jeg ville straks hos min regering søge at udvirke, at

samme øjeblikkelig tog initiativet til desarmering af den danske hær«. Det ser altså ikke ud til, at det var Schwarzenberg, der begyndte at tale om desarmering. Snarere viste Sponneck ved sit udspil en betydelig let-sindighed ved at gå ind på synspunkter, som man ikke kunne vente, hans ministerkolleger hjemme uden videre kunne dele.

Heller ikke på bogverdenens område har Engberg fået fat på alt, hvad hensigtsmæssigt kunne være. Mærkværdigt nok nævner Engberg ikke »De dansk-tydske Differentser fra 1850–51. Actstykker og Bemærkninger. Udg. af T. Z[ilau]. København 1857«. Dette er ganske vist en sjælden bog; men den begynder med at optrykke freden med Preussen, og den giver mange oplysninger, som er gode at have ved hånden. Engberg nævner heller ikke et par interessante topografiske værker fra datiden. Dette gælder J. N. Schmidt: »Slesvigs Land og Folk«, 1. udg., Åbenrå 1852, som side 93–98 indeholder et afsnit om nationalitet med oplysninger i samme retning som Claus Eskildsens. Ligeledes Fr. Feddersen: »Beschreibung der Landschaft Eiderstedt«, Altona 1853, hvori (s. 41–42) indkvarteringen af de danske soldater omtales, og det nævnes, at landskabet i økonomisk henseende hurtigt efter krigen kom til kræfter, takket være skibsfarten til England og jernbanen til Flensborg.

Det kan også anføres, at Chr. Koch: *Volks und Landeskunde der Landschaft Schwansen, Heidelberg, 1912*, nævner (s. 356) en »Schwarzbuch über die dänische Missregierung im Hrt. Schleswig«, hvori blandt andet omtales en Blauenfeldt, som tyskerne ikke kunne lide. Det var vel ham, der siden udgav »Minder fra Sønderjylland«, København 1876.

I det hele taget er Engberg noget

tilbageholdende, når talen er om at benytte tyske bøger. Hans litteraturfortegnelse omtaler 12 afhandlinger fra »Sønderjyske Årbøger«, men kun 2 fra »Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte«. Brochurer optager ham heller ikke stærkt, og deres tid var dog ikke ganske forbi i 1850-erne. Han nævner H. Martensens småskrifter, som også Hjelholt har skrevet om i *Historisk Tidsskrift* 9 III. Af aviser er det i det væsentlige kun »Altonaer Mercur«, der er udnyttet. Der er stadig mulighed for fortsatte undersøgelser inden for det område, som Engbergs bog beskæftiger sig med.

Af enkeltheder kan der være grund til at protestere mod påstanden (s. 252) om, at den danske regerings forhold til det slesvig-holstenske ridderskab var godt i Frederik 6.'s tid; herimod taler ridderskabets klage til forbundsdagen i Frankfurt i 1823; men det var også et årligt tilbagevendende spørgsmål, hvorledes mødet mellem monarken og ridderskabets medlemmer ville falde ud, når kongen på sin sommerrejse kom til hertugdømmerne.

Det er ikke rigtigt at betegne (s. 122) russeren J. Tegoborski som gesandt, når han her kun var chargé d'affaires; det er i øvrigt et spørgsmål, om han var godt underrettet om de danske forhold.

Det er upraktisk i et videnskabeligt værk, at kildehenvisningerne er anbragt bag i bogen, og det er besynderligt, at man stadigvæk ikke kan følge den internationale regel for henvisninger, at forfatternavne sættes med kapitæler og bogtitler med kursiv. Det anvendte forkortelsessystem er lidet gennemsigtigt; en alfabetisk fortegnelse over forkortelser havde været nyttig.

Georg Nørregård

Enok Mortensen: The Danish Lutheran Church in America. (Kirkehistoriske Studier, Serie II nr. 25, Gad, 1967). 319 s.

I »Dagbladet« for den 26. marts 1868 kan man finde et referat fra et møde for unge theologer, der havde fundet sted på Borchs Kollegium dagen før. Det var indkaldt af den energiske pastor Johs. Clausen, Ryslinge, senere kendt som den fynske forsvarsbevægelses nidkære leder og meget omtalt efter hans offentligt bekendte overgang fra Indre Mission til Grundtvigianisme. Skønt mødet i 1868 var »lidet talrigt besøgt«, betegner det dog lidt af en begivenhed: begyndelse til en livskraftig kirkelig bevægelse blandt de danske udvandrere i U.S.A. Det er om denne dansk-amerikanske lutheranske kirke, at pastor Enok Mortensen, Des Moines, Iowa, har skrevet en grundig og fortræffelig bog. Den udkommer samtidigt i U.S.A. og Danmark, herhjemme optaget i serien Kirkehistoriske Studier.

Der havde været mange tilløb til dannelse af menigheder blandt de danske udvandrere før 1868, men det var først efter Johs. Clausens initiativ, den danske kirkebevægelse i Amerika blev virkelig organiseret og fik nogen udbredelse. Netop i 1868 var udvandringsspørgsmålet blevet et af dagens samtaleemner. Rigsdagen gennemførte en lov om beskyttelse af udvandrere under rejsen, pressen skrev med bekymring om sagen, og agenter fra talrige oversøiske lande sværmede rundt i Skandinavien for at hverve folk. Det var naturligt, at kirken med dens stærke fædrelandsfølelse i disse år også tog dette nationale problem op – det danske mindretal i Amerika skulle bevares for Danmark ligesom mindretallet i Slesvig.

Som resultat af det omtalte møde

nedsattes et udvalg i København, der skulle tage stilling til, hvorvidt der var trang til åndelig vejledning blandt danskerne i Amerika, og året efter udsendtes den slesvigske præst Grove-Rasmussen til U.S.A. (se hans interessante skildring af rejsen i Nordisk Månedsskrift 1871 II s. 241–293). I de følgende årtier rejste et betydeligt antal danske præster til U.S.A. Langt de fleste vendte hjem igen efter nogle år, men efter oprettelsen af danske præsteseminarier og højskoler i Iowa, Wisconsin og Nebraska uddannedes så mange dansk-amerikanere til præstegeneringen, at udsendelsen fra Danmark blev overflødiggjort. I dag findes 76 danske kirkesamfund i Amerika.

En fremstilling af den dansk-amerikanske kirkes udvikling igennem 100 år bliver ikke i første række en opmuntrende beskrivelse af stadig åndelig grøde og organisationsmæssig ekspansion. De danske lutheranere i U.S.A. gjorde sig nemlig fra begyndelsen bemærkede ved en usædvanlig splidagtighed. Det kirkelige liv blandt emigranterne blev præget af kampe og skismaer, der vistnok langt overgik de brydninger, der samtidigt foregik i hjemlandets folkekirke. Splittelserne i U.S.A. var imidlertid ikke alene af theologisk art, altså en deling i Indre Mission og Grundtvigianisme, men havde også en social baggrund. Blandt de nordiske indvandrere indtog de danske en særstilling i henseende til assimilationen i det amerikanske samfund. Af grunde, der endnu ikke rigtigt er udforskede, lod danskerne sig »amerikanisere« langt hurtigere end svenskere og nordmænd, ligesom de også spredte sig over et langt større område i U.S.A. Desværre kommer Enok Mortensen kun sporadisk ind på dette fænomen, der i høj grad ville have

bidraget til at forklare baggrunden for de voldsomme kirkelige brydninger.

Som en årsag til kampens opståen bør dog nævnes den indblanding, der fra begyndelsen skete fra den ældre og langt bedre organiserede norske kirke i U.S.A. I 1870'erne førte dennes leder, præsten J. Müller-Eggen et formeligt korstog mod grundtvigianerne, som han åbent undsagde og kaldte for kættere. Først langt op i det 20. århundrede dæmpedes stridighederne noget, men blev først bragt endeligt til ophør i 1962, da de forskellige danske grupper samlet indtrådte i overorganisationen Lutheran Church of America.

Pastor Enok Mortensen har gode forudsætninger for at skildre sin kirkes bevægede udviklingshistorie, bl. a. var han 1944–62 arkivar for det danske kirkearkiv i Des Moines, Iowa, og hans bog er da også blevet en veldokumenteret og dybtgående fremstilling. Man kunne måske godt have ønsket emnet belyst ud fra en mere alsidig belysning end den rent kirkehistoriske, til gengæld er der i denne henseende mange interessante oplysninger at hente i hans bog. Bogen er desuden mere end en rent historisk beretning, for som teolog er Enok Mortensen dybt engageret i de gamle stridigheder, og i et afsluttende kapitel gør han op med de mange års diskussioner.

Kristian Hvidt

Jan Olof Olsson: 1914. Om skuddene i Sarajevo og optakten til den første verdenskrig. (Gyldendal). 403 s.

Halvhundredåret for den første verdenskrigs udbrud er blevet mindet gennem udsendelsen af en række værker om krigen og dens forhistorie.

Erindringen om disse begivenheder var ellers begyndt at glide noget i baggrunden til fordel for den anden verdenskrig. Men i de senere år har der været en voksende erkendelse af, at den første krig måske er nok så skelsættende som den anden, der nøjere betænkt er en fortsættelse af den første. I 1914 sluttede en epoke; det kan man ikke sige om året 1939. Den anden verdenskrigs vigtigste begivenhed var utvivlsomt atombomben, men den kom først til anvendelse en halv snes dage, før krigen sluttede.

Den svenske historiker og journalist Jan Olof Olssons bog »1914« udkom i 1964 og fik straks en glimrende modtagelse i Sverige. Det er særdeles forståeligt, thi bogen, der nu foreligger i dansk udgave, er velskrevet, klart bygget op og forsynet med et udmærket illustrationsmateriale. Den giver sig heller ikke ud for mere, end hvad den er: en populær skildring af optakten til krigens udbrud. Der er især grund til at fremhæve kapitlet om Tyskland før juli 1914, der har fået den ganske rammende overskrift: »Den allerhøjeste krigsherre og hans armé«. Billedet af den evigt skriven- de, talende og optrædende kejser er aldeles ypperligt. »Han er let at genkende. Mange kan have truffet ham i det virkelige liv. Han er den forkælede søn af velhavende familie, besat af lysten til at imponere, til at blande sig med alle, til at dukke op blandt sejlsportsfolk og snakke om rigning og vindforhold, til at stige til hest med ryttere og komme med bemærkninger om andres sadel, til at forsøge at indynde sig hos hvad han kalder godtfolk med malplacerede grovheder, i den tro, at de vil gøre lykke. Han er drengen, der optræder som pokkers karl, og som med jævne mellemrum er brudt sammen, har lukket sig inde for at græde, er gået i seng

for verden eller bare sidder og stirrer med glasagtige øjne, hensunken i tanker om en formodet fiasko eller indbildt uret«. (s. 28).

Forfatteren skriver også med megen kyndighed om de tyske og østrig-ungarske intriger i juli måned, der blev den direkte årsag til krigens udbrud. Han lader ingen tvivl tilbage hos læseren om hvem, der har det egentlige ansvar for begivenhedernes udvikling i denne skæbnsvangre måned. Men han tillægger Wilhelm II en alt for stor betydning, når han hævder, at kejseren kunne have grebet afgørende ind den 27. juli. Det var ganske anderledes stærke kræfter end kejserens, der afgjorde spillet.

I den danske udgave er to kapitler om Sveriges stilling udeladt og erstattet af eet, der har fået den paludanske overskrift: »Torden i syd«. Det giver en i alt væsentligt korrekt skildring af det dansk-tyske forhold i årtierne op til 1914. Forfatteren bygger især på Troels Finks bøger, hvilket kun er udmærket; men læseren har en tydelig fornemmelse af, at Olsson står fremmed over for dette emne. Det ville have været en betydelig fordel, om Gyldendal havde fundet udvej til også at medtage de svenske kapitler, der efter anmelderens mening hører til de bedste, Olsson har skrevet. Man mærker her, hvor fortrolig forfatteren er med svensk indenrigspolitik og ikke mindst med hele den åndelige baggrund, der førte til, at det liberale ministerium Staaff blev tvunget bort af en hysterisk, nationalistisk folkeopinion. Udeladelsen af disse to kapitler betyder en alvorlig forringelse af bogens kvalitet og medvirker til, at de øvrige mangler træder så meget stærkere frem.

Det er således beklageligt, at forfatteren til en bog på mere end 400 sider ikke har kunnet ofre et kapitel

på de økonomiske og sociale forhold, der dog spillede en væsentlig rolle for den situation, der muliggjorde den første verdenskrig. Det er også en betydelig svaghed, at bogen ikke har et særligt kapitel om Rusland før juli 1914. Både Tyskland, Frankrig, Storbritannien, Østrig-Ungarn og Serbien har hver fået deres kapitel, men ikke Rusland. Dette er dog næppe tilfældigt, thi forfatteren har øjensynlig ikke blik for, at det vigtigste punkt i problemkomplekset omkring krigsudbruddet i 1914 er forholdet mellem Tyskland og Rusland. Hele forhistorien om forholdet mellem de to lande mangler, og dette medfører bl. a., at han tillægger den russiske beslutning af 24. juli 1914 om partiel mobilisering, som udenrigsminister Sazonov drev igennem, en alt for stor betydning. Den skyldtes ikke, at Sazonov »i forfærdende grad manglede overblik over situationen«. (s. 250). Han gjorde nemlig det, som han i midten af juni havde ladet sige til Tyskland og Østrig-Ungarn, at Rusland ville gøre, ifald det kom til overgreb mod Serbien. Og påstanden om, at en partiel russisk mobilisering ikke var mulig, kan ikke være rigtig, thi i november 1912 blev den gennemført uden vanskeligheder.

Den manglende forståelse for betydningen af det tysk-russiske modsætningsforhold bevirker, at Tysklands aggressive optræden i juli 1914 forekommer mere urimelig og hovedløs, end den var. I frygten for og fjendskabet til Rusland var der et virkeligt motiv for den tyske aggression. Så er det en anden sag, at dette motiv byggede på forkerte forudsætninger.

Imidlertid, bogen er som sagt vel-skrevet, spændende ja ligefrem medrivende, og fremstillingen er på de fleste andre punkter korrekt. Det er

populær historieskrivning i ordets bedste forstand; men prisen er upopulær – 68 kr. for et hæftet eksemplar. Denne modsigelse kunne forlaget have ophævet ved at udsende bogen i en af billigserierne.

Forfatteren Aage Dons har foretaget oversættelsen. Det har ikke gjort fremstillingen mindre velskrevet. Men der har indsneget sig en besynderlig fejl. Det første kapitel: »Vårens oro«, er blevet til: »Vårens bro«!

Viggo Sjøqvist

Andreas Hillgruber: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege. (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen). 138 s.

Den tyske katastrofe i 1945 har øvet en meget betydelig indflydelse på historieforskningen i Vesttyskland. Medens forskerne efter 1918 søgte en forklaring – der nærmest mindede om en bortforklaring – på årsagerne til krigen og nederlaget i 1914–18, så har sammenbruddet i 1945 bevirket, at adskillige historikere nu prøver at finde forklaringen på det skete i selve det tyske kejserriges opbygning, sociale sammensætning og udenrigspolitik.

Forfatteren til den foreliggende lille bog tilhører den gruppe af historikere, der arbejder på denne linie. Han beskæftiger sig med den udenrigspolitiske side af spørgsmålet om Tysklands andel i ansvaret for udbruddet af de to verdenskrige, og han lægger ikke skjul på, at han anser det for at være stort. Det er hans opfattelse, at den uheldige udvikling begyndte i halvfemserne, da den kejserlige regering støttet af indflydelsesrige kredse i befolkningen opgav Bismarcks mere begrænsede europæiske stormagtspolitik og begav sig ind i

den wilhelminske æras »Weltmacht-politik«. Dette synspunkt er dog hverken nyt eller originalt, og hans behandling af julkrisen 1914 er egentlig mere interessant. Thi her gør han gældende – dog uden at sige det klart – at denne »Weltmacht-politik« ikke var det afgørende moment i krisen, men derimod rigsledelsens frygt for, at de potentielle modstandere i Europa, især Rusland, ville blive for stærke i løbet af nogle år. Det er teorien om »die Politik des kalkulierten Risikos«, som førte til verdenskrigen. Et af de mest skæbnesvangre resultater af denne krig blev ifølge Hillgruber Ruslands fuldstændige sammenbrud og delvise tyske besættelse indtil november 1918. Thi konsekvensen blev dels en accentueret tysk interesse i at beherske Rusland vest for Ural med alle dets naturrigdomme, dels en konsekvent undervurdering og foragt for Sovjetunionen, der skabtes på ruinerne af zarernes Rusland. Her lå kimen til Hitlers ødelæggelses- og racekrig mod Sovjet, der fik afgørende betydning for det tyske riges undergang. Hillgruber lægger derimod mindre vægt på krigsudbruddet i september 1939. Den anden verdenskrig begyndte ifølge forfatteren ikke på dette tidspunkt, men først i juni 1941 og videreførtes i december 1941 med Hitlers krigserklæring til USA. Dette synspunkt kan unægtelig diskuteres; men bogen er et interessant vidnesbyrd om det mere realistiske syn, visse tyske historikere nu anlægger på det moderne Tysklands historie.

V. Sjøqvist

Danmarks Kirker. Frederiksborg amt. 7. og 8. hæfte. Udgivet af Nationalmuseet. (Gad, 1967) 95 s. og 94 s.

I de to hæfter afsluttes beskrivelsen

af købstadkirkerne i amtet og indledes beretningen om landsbykirkerne, begyndende med Lynge-Kronborg herred. Dispositionen følger det sædvanlige skema; men der er grund til at gøre opmærksom på, at titlen kun dækker over en del af værkets indhold, da det også giver væsentlige bidrag til personalhistorien i gengivelsen af gravskrifterne og til kunstens og håndværkets udvikling i beskrivelsen af inventaret.

I 8. hæfte er der samlet alle foreliggende oplysninger om det forsvundne Sct. Jacobs kapel i Gurre. Danmarks Kirker er forlængst blevet et repertorium for enhver, der beskæftiger sig med topografi og lokalhistorie; men allerede nu er værket så bindstærkt, at det ikke er noget lille arbejde at samle oplysningerne om et enkelt emne, når beretningen om det er spredt rundtom under beskrivelsen af de enkelte kirker. Denne ulempe kan ikke undgås, og kan kun delvis afhjælpes ved et detaljeret register, fordi det ikke fritager benytteren for selv at slå oplysningerne efter. Man havner således i det paradoks, at jo bedre oversigtsværker af denne art er, desto vanskeligere og mere tidkrævende bliver det at udnytte dem. Ikke desto mindre vil ingen undvære Danmarks Kirker, der hæver sig over de tilsvarende arbejder fra vore nabo-lande.

Helge Sjøgaard

Danmarks Kirker. Frederiksborg amt. Hæfte 9, s. 769–864, og hæfte 10, s. 865–960. (Gad, 1968).

De to nye hæfter behandler Fredensborg slotskirke og landsbykirkerne i Asminderød, Humlebæk, Grønholt, Karlebo, Nivå, Blovstrød og Birkerød. Modsætningen mellem landsbykirkerne fra den ældre tid og den

kongelige barokkirke tegner sig tydeligt i beskrivelsen, og den sidste er af en særlig betydning ved sin tilknytning til hoffet. Ligesom enevælden har sat sit minde i kalenderen ved indførelsen af St. bededag og dens plads i året, der skal være blevet bestemt af tiden for Christian V's forretelse af sin devotion, var også arkitekturen i tidens kirker bestemt af deres forhold til majestæten og hans hof, selv om der stedsde herskede den indskrænkning, at kirken var den eneste del af samfundet, som Kongeloven pålagde herskeren særlige forpligtelser overfor. Det er næppe denne bestemmelse, der har været årsag til indtrykket af overflødig pragt, som umiddelbart møder den besøgende i Fredensborg slotskirke, skønt den hørte til en relativt beskedene kongebolig, men monarkens almindelige ønske om passende omgivelser, og så meget er ved tidens ugunst forsvundet af ældre kunst, at man er taknemmelig for denne enhed af bygning og inventar. Det ville være af værdi engang at undersøge, om der er en sammenhæng mellem tidens statstanker og udformningen af dens arkitektur og kunsthåndværk, og hvor meget der er udtryk for kongernes personlige smag.

Som et modstykke til slotskirkens inventar kan fremhæves prædikestolen fra 1584 og altertavlen fra 1597 i Karlebo kirke, værdifulde snitværker uden den ydre pondus, der præger de tilsvarende stykker i Fredensborg, skønt den sidste bærer kongens våben med hans velkendte valgsprog.

Det er allerede omtalt i en tidligere omtale af værket, men bør understreges, at det efter sin titel er snævert afgrænset, men i virkeligheden behandler talløse andre emner, og de mange konkrete oplysninger gør det til et opslagsværk af høj rang.

Helge Sjøgaard

H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377–1728. Oversigt over skøder og adkomster. Bd. V. Nørre kvarter. Ved Victor Hermansen og Albert Fabritius. (Munksgaard, 1967). 168 s. + 2 pl.

Generalmajor Utke Ramsing, der døde i 1946, hørte til de amatørhistorikere, som forskningen slet ikke kan undvære. Lad være at deres metodiske behandling af stoffet ofte lader en del tilbage at ønske. Den kendsgerning bliver dog tilbage, at uden deres indsats ville forskningen have betydelig færre resultater at fremvise. Ramsing arbejdede et langt liv igennem på at udforske Københavns ældste historie. Hans hovedværk blev det store tre bindes værk fra 1940 »Københavns Historie og Topografi i Middelalderen«. I forbindelse hermed udarbejdede han en seddelregistratur over alle de københavnske kvarterer inden for voldene. Denne registratur byggede på alle de bevarede kilder til de københavnske ejendomes historie fra Roskildebispens jordebog i 1377 til listerne over de i 1728 brændte eller bevarede huse. Det lykkedes Ramsing at udsende fire bind omfattende Øster kvarter, Strand kvarter, Snarens kvarter og Vester kvarter. Efter hans død købte Københavns kommune hans store materialesamling for at »Selskabet for Københavns historie« kunne fortsætte og afslutte udgivelsen. Det næste bind, der omhandlede Købmager kvarter (bd. VIII) blev dog først udgivet i 1962. Når dette og det nu udkomne bind trods alle vanskeligheder er blevet udsendt, skyldes det i første række en energisk indsats fra selskabets nuværende bestyrelse og fra dr. Albert Fabritius, der har påtaget sig det store og ikke alt for taknemmelige arbejde med at udgive Ramsings materiale. Dette er på enkelte punkter

blevet suppleret af nu afdøde museumsinspektør Victor Hermansen. Udgivelsen er bekostet af Københavns kommunalbestyrelse og Københavns Brandforsikring. Forhåbentlig vil det også lykkes at få financieret udgivelsen af de resterende bind. Det er et ansvar, der især påhviler kommunalbestyrelsen.

Bindet om Nørre kvarter omfatter en firkant, der begrænses af Nørregade, Vestergade, Vestervoldgade og Nørrevoldgade. Inden for denne firkant noteres såvidt muligt hver enkelt ejendoms historie på grundlag af oplysninger fra skøderne og adkomsterne. Det er dog langt fra alle ejendomme, der kan følges tilbage til 1377, og i mange tilfælde er der store lakuner i tidsrummet mellem de to yderpunkter. Afdøde landsarkivar, dr. Gunnar Olsen, der havde et betydeligt kendskab til materialet, har gjort opmærksom på (H. T. 11.rk.I s. 744 f), at identificeringen af ejendommene i Roskildebispens jordebog med ejendomme i matriklen af 1688 er mere problematisk end Ramsing har villet indrømme.

Han har også påvist, at spørgsmålet om ejendommenes nøjagtige placering samt ændringerne i grundenes størrelse ikke kan siges at være blevet løst ved de kvarterkort, Ramsing har udarbejdet. Der er utvivlsomt tale om en hel del rekonstruktioner.

Denne kritik er sikkert berettiget; men man vil formentlig aldrig kunne nå til virkelig sikkerhed på dette område, og bindene indeholder et sådant væld af topografiske og personalhistoriske oplysninger, at de må tillægges meget stor betydning for ethvert studium af Københavns ældre historie. Det er et fremragende arbejde, dr. Fabritius yder ved at gennemføre udgivelsen af disse kvarterbøger. Gid han må blive i stand til at føre den til en lykkelig afslutning. *V. Sjøqvist*

Poul Møller: Københavns bystyre gennem 300 år. Bd. II 1858–1940. (Udgivet af Københavns borgerrepræsentation 1967). 396 s.

Tidens store mode er byjubilæer. De iscenesættes og fejres i reglen af turismæssige grunde; men det hænder, at de skaber noget af varig værdi. I 1940 kunne Københavns borgerrepræsentation højtidelig holde sit 100 års jubilæum som folkevalgt forsamling. Den vedtog at markere jubilæet ved at lade to historiske værker udarbejde. Det første hed »København 1840–1940« (ved Axel Holm og Kjeld Johansen) og skildrede bysamfundet og kommunens økonomi. Det andet blev »Københavns bystyre gennem 300 år«, hvis første bind (1943) omfattede tiden 1648–1858 og udarbejdedes af stadsarkivar Flemming Dahl. Bind to skulle efter krigen være skrevet af redaktør Povl Engelstoft; men han overlod det efter nogle års forløb til sin medarbejder, lektor Poul Møller, der fik bindet gjort færdigt i det år, da København fejrede endnu et byjubilæum.

Det er en fortrinlig skildring, lektor Møller har givet af udviklingen siden kommunalforfatningen af 1857, der styrkede borgerrepræsentationens stilling. I klare og præcise kapitler skildres forholdet til staten, havnen og nabokommunerne, de ydre rammer omkring kommunalbestyrelsen, borgerrepræsentationens forretningsgang, vælgerne og vælgerkorpset. Særlig fremtrædende medlemmer af kommunalbestyrelsen biografes, og til sidst bringes en alfabetisk liste over alle medlemmer 1840–1967.

Et af de interessanteste kapitler handler om forholdet til nabokommunerne, især til Frederiksberg. Spørgsmålet om denne bydels indlemmelse i København begyndte at

komme frem, efter at Valby og Brønshøj i 1901/02 var blevet lagt under København. Frederiksberg lå nu som en enklave i den københavnske storkommune. Men sagen blev først aktuel, da Frederiksberg i 1922 foretog en skattnedsættelse. Fra nu af var parolen for det socialdemokratisk-radikale flertal på Københavns rådhus: indlemmelse. De konservative gik imod denne plan, og borgmester Kaper henledte flere gange opmærksomheden på den ordning, man havde i andre storstæder, hvor de fælles anliggender behandledes i en fællesbestyrelse for storbyen, medens de særlige anliggender behandledes i de enkelte hovedstadskommuner. Han talte tilsyneladende for døve øren. Flertallet ønskede indlemmelse for at komme de såkaldte skattely til livs. Borgmester Hedebo tænkte nemlig ikke blot på Frederiksberg, men også på de andre nabokommuner, især Gladsaxe og Lyngby-Tårnbæk. Sidstnævnte betakkede sig dog, skønt kommunen på dette tidspunkt havde socialdemokratisk flertal.

Da indlemmelserne ikke kunne gennemføres ad frivillighedens vej, og da det heller ikke viste sig muligt at nå målet via statsmagten, så måtte flertallet i Københavns kommune i løbet af 1936 affinde sig med en kompromisløsning, idet rigsdagen i marts 1937 gennemførte loven om hovedstadsudligningen. Ved denne lov måtte Frederiksberg og Gentofte i 1937/38 netto betale Københavns kommune ca. 6 millioner kr. som led i en skatteudligning mellem de tre kommuner. På denne måde udviskedes i nogen grad de to nabokommuners præg af at være skattely. Men ikke fuldstændigt. Frederiksberg og Gentofte vedblev takket være det relativt store antal velhavende skatteydere at have en lavere ligningspro-

cent end København. Ordningens vigtigste virkning blev, at indlemmelsesplanerne ikke mere var aktuelle.

Forfatteren har i dette og andre kapitler sammenholdt den kommunale udvikling med den landspolitiske, således som den viste sig gennem flertallets skiften på rigsdagen i 1920, 1924, 1926, 1929 og 1936. Det er utvivlsomt et frugtbart synspunkt at anlægge på adskillige kommunalpolitiske problemer.

Man glæder sig over, at Københavns finansborgmester gennem mange år, Peder Hedebo, har fået den indgående omtale, han fortjener. Han var i 20'erne og 30'erne en god mand for Københavns kommune. At han senere blev uven med sit parti (socialdemokratiet) og derfor blev lagt på is, kommer jo ikke denne sag ved.

Bogens illustrationsmateriale er meget net, uhyre konventionelt og ikke særlig interessant. Dog findes der en række morsomme interiører fra det gamle Råd- og Domhus på Nytorv. Og på s. 40 er der et helt overrumplende billede af Rådhuspladsen i 1899 med grønne træer og græsplæner. Det var sandelig før den blev til en flise- og asfalterken. Men billedteksten s. 150: »Langebrogade i 1920-erne« er helt forkert. Fotografiet er taget før 1907, thi den store beboelsejendom »Ny Christiansborg« er endnu ikke opført.

Skulle man fremføre en mere vægtig indvending mod bogen, så må det blive den, at man kunne have benyttet de mange års forsinkelse til at føre udviklingen op til i dag. Det ville have øget forfatterens arbejde i ikke ringe grad; men det ville have været umagen værd. Nu må vi nøjes med en skildring, der standser i 1940. Men forfatteren kan jo tage det som en kompliment, at læseren gerne ville have mere endnu.

V. Sjøqvist

De nørrejske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. (Landsarkivet, 1967). 123 s.

Medarbejdere ved landsarkivet i Viborg har med dette dupliserede hæfte rakt en hjælpende hånd til de arkivbenyttere, der skal finde frem til en nørrejsk lokalitets retslige tilhørsforhold i ældre tid. Det er nemlig ikke så lige en sag at gøre det. De mange ændringer af rets- og politikredse gennem tiderne gør det ganske vanskeligt at finde ud af, hvilken kreds et bestemt sogn hørte til på et bestemt tidspunkt.

Hvis man kender det sogn, hvortil den lokalitet, man er interesseret i, hører, kan man nu ved hjælp af dette overskueligt indrettede hæfte finde frem til rets- og politikredsen på det givne tidspunkt. Oversigterne er ført frem til og med omlægningen af retskredse i 1956. Hvad der er sket og sker efter dette tidspunkt, registreres løbende i et seddelarkiv på arkivet, så hæftets oplysninger let kan suppleres og ajourføres.

Hæftet medtager ikke de rets- og politikredse, hvortil områder, der i 1954 (året for matrikelvæsenets fortegnelse over købstæder, herreder og sogne) var købstadsdistrikter. Men evt. benyttede skal vide, at der i indledningen er givet en oversigt over købstadsdistrikternes betegnelser og arkivnumre.

Arkivar Poul Rasmussen, registrator Aase Rosenborg Rasmussen og assistent Sonja Brøndum Christensen, der sammen har udarbejdet oversigten, vil utvivlsomt få adskillige venlige tanker fra benyttede af den, hvis arbejde de har lettet.

Det bør nok tilføjes, at hæftet kun sælges fra landsarkivet i Viborg.

H. P. Clausen

Ernst Mentze: Skagens guldalder. En epoke i dansk malerkunst. (Berlingske, 1967). 152 s.

Det er ikke nogen kunsthistorisk bog, selv om billederne er talrige og væsentlige. Det er snarere en personalhistorisk skildring af kunstneres Skagens-miljø; det er gjort før, og ganske udmærket. Ernst Mentze har da heller ikke på væsentlige områder kunnet bringe nyt; men på den foreliggende litteratur og de offentliggjorte kilder fortælles jævnt og ligefrem om kunstneres liv.

Først berettes om Skagen i 19. århundrede frem til 1870'erne. Her præsenteres byen og enkelte kunstneres forbindelse med den; efter dette følger hovedkapitlerne om Carl Locher, Anna og Michael Ancher, Drachmann og Krøyer. Omkring disse hovedpersoner grupperer sig de andre kunstnere. Man får en god besked om deres liv, uden at der dog gås i dybden.

Til teksten knytter sig 45 illustrationer, heraf adskillige i farver; også de er udvalgt således, at de bidrager til at udbyde indtrykket af Skagen i perioden. Bogen er yderst smuk i udførelsen.

Vagn Dybdahl

Helmuth Schledermann: Slesvig/Hedebyens tilblivelse. I-II. (Særtryk af Sønderjyske Årbøger 1966/67). 65 + 73 s.

Den unge Århushistoriker Helmuth Schledermann har skabt sig en position som kender af Danevirke og Hedebyproblemerne. Ikke mindst har han indlagt sig fortjeneste ved at etablere kontakt med tyske arkæologer (især professor H. Jankuhn), hvorved han har fået mulighed for selv at lede udgravninger ved Danevirke. I tilknytning til sine tidligere offentlig-

gjorte udgravningsresultater herfra tager han i den foreliggende afhandling standpunkt til problemerne omkring byen Slesvig/Hedebyens opståen.

Arbejdet udmærker sig ved meto- disk skepticisme over for et vanskeligt kildemateriales bærekraft samt ved forfatterens store belæsthed i såvel nordisk som europæisk forskning. Det er ikke her stedet at diskutere detailanalyser; om afhandlingens konklusioner kan uden forbehold siges, at de er af største rækkevidde for vor opfattelse af 800- og 900tallets danske historie: omkring år 800 eller i de første årtier derefter flyttede befolkningen fra spredte bebyggelser ved Haddeby Nor sammen omkring Hedeby-bækken inden for den nuværende halvkredsvold. Den nye bebyggelse udviklede sig, indtil den i 900-tallet var den største i Norden.

Ved at sammenholde arkæologisk og skriftligt kildemateriale kommer forfatteren til den antagelse, at den danske kongemagt o. år 800 har været drivkraften bag etableringen af den nye handelsby. Kong Godfred benyttede sig fremsynet af den omstændighed, at købmændene havde fået blik for handelsvejen over Jyllands rod. Dette synspunkt er betydningsfuldt i sine konsekvenser, idet det indebærer en afstandtagen fra tyske forskeres antagelse, at handelsbyen skabtes sydfra og udgjorde et højere kultiveret »fremmedelement« i sine omgivelser. I konsekvens heraf har Helmuth Schledermann interesseret sig for andre danske byers tilblivelsestidspunkt og specielt for spørgsmålet om kongemagts rolle i denne forbindelse. De just gennemførte udgravninger i Århus' centrum har afsløret, hvor betydningsfulde resultater flere byarkæologiske undersøgelser kan bringe for dagen.

Helge Paludan

Wilhelm Rust: Das Flensburger Bauhandwerk von 1388 bis 1966. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte E. V. Nr. 18, 1967). 434 s.

Der udfolder sig i disse år syd for grænsen et intensivt historisk arbejde, der er fremkaldt af de gode økonomiske forhold i Forbundsrepublikken og af nederlaget 1945, der tvang til en ny fordybelse i fortiden. Flensborg var blandt den gamle danske helstats største byer, og Wilhelm Rusts bog har derfor betydning ud over den lokalhistoriske værdi. Da fortidens håndværk ikke respekterede de nationale grænser, men dannede næsten en overstatslig organisation gennem zünften, bliver bogen også ud fra dette synspunkt oplysende for studiet af kongerigets håndværk. Direkte paralleller kan dog næppe drages, da de jyske byer var så små, at de ikke kan opvise de samme vilkår for håndværket som Flensborg, og det fremgår desuden af den grundige redegørelse, at man i Flensborg har været afhængig af den lokale tradition.

Desværre er hele den arkitekturhistoriske side meget lidt omtalt. Flensborg ejer så rig en bygningskunst fra fortiden, at den fortjener en behandling ud fra nutidens synspunkter, således som det er udført for en anden af det gamle monarkis hovedbyer, det norske vestlands hovedstad, i Kristian Bjerknæs: Gamle borgerhus i Bergen (fra 1961). Her er det vist, hvordan en skildring af samspillet mellem de almindelige stilstrømninger og den lokale tradition skal formes. I den gamle helstat har der virkelig været flere små centre, der arbejdede selvstændigt uden påvirkning fra hovedstaden. I disse forskelle finder det individuelle sit udtryk, og

et fremtidigt studium heraf kan ikke gå uden om Wilhelm Rusts bog, når bygningshåndværket skal skildres.

Helge Sjøgaard

Frants Thygesen: Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800. 235 s. (Juristforbundets forlag, 1968).

Bogen er tvedelt med det første afsnit formet som en i det væsentlige kronologisk skildring, efterfulgt af et afsnit med uddrag af tingbøger og andre kilder til belysning af udviklingen. Skønt den store afhandling er tænkt som et retshistorisk indlæg i sønderjysk forskning, har man ret til også at anlægge et almindeligt historisk syn, da man altid fra dansk side har opfattet den grundlæggende ret i hertugdømmet som et af de mange vidnesbyrd om dets danskhed lige til Ejderen, og undersøgelsen ændrer ikke det kendte synspunkt, at retsordningen i Slesvig forblev dansk, uanset at tysk ret, særlig *constitutio criminalis Carolina*, efterhånden trængte ind. Af stor værdi er kildestederne, hvormed forf. underbygger sin opfattelse. De er ordnet topografisk.

Det ser ikke ud, som om receptionen af tysk ret har været et led i en bevidst fortyskning af hertugdømmet; men at man har grebet til den, fordi de hjemlige retskilder manglede, og udviklingen begyndte allerede i middelalderen, da Tønder 1243 fik lybsk ret, ligesom den ældste ret for Slesvig by er påvirket sydfra. Da den blev brugt i flere byer i Nørrejylland, har den fremmede indflydelse også udstrakt sig til landet nord for Kongeåen. Forf. kommer ligeledes ind på rets sprogets ændring fra dansk til tysk; men heller ikke på dette punkt har man grund til at tro, at man for

denne tid har søgt at fortyske Sønderjylland gennem denne forandring. Det kan anføres, at man også har grebet til at dømme efter Danske Lov, og at Før Vesterland med Amrum (der hørte til de kongerigske enklaver) havde dansk retssprog, skønt befolkningen var frisere. Først i forrige århundrede sejrede tankegangen, at sprog og nationalitet skulle dække hinanden, og at hver borger i kirke, skole og andre forhold til det offentlige frit kunne vælge, hvilket sprog han ønskede. Det er svært at afgøre, hvor meget tysk ret og retssprog har betydet for germaniseringen; men det er sikkert, at denne ordning ikke har været til fordel for den, der kun kendte sit danske modersmål. Foreløbig tyder meget på, at det var inden for kirken, skolen og i kampen for social prestige, tysk kultur fik en afgørende indflydelse.

Bogen belyser også den stærke sønderjyske konservatisme, der gjorde landet til et sandt museum for forældede indretninger og skikke. Den er et værdifuldt indlæg til forståelsen af det omfattende spørgsmål, kampen mellem dansk og tysk frembyder.

Helge Sjøgaard

Nicolai Svendsen: I genforeningens tjeneste. Sønderjysk Skæbne III. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1968). 204 s.

Afdøde amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen nåede i en alder af 92 år at afslutte en række optegnelser om sin virksomhed i den danske skoles tjeneste i Tønder amt efter 1920. Et udvalg af disse optegnelser er nu udsendt som et bind tre af det erindringsværk, hvis første to bind, Sønderjysk Skæbne I og II, udkom i 1953. Udvalget er udgivet af en søn og datter

af Nicolai Svendsen, og de aftrykte stykker er valgt af generalkonsul Troels Fink, amtmand Tyge Haarløv, landsarkivar Peter Kr. Iversen og redaktør Morten Kamphøven. Redaktør Kamphøven har forestået redaktionen.

Nicolai Svendsen hørte til det slægtled af sønderjyder, der opnåede at øve en indsats både under fremmedherredømmet og i tiden efter genforeningen. Efter sin læreruddannelse i Tønder og en tid som lærer i Sydslesvig og Holsten blev han først redaktør af Hejmdal, senere af Dannevirke og Modersmålet i Haderslev. Denne del af hans virke i den nationale kamp sluttede med, at han under den internationale kommissions styre i overgangstiden blev Haderslevs borgmester.

Ved genforeningen blev han så leder af skolevæsenet i Tønder amt. Her løste han den vanskelige opgave at skabe en dansk skole i det af de sønderjyske amter, hvor det tyske mindretal stod stærkest, og hvor den nationale modsætning var størst.

Om dette problemfyldte arbejde og den smidighed, hvormed problemerne løstes, handler dette erindringsbind. Svendsen var selv vestslesviger og havde sjældne muligheder for at forstå befolkningen og derved nå resultater. Undertiden nåedes de på tværs af love og regulativer, som da man fra skoledirektionens side tilbød tve-sprogede skoler i sogne med en stor tysk mindretalsgruppe, så samme lærer underviste både på tysk og på dansk.

Den danske skole er, sikkert med rette, kaldt genforeningens største gave til den sønderjyske befolkning. En af forudsætningerne for, at denne gave blev så værdifuld, var den ildhu, hvormed myndigheder og lærere byggede skolevæsenet op. Hertil kom den

takt, hvormed man mødte den nationale modstander. Svendsens bog giver et livfuldt indtryk af denne situation i det vanskeligste hjørne af landsdelen, samtidig med at den bringer glimt fra den vestslesvigske hverdag.

Nicolai Svendsen blev i 20'erne stærkt optaget af det internationale samarbejde om mindretalsproblemerne, mindretallene imellem og inden for Folkeforbundet. Han deltog aktivt i dette arbejde og i sine optegnelser har han fastholdt sine erindringer fra denne virksomhed. Derved giver han et lille, men direkte oplevet og derfor interessant bidrag til belysning af det mellemfolkelige arbejde, der udfoldedes i mellemkrigstiden, indtil det kvaltes i 30'ernes politiske og sociale kriser.

Som bidrag til det første ti-års historie efter genforeningen er Svendsens efterladte optegnelser af betydelig interesse.

H. P. Clausen

Anders Bæksted: Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1968). 112 s. plancher.

Den historiske hjælpevidenskab, epigrafikken, giver sig af med at læse og tolke indskrifter. Dette er ikke således at forstå, at den beskæftiger sig med enhver form for skrift; man sonderer mellem forskellige hjælpediscipliner alt efter, hvilken art materiale indskriften er skrevet på. Alt, hvad der er prentet på papir, pergament etc., hører under palæografien; epigrafikken tager sig af det, som er skrevet på »fast og varigt materiale«, dvs. sten, metal, træ o. l.

Herfra må dog atter undtages møntindskrifter og seglindskrifter, som behandles af numismatikken og sfragistikken.

Lokal dansk epigrafik har ikke været meget dyrket, når der ses bort fra studiet af runeindskrifter, i forbindelse med hvilket bl. a. nærværende bogs forfatter, dr. Anders Bæksted, har indlagt sig fortjeneste. I 1959 oprettedes imidlertid Nationalmuseets epigrafiske laboratorium, og denne videnskabsgren kan fra da af regnes at have sine selvstændige udøvere i Danmark.

Nogle kunne måske spørge, om en særlig indsats på dette område nu også er påkrævet. Det turde den være, for så vidt den dyrkes som skildret af dr. Bæksted. Laboratoriet har stillet sig den første opgave at registrere det samlede materiale af danske indskrifter. Enhver historiker, som har søgt efter en gravstensindskrift i time- eller dagevis, vil prise dette initiativ.

Derimod kan det forekomme umådeholdent, at man tænker sig at fortsætte med:

»Omfattende og detaljerede skrift- og bogstavhistoriske undersøgelser på epigrafikkens specielle område.

De mangfoldige udaterede indskrifers kronologiske placering på basis af typologisk, sproglig, historisk og personalhistorisk sammenligning med det sikkert daterede materiale.

Den kultur- og litterærhistorisk meget vigtige undersøgelse af de forskellige indskriftsgruppers formsprog, citatbrug o.s.v.

Opstilling af leksikalt ordnede samlinger af indskrifternes danske, latinske og tyske ordforråd.

Personalhistoriske registre på grundlag af de i indskrifterne omtalte personers navne«.

At den almindelig historieforskning har brug for epigrafikken, er dog givet. Navnlig i forbindelse med århundrederne før bogtrykkerkunsten er specialkendskab til indskrifternes bogstavformer en forudsætning for læsningen af dem. Vejledning ved sådanne studier har hidtil, når det gjaldt særlige danske forhold, været svær at finde; (en trøst har det dog været, at middelalderens danske skrift følger de almindelige europæiske forbilleder ret nøje). Den foreliggende håndbog afhjælper til fulde dette savn, om end forfatteren i overdreven beskedenhed karakteriserer den ikke som en lærebog, men som en foreløbig indledning. Gennem en grundig gennemgang af eksempler (illustreret med 66 fortrinlige fotografiske gengivelser) gøres skriftens udvikling særdeles anskuelig. Et afsluttende afsnit om teknikken, specielt anvendelse af fotografering, ved læsning af indskriftene vil utvivlsomt være mangen en amatør epigrafiker til stor glæde.

Helge Paludan

Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Frederiksborg amt I. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. (1968). 186 s.

Det sjællandske landsarkiv udgiver i disse år en række dupliserede, foreløbige arkivregistraturer over retsbetjentarkiverne frem til retsreformen i 1919. I denne nyttige serie foreligger nu som det femte hefte første del af registraturen over Frederiksborg amt. Heftet omfatter alle amtets retsbetjentarkiver med undtagelse af arkivet for Helsingørs byfoged-embede. Dette arkiv vil senere få sin egen registratur, og det vil blive et af de arkiver, der skal bevares fuldstændigt, uden kassationer.

Den foreliggende registratur er bygget op efter samme mønster som er valgt for hele serien. Der er korte oversigter over de enkelte birkers administrative historie, lister over birkedommerne og lister over skriverne. Disse oplysninger er anbragt foran hver af de enkelte arkivgrupper. Desuden er bindet, til støtte for brugeren, forsynet med en fortegnelse over Frederiksborg amts sognes fordeling på retskredsene fra o. 1600 til 1919.

Det kan ikke fremhæves nok, hvor værdifulde og nyttige alle hjælpemidler til arkivbenyttelse er. Derfor bør den flid, hvormed flere arkiver i disse år udarbejder sådanne vejledninger, i højeste grad påskønnes. Det viser sig ved hver ny-udgivelse, at stof, der ikke umiddelbart lader sig finde, nu bliver tilgængeligt. Hvem ville f. eks. gætte, at hundeprotokollen for Frederiksværk birk for årene 1870–1926 læst bagfra indeholder protokollen for byens valgbestyrelse 1855–64?

H. P. Clausen

Chr. Bruun: Danske uniformer. 2. og 3. samling 1837. (Forlaget Zac, fotooptryk 1968) 49 og 64 plancher.

Den i forrige bind s. 622 omtalte ny-udgave af Bruuns uniformsværk foreligger her med bind 2, der rummer 2. og 3. samling. 2. samling bringer uniformer for hofetaten og de forskellige civile tater, mens 3. samling dækker de borgerlige korps landet over. Bogen er et væsentligt kilde-skrift, eller i hvert fald en bekvem genvej til et sådant, idet man ikke fritages for at skulle benytte original-udgaven. I nærmeste fremtid vil følge det sidste bind med farvebeskrivelser m. m.

Vagn Dybdahl

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

- ❶ *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8). Udsolgt.
- ❷ *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12). Udsolgt.
- ❸ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50). Udsolgt.
- ❹ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14). Udsolgt.
- ❺ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75). Udsolgt.
- ❻ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75). Udsolgt.
- ❼ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75). Udsolgt.
- ❽ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). Rest 107 ekspl.
- ❾ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). Udsolgt.
- ❿ *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). Udsolgt.
- ⓫ *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). Udsolgt.
- ⓬ *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00). Rest 175 ekspl.
- ⓭ *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Kr. 40.00 (32.00). Udsolgt.
- ⓮ For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 18.00 (14.00). Rest 84 ekspl.
- ⓯ *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 30.00 (23.00). Rest 137 ekspl.
- ⓰ *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 1. Marine- og hof-tjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Kr. 34.00 (29.00). Udsolgt.
- ⓱ *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 2. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 34.00 (29.00). Rest 36 ekspl.
- ⓲ *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 37.40 (30.80). inkl. moms. Rest 147 ekspl.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer og ekskl. MOMS.